

ચોથા ધોરણની સંક્ષેપ નોટ.

જમીન અંદર ચોથી ધોરણના અર્થ, બોધ, ક્રિયાના
અર્થ, ડિક્શનરી, બાકરણ, વડોદરા રાજ્યનો ઇતિહાસ,
રાજ્ય અધારણ સાથે, ભૂગોળ, ઠાણો, લેખો,
છબીઓ ચીટી અને કાગળ સમગ્ર તથા
સાદી અરજી, અને સૃષ્ટિનાના
વિષયો આવેલા છે.

રચનાર,

મણિલાલ મુળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

બુક્કસેલર; પેટલાડ (પ્રાંત વડોદરા)

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

મણિલાલ મુળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

બુક્કસેલર, પેટલાડ. (પ્રાંત વડોદરા)

આવૃત્તિ ૩ જી.

સંવત ૧૯૭૬

પ્રત ૩૦૦૦.

સને ૧૯૨૦

કિંમત ૦-૬-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૬૬૪ વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ યોદ્ધા દ્વારેલાના અંકુષે નાટ

વિષય યોદ્ધા

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઓપીરાઈટ-સંગ્રહ
૮૩૬૪

ઓથી ઓપેડીના અર્થ.

પાઠ ૧ લા.

જીન=અમાકના; જીના

સંગીન=અળવાન

પુરાતન=ખૂણું જીનું; પ્રાચીન

જીન=ઓલાદ, વણ

વડીલ=મોટા

ભાગ્યશાળી=સારા નશીબવાળા

ચરિત્ર=જીંદગીનો હેવાલ

સ્વર્ગવાસી=દેવલોક પામેલા

હરિયાપારના=સમુદ્રની પેલી તરફના

જ્યેષ્ઠ=મોટા

પ્રલકાષ=અનામ; હોદ્દો

શિક્ષણ=તાલીમ, જાણતર

શિક્ષણ=ફેળવણી આપનાર

હિતસાહ=ઉત્તમ; હોંશ

અજ્ઞાન=સમજ વગરના

અમર્ત=હોંશથી કરનાર

હિતમ=સૌથી સારા; શ્રેષ્ઠ

અયોગ્ય લાડ લડાવવા=ઝેરવ્યાજબી

રીતે ચાલવા દેવું તે.

નિખાલસ=ચોકખા દીલના; કપટ
વગરના

હસમુખા=આનંદી.

પ્રથમથી=મુળથી; પહેલેથી

તરણુ=જીવાન

શાહજાદો=આદશાહનો કુવર

દાઝ=અંતરની લાગણી

સાદાષ્ટ=કાઠમાઠ કે દમાક વગર

ટેવ=આદત; હેવા;

નોકાશાસ્ત્ર=વહાણ ચલાવવાની કળા

યોજના=ગોઠવણ

પરસ્પર=એક બીજાને

સહયતા=વવેક; નમ્રતા

સામાન્ય=માધારણ

સાથીઓ=સોખતીઓ

ઈરાદો=વચાર

પ્રવાસ=મસાફરી

વખત વિચારી=સમય વર્તી; પ્ર-

સંગ ઓળખી

વૈરભાવ=દુશ્મનાવટ

ઉત્તેજન=મદદ; આશરો; સહાય
 મરદાસી=પુરુષને છાબે તેવી; બ-
 હાંદુરીની
 છાબે=ધટ્ટે; શોભે
 મોજમજા=અયોગ્ય સુખ માણવું તે
 સફર=મુસાફરી
 ધર્મના રક્ષક=ધર્મનું રક્ષણ કરનાર
 સંપ્રદાય=પંથ; ધર્મનો માર્ગ
 અટકાવ=મના; બંધ પાડવું
 પ્રદક્ષિણા=પૃથ્વીની ચોતરફ ફરવું તે
 દરમિયાન=અરસામાં
 પદવી=અધિકાર
 વડા=મોટા; તિલાટ; પાટવી
 માહીતી=અનુભવ
 પ્રવીણ=માહીતગાર
 નિર્ણય=નક્કી કરાવ
 ક્રમે ક્રમે=એક પછી એક
 બારે મંદવાડ=સખ્ત માંદગી
 બાધા=બંધારણ, કાઠું
 નાળુક=કામળ
 સપડાયા=કબજે આવ્યા
 નિર્માણ=નક્કી; મુકરર; કરાવેલું
 બનાવ=સંજોગ
 જોખમદારી=જવાબદારી

સંબંધ=મેળાપ
 મુલજનપદ=પાઠવી કુંવરને હોદ્દો
 આદરસત્કાર=સન્માન; આગતા-
 સ્વાગતા
 તબીયત=તંદુરસ્તી
 લથડવા=અથડવા
 દેહ છોડ્યો=મરણ પામ્યો
 દબદબો=ઠાઠમાઠ
 રાજ્યાભિષેક=રાજગાદી ઉપર બે-
 સાડવાની ક્રિયા
 ક્રિયા=વિધિ
 ઉજવવા=મહોત્સવ કરવા
 પાયતખ્ત=ગાદીનું સ્થળ
 ધામધુમ=મોટા આડંબરથી
 રાજ્યભક્તિ=રાજની સેવા
 વફાદાર=સત્યતાથી નિમકહલાલી-
 પણે રહેવું તે
 ધર્મ=ફરજ
 જગજાહેર=દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ
 આઆદી=ચઢતી
 પ્રાર્થના=સ્તુતિ; બંદગી
 સાર—હિંદના ચક્રવર્તી
 બાદશાહ પાંચમા જ્યોર્જ પ્રત્યે
 આપણે ખરો ધર્મ સમજી તેમની
 સાથે વફાદાર રહેવું.

પાઠ ૨. બે.

સ્વામી ભક્તિ=પોતાના ધર્મની
સાચા હિંસથી સેવા કરવી તે
તેથીરો બાલવો=આરે બાળુથી આ-
રવું તે

અચાવ=રક્ષણ

સંભવ=આશા; ભરોસો

આશ્રય=મદદ; સહાય

શરણુ=આશરે; એમને

દિવાલ=ભીત

મુકામ=પડાવ

જાતે=પડે

કપટી=દગલબાજ

કેદ કરી લેવા=પકડવા

મુલાકાત=મેળાપ

શરણાગત=આશરે આવનાર, શરણુ
આવનાર.

મુખ્ય ધર્મ બાળુએ મૂક્યો=પો-
તાની ખરી ફરજ છોડી દીધી.

સપડાત=ઝલાત

ગુપ્ત=છાની

બળવી=વાપરી; અદા કરી

ખાસ વિશ્વાસુ=ખરેખરો ભરોસાદાર

ઝપાઝપી=આઝાબાઝી

જેખમ=નુકસાન

સોગમ=સમ; કસમ

બેટ્યા=આથમાં બાલી મળ્યા

કુશળતા=આરોગ્યતા

સંભાવનાર=ખબર

પ્રસંગ=અવસર; વખત

ચેત્યો=સમજ્યો

મોહું ફેરવી પુછ્યું=મરમમાં કહ્યું

શબ્દ કાને પડતાં=મોલ સાંભળતાં

ખંજર=કટાર જેવું હથિયાર

ક્ષેમકુશળ=સહીસલામત; સુખરૂપ

બોઝી=ખોસી; મારી

નમ્રતા=નરમાશ; વિવેક

મુજરો=સલામ

વિશ્વાસવાતી=ભરોસો તોડનાર

લાગણી=અસર

ઉદાહરણુ=દાખલો; દર્શાવ

નીમકહલાલ-રજક ખાધને બણીનું
સાઈ કરનાર

આશા=ઈચ્છા; ઉમેદ

ફોકટ=નકામી; ખાલી

સાર—નીમકહલાલ માણસો

મોતની પણ દરકાર ન રાખતાં

હમેશાં પોતાના ધણીનું સાઈ તાકે.

પાઠ ૩ જો.

ઉદારપણું=મોટું મન

સિસોદીઆ=રજપુતોની એક જાત

કુળવાન=આખરદાર; ઉંચા કુળના

સૂર્યવંશી=સૂર્ય ઉપરથી નીકળેલા

કુળમાં પેદા થયેલા

અખ્યાત=અણીતા

અંતર=છેતું

રિવાજ પ્રમાણે=ધારા મુજબ

ભાવ=હેત; પ્રીતિ.

ખેડક=ખેસવાની જગા

માહું=મોટું

ધાર્તી=ખીક; ડર

પક્ષપાત=તરફદારી; વગ

ધક્કો=નુકસાન=હાની

ખેદ=અફસોસ; દિલગીરી; અળાપો

ટંટો=કજીઓ

યુક્તિ=તદ્ભીર; હિકમત

મ્યાન=નરવાર રાખવાનું લાકડાનુંધર

ચાપમાત્ર=ખુવાર; નાશ

ઉપયોગ=વાપર

સોસનું=ખમનું; ફિકરમાં પડવું

પાણી પાણી થઇ ગયું=નરમ થઇ

ગયું.

ઝળઝળીઆ=આસુ

ગોઠવણુ=અવસ્થા

નિરાંત=જનંપ; શાંતિ

પણુ=મોલેલું વચન પાળવું તે

ભૂમિ=સ્થળ; ઠેકાણું

જન્મભૂમિ=જે ઠેકાણે જન્મ થયે

હોય તે સ્થળ

ક્ષણે=વખતે

ખીજમતદાર=ચાકર

આદરસતકાર=સન્માન; આદરમ્મન

છેલ્લી નજર=છેવટનું જોવું તે

નીમણક=ગોઠવણ

કામગીરી=નોકરી

વીસા=ગયા

દેહ=શરીર

ઝળહળે છે=પ્રકાશે છે

ધન્ય=શાન્તાશ

ટેક=મોલેલું વચન પાળવું તે;

પ્રતિજ્ઞા.

સાર—હરેક માણસે પોતાને થતું નુકસાન વેડીને પણ ઉદાર સ્વભાવ રાખવો, અને મરતા સુધી પણ પોતાનો ટેક છોડવો નહિ.

પાઠ ૪ થી.

હુકમ=આગ્રા

તૈયારી=મેઇતો સામાન લઇ નીક-
ળવું તે

ઘટે=સાથે

નતું=કબુલ કરતું

પવાસ=ભુખ્યા રહેવું તે

વેઠવો=સહન કરવો

વિકરાળ=ભય ઉપખવે એવાં

નિશ્ચય=દૃઢ વિચાર

નક્કી=ચોક્કસ

ઉડી ગઇ=જતી રહી

એકાએક=અચાનક; અણુધારી

કોપ=ક્રોધ; ગુસ્સો; રીસ

પુણું કરીશ=પાળીશ

આશિષ=સારી દુવા; આશિર્વાદ

વિભોગ=છુટા પડવું

વીતી જશે=જતાં રહેશે

સાળે તાળે=સહી સલામત; ક્ષેમ

કુશળ

રક્ષા=સંભાળ; જતન.

મુઝાવું=અકળાવું

કોમળ=નાનુક

વસમા=વહાં આકરાં; ખમી સ-

કાય નહિ એવાં

આરો=છેડા

હઠ=જીકર; જક

દુઃખમાં ભાગ લેવા દો=દુઃખના

વખતમાં સાથે રહી ધીરજ

આપવા દો

આગ્રહ=ભાવ; ખળાતકાર

અવસ્થા=હાલત

ખાસ=ગર

વિનાંતિ=અરજ

ચલણ=ઉપાય

ઝૂરી ઝૂરીને=કદપાંત કરીને; વડો-

પાત કરીને

હૈયું ભરાઇ આવ્યું=મન ગભરાટમાં

પડ્યું

વન વેશ=વનમાં પહેરવાના લૂગડાં

ધારણ કરવો=પહેરવો

મૂર્છા=ચકરી તમર; બેમાન થવું

તિરસ્કાર=ધિકાર, તુચ્છકાર; દિ-

ટકાર.

અધમ=અન્યાય, ગેરવાજખી

ખરે=નક્કી; ખચિત

વિદાય કીધાં=રવાના કર્યાં; વળાવ્યાં

બેશુદ્ધ=બેભાન

પ્રાણત્યાગ કીધા=દેહ છોડ્યો; મરી

ગયા

સાર—રામચંદ્રની વાત ઉપ-
રથી પુત્રોએ માતા પિતાની આજ્ઞા
પાળવી; લક્ષ્મણની વાત ઉપરથી
ભાઈઓએ માહોમાંહે સંપ તથા
બંધુ પ્રેમ રાખવો, અને સીતાજી-
ની વાત ઉપરથી સ્ત્રીઓએ પો-
તાના પતિના સુખ દુઃખમાં ભા-
ગીઅણુ થઈ પતિ સેવા કરવી.

પાઠ ૫ મો.

દુઃખાળાઆ=દુઃખાળને લીધે ભૂખ-
મરાથી શરીર નબળા થયાં
હોય એવા લોકો
દુઃખાળા=શરીરમાં લોહી વગરના;
બળ વગરના
પેટપુર=પેટ ભરીને
ખોરાક=ખાવાનું
એંજન=વરાળથી ચાલતો સંચો
કુદરતી=સ્વભાવિક
કાયમ=ગરી, હમેશને માટે
માપવું=હસાબ કાઢવો
ધરી=પૈડું જે દાંડી ઉપર ફરે છે તે
નિરંતર=હમેશાં; દરરોજ
ઉછળે=ધબકે
અંગ=શરીરના ભાગ

સમાર=દુરસ્તી; પોષણ
વજન=ભાર, તોલ; વક્ત્ર
શક્તિ=બળ; સરા
દુરસ્ત=સારા; સાફ
પાચન રસ=પચાવવાને ઉપયોગી રસ
ક્ષારો=ખારો પદાર્થ
સાફ=ચોક્કસ
પુષ્ટા=મજબુતી
શ્રેષ્ઠ=ઉત્તમ
વાની=ગત

સાર—માફકસર ખોરાક લેવો
જોઈએ, શરીરનું લોહી સાફ કરે,
ગરમી ઉત્પન્ન કરી પાચન શક્તિ
વધારે, અને હાડકાંને મજબુત
બનાવ એવો ખોરાક લેવો જોઈએ.
પાઠ ૬ ઠો.

રળવા=કમાવા
ન્યાય=નસાફ
સખત મજુરી=મજૂરી સખત
મહેનત.
થાકી પાકી=કાયર થયેલી; મજુરી
કરીને નરમ થયેલી
નિસાસા=દિલગીરીમાં શ્વાસ નીતો
મુકવો તે

બકવાટ=ખૂમાટ; લવારો

દોષ=વાંક

અગરીઆ=મીઠું પકવનાર

અગર=મીઠું પકવવાની જગા

સમારવા=સુધારવા

પાળા=છરી

ગુંછળાઓ=આંટીઓ

વણુકર=લૂગડાં વણનાર

નિર્માણ=ઠરાવેલું; નક્કી કરેલું

ગરજ સારે=કામ પાર પાડે; તંગી મટાડે

સમાધાન=ગુંચવણ કે ચિંતાનું મટવું તે

સાર—દુનીઆમાં માણસો પોતપોતાનું કામ કરીને બીજને ઓછી વતી મદદ કરે છે; એક નહિ તો બીજે રસ્તે એકની મહેનત બીજને ઉપયોગી થાય છે.

પાઠ ૮ મો.

અવલોકન=પારીક તપાસ

ખોડું=લંગડું, લુલું

મેર=પાણુ; તરફ

લાખું=ખાંખું

ધારી=તપાસી

પારખું=ઓળખું

જવાહીર=હીરા, માણેક, મોતી વગેરે ઝવેરાત.

ઝાડો=તપાસ; ઝડતી

સાક્ષી=પુરાવો, સાહેદી

જાદુગર=જારડી, ઇલમી; ધંતર મંતર કે ખુબી બરેલા ખેલ કરનાર.

નવાઈ=અચંબો

ગમ=પાણુ; તરફ

આધું=થોડું દેખાય તેવું

અનુમાન=અટકળ, ધારણા; કલ્પના

શાખાશો=ધન્યવાદ

ખરી રીત=જોઈએ તે પ્રમાણે

વાપરતાં=કામમાં લેતાં

ફેર=તફાવત; ફરક

સાર—તપાસીને જોવાની તથા હરેક બાબતનો વિચાર કરવાની ટેવ ધણી કામની છે.

પાઠ ૯ મો.

બલામણ=સિદ્ધારમ; વગ

ઉમેદવાર=નોંકરીની માથા રાખનાર

મહેતો=મુનિમ; ગુમાસ્તો

લાયક=યોગ્ય

વર્તમાન પત્ર=ચાલતા વખતથી

ખબર આપનાર ન્યુસપેપર

પસંદગી=પાસ કરવો તે

નક્કી કરી=ઠરાવી

રજા આપી=ના કહી

વ્યવસ્થા=સારી ગોઠવણ

સ્વચ્છતા=ચોક્કસાઈ; સુધ્ધતા

સવાલો=પ્રશ્નો.

વિનય=વવેક; મરજદ

રીતભાત=ચાલચલગત

સમ્યક્તા=સાચકી

ઓળંગી=ઉલંઘી, ટપી

અગાડી=આગળ

સહેજ=નરત; ઝટ

ચોક્કસ=સાવધ

ક્ષણજી=ચીવટ

પ્રયત્ન=પ્રયાસ; મહેનત

ગૃહસ્થાઈ=ખાનદાની; કુળવાનપણું

બક્ષણ=આચરણ; ગુણ

મરોડદાર=દીપે એવા; સારા વલ-

ણવાળા

છટા=ડાઘો; લખકો

રેતદાની=રજીયું

સાવધ=સાવચેત.

ખુદ

તોલ=સરખામણી; તુલના

ખાતરી=ચોક્કસાઈ

કીમતી=મૂંડરી

સાર—માણસની કીમત તેના

ગુણ અને આવડત ઉપર આધાર

રાખે છે.

પાઠ ૧૦ મા.

પ્રમાણિકપણાનો ખદલો=નીતિ રા-

ખવાથી ફાયદો થાય છે તે

ઉછેરી=પાળીપોષી

ગુજરાન=ભરણપોષણ

સાધન=સવડતા

ઓળખીતો=મળીતો

સમયે=વખતે

ઉઘમે=ધંધે; કામે.

જીંદગીપર્યંત=જીવતાં સુધી

આભાર=ગુણ; ઉપકાર

ભાષણ=ખોલ; વચન.

ભાવ=ચાહના; પ્રેમ

વિરૂદ્ધ=સામી; ઉલટી

ચાડી=ચુગલી; ખોટું ખોટું કહેવું તે

કસોટી=પરીક્ષા

સોદો=માલ

બાવતાલ=મૂલ, કીમત
 ચોકસી=ખાતરી
 ખરીદ કરી=વેચાતો લઇ
 ફિસામ=નાણું
 રવાદારગી=જાની દલાલી કાઢવી તે
 કીમતી=મૂલ્યવાન
 હાથમાં લીની=જડી
 સરખે ભાગે=અરચો અરધ ભાગે
 દળદર=ગરીબાઇ
 ફિટાડી=મટાડી
 બોધ=ઉપદેશ
 ફેરવવા=ડગાવવા, ફેરવી નાંખવા
 મિલકત=પુંજ
 વારસ=માલિક; ધણી
 સાર—પ્રમાણિકપણાનો બ-
 દલો મળ્યા વગર રહેતોજ નથી.
 પાઠ ૧૧ એ.
 સંસારત્યાગ=દુનિયાનો તહેવાર
 છોડવો તે
 એકંત=એકલા; કાંઈ ન હોય
 તેવી જગાએ
 તાણુ=તોટો; તંગી
 સારવાર=સંભાળ; અરદાસ
 આખર અવસ્થા=વૃદ્ધાવસ્થા

દિલાસો=શાંતિ; હિમત, ધૈર્ય
 એકાંતવાસ=એકાંત જગાએ રહેવું
 તે; કાંઈનો અવગવર ન હોય
 તેવી જગા
 નામીયા=પ્રખ્યાત
 અદમાસ=હરામખોર; લુચ્ચો માણસ
 ટોળી=મંડળી
 સંખ્યાબંધ=વૃણા; પુષ્કળ
 ગુલામ=વેચાતો લીધેલો માણસ
 સંબ્રલ=મેચું કરવું
 પવિત્ર=કપટ વગરની
 ફૂતપ=કામ
 લાગણી=અસર
 દુરાચરણુ=ખોટી ચાલ નકારા લક્ષણુ
 ધર્મિષ્ઠપણાની=ધર્મ પ્રમાણે ચાલ-
 વાની
 અમર=કાયમ રહે તેવું; નાશ ન
 પામે તેવું
 રસ્તો=ઉપાય; માર્ગ
 અશક્ય=ખતી શકે નહિ તેવું, મુશ્કેલ
 ભાર=બોળો; વજન
 સહેજાપથી=થોડી મહેનતે
 પ્રકાર=નત
 નરે=કંડાન કરે; કંનડે; દુઃખ દે

છુટા=મોકળા; ફારગત
 ૪૨માન=કુકમ; આગા
 માથે ચડાવી=માની; કબુલ કરી
 વર્તણૂક=ચાલચલગત
 બદલી=ફેરવી

સાર—અંક સુખ મેળવવું
 હોય તો પાપનાં કામ કરવાનાં
 છોડી દઇ પ્રમાણિકપણે ચાલો.

પાઠ ૧૨ મો.

ખોટા વહેમ=જુડી શંકા
 અગાની=અણુસમજી.
 માંદુ=બિમાર; આગરી.
 ધારે=માને
 ઝોડઝપટ=વળગણી
 લગનસરા=વિવાહગાળો; લગનગાળો
 અરસામાં=વખતમાં; તકમાં
 ભમી=ફરી
 વાસ=અંધ; સુગ
 કંક=સખત; આકરો
 કરડી=સખત; આકરી
 નજર=દ્રષ્ટિ
 અંગારા=સળગતા કાચલા; દેવતા
 મંદવાડ=રોગ; બિમારી

પ્રયોગ=અભિપ્રાય; અખતરા; અ-
 મુક સાધનવડે કરી બતાવવું તે
 નજર બાંધે=છાણ પાણી ભેગાં કરી
 ચાળી જોડે વાડકો ચોટાડે છે તે
 સોડે=અંધાર

ઉતરી નય=બગડી નય
 ઉકળવા=ઉતું કરવા.
 સ્પર્શ=પાસ; પટ, અડકવું તે,
 લાગવું.

ઉતરી=પોચી પડી; બગડી
 પડછાયો કે ઓળો=આભડછેટ
 કસર=ખામી; કચાસ
 પુરતું=પૂરેપૂરું
 બરાબર=જોષ્ટએ તેવી રીતે
 જુક્તિથી=તદ્બીરથી
 બિનાશ=ભેજ
 નજીક=પાસે
 આપોઆપ=પોતાની મેળે.

પાઠ ૧૩ મો.

સળો=જીવાત પડવી
 અદાવત=વેર; દુશ્મનાવટ
 ચકલામાં=પોળ કે શેરીના નાકમાં
 ઉતાર=વળગણી કાઢવા માટે માથે
 ઉતારેલી ચીજો ચકલામાં મૂકે
 છે તે

ધુપ=સોખાન, સુખના જેવી વસ્તુ.

એનો ધુમાડો કરવો તે

હગી=છેતરી

રતનજોત=વિલાતી કપાસ

ભોપાળુ=પોકળ; તરકટ

ફદિ=જળ; પાસો, કપટ.

ફસાય=કપટાય

મસાણુ=રમસાન; મુડદા બાળ.
વાની જગા.

વાસ=રહેઠાણ, મુકામ

ધડકે=થડકે; ફટકે

પગ મુકતા નથી=અંદર જતા નથી

જીવ લઇ નાસે=ધણીજ ખીએ

અવાજ=ખડખડાટ

શોરખકાર=ખુમાટ.

વિગત=વાત; બિના, હકીકત

વિખ્યાત=મણ્ણીતી

અપશુકન=નહારા શુકન

મંછા=મંછા; મનની ઇચ્છા

શંકા=વહેમ; શંક

વશીકરણુ=વશ કરવાની વિધા, મંત્ર

સાર—જૂત, પ્રેત, ડાકણ,

સાકણુ, વશીકરણુ, શુકન, અપ-

શુકન એ બધા મનના ખોટા

વહેમ છે, અને વહેમ એ મનની
ખીક છે, માટે કંઈ પણ મહારના
વહેમ લાવવા નહિ.

પાઠ ૧૪ મે.

ભણી=તરફ, બાળુ

તામ કે છેડો=અંત; ખાર.

અપાર=જેનો છેડો આવે નહિ એવું.

વાવાઝોડું=પવનનું મોટું તોફાન.

કોટકા=ગડગડાટ; કડાકા

અતિ વૃષ્ટિ=ધણી વરસાદ

હિમ=ધણી ઠંડા; ઠાર

ધરતીકંપ=જમીનનું ધ્રુજવું તે

જવાળામુખી=જળતો પહાડ

મંદમંદ=ધીમે ધીમે, થોડો થોડો

માફક=અતુરું

અફજૂત=અચંબો પામીએ તેવું;

ચમતકારી

ઝીણો વિચાર=હંડી ખોળ, બાસીક

તપાસ

ચમતકારી=અન્યબી પમાડે એવું

દીંગ=છક; તાબુબ

બયંકર=બિહામણાં

અતંત=જેનો છેડો ન હોય તેવાં

ધોડા=મોજાં

ભરતી=પાણીનું ચડવું
 સ્વમાવશ=સ્વપ્ના આવે તેવી હા-
 લતમાં પડેલાં
 ખોળાઉં=દેહ
 આત્મા=જીવ
 અનુભવ=મહાવરાથી જે જ્ઞાન
 થાય છે તે
 નખળાં=શક્તિ વિનાનાં
 નિરાધાર=આધાર વગરનાં
 ભયભીત=ખીકમાં ગભરાએલા
 પાઠ ૧૫ મો.

સત્તા=શક્તિ; મહતા, અમલ
 વિસાતમાં=ગણતરીમાં; લેખામાં
 અમલ=હુકમ, સત્તા
 કબજામાં=સત્તામાં
 ધ્વજાંડ=વિશ્વ, બધી દુનિયાં જેમાં
 છે તે; આવી અનંત પૃથ્વીઓ
 જેમાં છે તે
 સમર્થ=જોરવાર
 કાર્યો=કામ
 ખાતરી=નિશ્ચય, સાબિતી
 વ્યાપી=પ્રકાશી
 સર્વવ્યાપી=બધી જગાએ રહેલો
 સર્વ શક્તિમાન=બધી શક્તિવાળો

સર્વજ્ઞ=બધું જાણનાર

નિયમ=ધારો; કાયદો
 આધાર=આશરો
 ધડેલા=મનાવેલા
 હેતુ=મતલબ; કારણ
 નિયમસર=રખતસર
 પાળવા=વર્તવા
 પૂર્ણ=પુરેપુરું
 ખરા ભાવથી=સાચા પ્રેમથી

સાર—દુનિયાં માહેલા ઇશ્વર-
 કૃત્ય કામો જોઈને તેની અપાર
 શક્તિનું આપણને જ્ઞાન થાય છે,
 અને ઇશ્વરી નિયમ પ્રમાણે ચા-
 લનાર હમેશાં સુખી થાય છે.

પાઠ ૧૭ મો.

ફરજ=ધર્મ; કામ
 બળવત્ત=અમલમાં લાવવા, અદા
 કરવા
 ભરદરીએ=દરીઆના મધ્યભાગમાં
 ખલાસી=વહાણ ચલાવનાર
 ખડક=ટેકરો, ખરાબો.
 માખડું=મોઢું બાકું.
 કપ્તાન=વહાણ કે આગમોટ ચ-
 લાવનાર ખલાસી વગેરેનો
 ઉપરી.

વારાફરતી=એક પછી એક.

અવકાશ=વખત, ટાઇમ.

બારીક સમય=ઘણી સાવચેતીથી
કામ કરવાનો સમય.

મડખડાટ=ઘોંઘાટ.

પડાપડી=અપાઝપી.

ગુતક=વહાણમાં કેબીન ઉપર
અથવા એક છેડેથી તે બીજા
છેડા સુધી સળંગ પાટીયાં
જડી લઈ ખેસવાનું જે કરેલું
હોય તે.

સ્થળ=ઠેકાણું. મુકામ

બનાવ=એકાએક બનવું તે

ડગ્યા=ખસ્યા; હઠયા

બન=જવ; પ્રાણ

સાહસ=આર વગરનું કામ.

વીર=મહાદુર; પરાક્રમી

જળચર=પાણીમાં રહેનારું પ્રાણી

ચાદગીરી=સ્મરણ, નિશાની, એધાણી

કીર્તિસ્તંભ=ચાદગીરી રાખવાને માટે

અણુતરનો ઉભો કરેલો ચાંબલો.

સાર—મહાદુર પુરૂષો પોતાની
ફરજ બળવવા અને પરાપકારનાં

કામો કરવા સાર પોતાના જીવની
ફરકાર કરતા નથી, અને પોતાને
કરવાનું કામ પાર પાડે છે.

પાઠ ૧૮ માં.

કાખેલ=હોંશીઆર.

મિસ્તરી=મુખ્ય કડીઓ કે સલાટ

ગણકારી=માની

અળયબ તરેહનો ખેલ=હેરત પ-
માડે તેવો ખેલ.

ઉકેલતો=ઉખાડતો.

બેદ=ભરમ; ગુપ્ત વાત

આખરે=છેવટે.

હકીમત=તદખીર; ભુક્તિ.

ઇલમ=મદુ.

ખેશક=નક્કો; જરૂર, બલે.

આજીજી=નમનતાઈ; કાલાવાલા

અક્કલમાં ઉતરી શકતી નથી=ખ્યા-

લમાં આવી શકતો નથી.

મુખે પાર પાડ=ખુશીથી પુરું કર
નિર્ભય=તીક વગરનું

સ્થાનક=જગા.

કબુલાત=કોલ, વચન, કરાર, ક-
રાવ, નક્કી હા, ખાતરીથી કહેવું.

સાર—આ પાઠ ઉપરથી
આશયે રેયતના સુખને સાર
પોતાની બુદ્ધિનો કેમો સારો ઉપ-
યોગ કર્યો છે ?

પાઠ ૧૬ મો.

ઠગાઇ=છેતરવું તે.

ફળ=ફાયદો.

નામુંકામું=તેવડતેવડનો હિસાબ

કંટાળો=કાયરપણું

બીલકુલ=તકમ; સમુળગું.

ગમતું=ડીક લાગતું; ફાવતું.

આકુંઅવળું=બુઢું બુઢું

આગળ પડવા=વધવા.

ઉંચી જાતનું=ડીમતી.

બ્યાજ વટાવ=ધીરેલા રૂપીઆનું

ભાડું

બ્યાજ વટાવનો ધંધો=ધીરધાર

કરવાનો ધંધો.

છુટ=કસર

હિસાબ=લેણદેણ

બોળા દીલનો=કપટ વગરનો;

વિશ્વાસ.

ખિન્ન=ખોડું; દિલગીર.

સફળબુદ્ધિ=સારી બુદ્ધિ

પ્રવાતો=ખોટી ખડાઇ મારતો

અથે બનીઆ=હે વાણીઆ

ચલ બે=ચાલ

જકાળી=તરત

કીધર=ક્યાં; કઈ તરફ

આનાકાની=રકબક કરવી તે; હા

ના પાડવી.

મીઝમળ=તબીયત; તોર.

ઓઇ=એ.

જસકું=જેને

ફેરવી તોળ=ખોલેલું ફેરવી નાખ

પાગલ=મુર્ખ

કરતા હરતા=કામ ચલાવનાર;

ધણી પતા જેવો.

સાખ=મજત, આખર, પ્રતિજ્ઞા

સાર—ઠગાઇ કરનારને ધુર

ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી.

પાઠ ૨૦ મો.

છાતી=હિંમત

મારે કાને=મારા સાંભળવામાં

ફરિયાદો=રાડા; બુમો.

મોડું=અસુર.

વંકાવું=રીસાવું; મળતાપણું ન

રાખવું.

અણખનાવ=કુસંપ, મળતી રાશ ન

આવે તે.

ખનાવ=મળતી રાશ; સંપ.

ઘેરી=ચીતરી

મશ્કરી=હાંસી; ચેષ્ટા; થેકડી

નિંદા=મદબોધ, ખોટું બોલવું તે.

ઉતરી ગએલું=દીલું પડેલું.

કમુર=ખામી, બુદ્ધ, ગુનો, વાંક

અટકાવ્યો=થેભાવ્યો

હાંસી=મશ્કરી

તજવીજ=તપાસ

શરમ=સિકારસ

આખરે=છેવટે

છાપ=નકલ

કદાપિ=કોઇ વખત

ચાલ=રીતભાત; વર્તણૂક

દુર્ગુણ=અનીતિ

સાર—હિંમત રાખીને કોઇની
વગ ન રાખતાં જે વાજખી હોય
તેજ કરવું.

પાઠ ૨૧ મા.

ઉમદા=ઉત્તમ, ઉચ્ચી

છંદ=ક્ષત, ટેવ

મટાવતો=રાજ્યના મુખ્ય સરદારો

ઠાર મારી=ખુન કરી

વય=ઉંમર

ધાવ=લાલન પાલનથી ચોપણું ક-
રનાર

દાવો=હક્ક, માલિકી

રણવાસ=જનાનો, રાષ્ટ્રીઓને રહે-
વાની જગા

હાહાકાર=કોળાહળ, રોઝકળ

ચોજવા=રચવા, ધડવા

ઠરાવ=નિશ્ચય

પાતર=પાંદડાં

છુપી=છાની

ધીરે સાદે=શાંતતાથી

ખાળહત્યા=ખાળકને મારી નાંખવું તે
નિર્દોષ=વાંક વગરનો

દયાજનક=દયાની લાગણી પેદા
કરે એવા

શબ્દો=વચન, બોલ

પીગળ્યું=નરમ પડ્યું

ધાતકી=જૂલમી, કૂર

વર્ણન=હેવાલ

વારસ=ગાદીનો માલિક

કદપાત=મહુ કળકળવું; વસોપાત

રાજ્યભક્ત=પોતાના રાજ્યનું અને

પોતાના રાજ્યનું બહુ ઇચ્છ-
નાર

કટણુ હૈયું=મજબુત મન, ખરી
હિમત રાખતો તે
છાતીમાતી=ચુપ ચુપ, કાઠ ન
દેખે એવા રીતે

કાસ=ગાંધિ

અંતરે=છેટે

અચ્ચે=કચ્ચે

ધાક=ખીક

સહેજ=જરા

ભાળ=શોધ

વડીલો=વડોવા, ઘરડા

વારો=અમત; તક

અચાવ કરવા=કિંગારવા

ફરજ અમળવી=કામ કરી, ધર્મ

સાચવા

માથક=નકાળી

સર્વજન=અધુનું

કણુન ક્યું=માન્યું. હા પાડી

મુંડરન=અપણી

અચ્ચા = નવો દેલાય

ખરજી = દ્રવ્ય

બેઠા = બેઠા, બેઠાગવી

પન્ન = કાંઈક નવનું રત્ન પાનું

હા વાળી=કાઠ ન કરે તેવું ક્યું,
અણુજ ક્યું.

સાગ—પન્નાએ રાજ સેવા
માટે પોતાના પુત્રનો ભોગ આ-
પ્યો માટે રાજભક્ત બનવામાં
પોતાનો પ્રાણ પણ વહાલો કરવો
નાહ.

પાઠ ૨૨ મો.

સુકાની=વહાણ ચલાવનાર

ગફલત=મેકાળજી, બેદરકારી

ધરાદો=વચાર

અર્પા=રી; કામ આવી

શરણે=નામે

તમ્બુ=ગોઠબેઠા

તૈમારી=સાવચેતી

કુટુંબ=પરિવાર

રાદ=વાટ

અપી ગયું=વપરાયું

ખાજી=કાલાવાલા

ભોગ = આવાર; નિભાવ

મેકલકલક=એકલો

છાતો ભરામ આવી=ગળગળો થઈ

ગળો

સંસાર માંડ્યો=ગૃહસ્થાશ્રમ ભો-

ગળ્યો

કાડ=મનોરથ, લાવો, હોંશ

છક=ચકિત, દીગ, આશ્ચર્ય

બધુ ધર્મ=ભાષ તરીકેની કરજ

સૈકા=સો વરસનો કાળ

માન્ય રાખી=કબુલ રાખી

સાર—ભાષ્યોમાં અરસપરસ

ખરા પ્રેમથી વર્તવું જોઈએ.

પાઠ ૨૩ મા.

હરિકાષ=ખરાખરી

અદેખાષ=કાષનું સાફ જોઈને

બળવું તે; ધર્મ

વર્ગ=કલાસ

વખાણુતો=તારીફ કરતો

તોલે=ખરાખર; સરખામણીમાં

સમાન=સરખો; ખરાખર

કલંક=એજ; ડાઘ, ખામી

મપો=જુડી વાતો ચલાવવી તે

દિન પરદિન=દિવસે દિવસે

નકલ=કોપી; મત

ખંત=હોશ

ચતન=મહેનત; પ્રયાસ

બળિએલ=ખારીલો, ચીઢીઓ

વખોડવા=નીંદવા; અવગણના

કરવા

જન્માષ્ટમી=કૃષ્ણ ભગવાનનો જન્મ

દિવસ; શ્રાવણ વદી ૮

મેળા=ધણા ગાડી, ઘોડા અને મા-

ણસોનો સમુદાય

પંચ=કોઈ પણ બાબતનો ફેસલો

કરવાને પાંચ કે વધારે મા-

ણસની મંડળી

કદખો=ધાર્યો

કળા=હીકમત

પસંદ પડવું=ગમવું, ફાવવું

તૈયાર=સજ્જ

ટાપુ=મેટ

શર કર્યું=આરંભ્યું

ખાળા=ત્રી

નજીક=પાસે; ઢુંકડે

સાંખી=ખમી; વેડી, સહન કરી

શોભા=સુંદરતા

શાંત થયું=કંડું થયું, જપે વળ્યો

રૂખરૂ=સમક્ષ

ઉધાડાં=ખુલ્લા

બહાર આવી=ખુલ્લી થઈ; ઉધાડી

પડી, જાહેર થઈ

છુપી=ઢાંકેલી; છાની

ઠરાવ=કરાર

અભિપ્રાય=મત, વિચાર

નિરાશ=આશાભંગ

વીલે=હિતરી ગયેલે; ઢીલે

ફાલ્યું=વળ્યું

મોં બાળો=સામું ન બુઝો

સાર—કાષ્ટ પણ માણસે
બીજની ધખ્યા કરવી નહિ, પણ
બીજનું સાઈ કામ જોઈને તેનાથી
વધારે સાઈ કરવા હરીકાષ્ટ કરવી.

પાઠ ૨૫ મો.

જાત્રા=તીર્થ

સરકાર વાડો=રાજકુટુંબને રહે-
વાની જગ્યા

સંધ્યા કાળ=સમી સાંજ

વ્યાધ્યર્થ=વાધનું ચામડું

આરામ=વિસામો

ધમકાવી=બીક દેખાડી

જ્ઞાન=સાન; અબર

મુકામ=પડાવ

સ્થિર=કામમ, અચળ

બેદ=તકાવત, ફરક; ફેર

આસન=પાથરાણું

સાર—કાષ્ટ પણ માણસ
અહી સદાને માટે રહેવાનું નથી.
હરેકર્માંથી બુના જાય છે ને નવા
આવીને રહે છે.

પાઠ ૨૬ મો.

વેશ બદલી=બીજો પહેરવેશ પહેરી
નગરચર્યા=શહેરની રીતભાત;

નગરમાં થતા બનાવ

મહોદ્ધો=શેરી; પોળ

નાકે=પોળને મોઢે

અચ્છેહો=મગ્નમાં છો

તેરા ચલે તો માર ડાલીએ=તાઈ

ચાલે તો મારી નાંખજે

પાદરી=ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ

કરનાર

પુલાયા=હરખાયા

વાણી=ચયન

કથા=વાર્તા

પુરાણી=પુરાણોની કથા કરનાર

રસ=પ્રેમ; ભાવ

શ્રોતા=કથા સાંભળનાર લોકો

પીગળી=ગળી, નરમ થઇ

વહે=ટપક

ભાવિક=આકીનવાળા; ભાવવાળા;

માયાળુ

કામળ=કુમળું

મોટે સાદે=ધટિ ધડીને

ધરાડા=ખૂમો; રાડો

શીકા=કાંખા, શરમીદા

દસ્તાવેજ=લેખ.

જાગીર=જમીન; ગીરાસ; ધના-

મર્મા મળેલી જમીન

જન્મ કરવા=લખ લેવા

મદે નવાજ=ગુલામપર મહેરખાની

રાખનાર

વતન=ગામ, દેશ; મુલક

કાયમ=સ્થાયી, હમેશાનું.

દેશાર્ધ=વતનદાર

સાર—પહેલાના પાદશાહો

રૈયતની સંભાળ લેવા સાર વેશ

બદલીને નગર ચર્ચા જોતા હતા.

પાઠ ૨૮ મો. ભાગ ૧ લો.

છંદગી=જીવતર

કુંપ=મૈરાં છોકરાં

લોભ=તૃષ્ણા; લાલસા

ખરો બાવ=સાચી કીમત

રકબક=કડાકુટ; આનાકાની

આધુ=છેદું

સખત=આકરા

મજલ=ખેપ

હેરાન=દુઃખી

રસ્તે=ઠેકાણે; રીતે

રાન=જંગલ

પડપૂછ=તપાસ; તજવીજ

મફત=કાંઈ પણ કીમત લીધા વગર

ટંગાર્ધ=સટકાઈ

પાઠ ૨૯ મો. ભાગ ૨ જો.

સોદાગર=વેપારી

લાગલું=નરતજ

રખેને=કદાચ

તાલ=લાગ; દાવ, વખત

ઝીલાતો=ઉંચકતો

થોભાતું=રહેવાતું

કરગરી=કાલાવાલા કરી

ઉતાવળ=ઝડપ

શુરા=નકારા; છુંડાં

કહેવત=ઉખાણો

સાર—માણસ હદ ઉપરાંત

લોભ રાખવાથી પોતાની પાસે

હોય છે, તે પણ ખુચે છે. અ-

તિશે લોભ એ પાપનું મૂળ છે.

પાઠ ૩૦ મો.

તળેટી=કુંગરા કે પર્વતના નીચેના

ભાગની જગા

શરણે=તાબે

કુળ=વંશ, ઓલાદ
 કન્યા=દીકરી
 પશુ=ટેક; નિયમ
 કરાવ=દેહ નિશ્ચય
 પરાક્રમ=શૌર્ય, બહાદુરી
 સેના=ફોજ; લશ્કર
 તૂટી પડતો=ઓચિતો જાપો મારતો
 ગુફા=ઉંડી બજોલો; ખો.
 ટળવળતાં=વલવલતાં
 જનસુસ=આતમીદાર
 ધ્યાન=વર્ણન
 ઠાક=ભભકા; દબદબો
 દરજ્જો=હોદ્દો, મેબો
 અંચકાન=પુસ્તક બનાવનાર
 ખાનદાન=ઉંચા કુળનો
 તંગી=ખાટ; તાણુ
 બારીક સમય=મુશ્કેલીનો વખત
 નિભાવ=નિર્વાહ; ગુજરાન
 ભૂમિ=જમીન
 ઉશ્કેરાઈ=ઝનુનમાં આવી
 સાર્થક=સોબતી; જોડીઆ
 ગુમાવેલા=ખોએલા
 અકળાતો=મુંઝાતો
 ખાતરી=સાબિતી

સ્વતંત્ર=કોઈના તાબામાં ન હોય
 તે; છુટો
 દેશદાઝ=દેશના બહાની લાગણી
 સાર—પોતાના દેશ પ્રત્યે
 પ્રીતિ રાખી દેશભક્ત થવું, અને
 ગમે તેવા દુઃખો સહન કરીને પણ
 પોતાના દેશનો ઉદ્ધાર કરવો. ૫
 પાઠ ૩૧ મા.
 નિયમસર=ધોરણ પ્રમાણે, વખતસર
 પોષણ=ગુજરાન
 ચઢતી=આબાદી
 ગોઠવણ=મંદોપસ્ત
 ગોટાળો=ગુંચવાડો
 આરંભવું=શરૂ કરવું
 ખલેલ=હરકત; નુકસાન, વચમાં
 કાંઈ આડું આવવું તે
 મુદત=વખત
 ભંગ=નાશ
 છુપાવવા=જાનો રાખવા, સંતાડવા;
 ઢાંકવા
 ગેરહાજર=હાજર નહિ તે
 બહાના=કારણો; મીથ
 મુશ્કેલી=અડચણ; મુશીબત
 સહેલાઈથી=થોડી મહેનતે

અણુમતી=દ્રાવે નહિ એવી
 કાંમતી=ઉપયોગી
 નિયમિતપણે=કરાવેલા વખત પ્રમાણે
 મુકરર=નક્કી, ચોક્કસ
 વખતસર=ટાઇમસર
 કાશીશ=મહેનત; ચત્ન, પેરવી
 ઉંધુ વળે=અગડે
 વહેવાર=લેવડદેવડ
 ઇતરાજી=નાખુશી; ગુસ્સો, કરડી નજર
 અમૂલ્ય=કીંમતી; ઘણી કીંમતનો
 અગત્ય=જરૂર
 સાધનો=સાહિત્યો
 સસ્તાં=સોંધાં
 આસુરા=મોડા
 નડતર=હરકત
 ઠરાવેલ=નામેલે; નક્કી કરેલે
 સાર—નિયમસર કામ કર-
 નારને કોઇ પણ કામ અધરું નથી.
 પાઠ ૩૨ મો.
 સંગીન=મજબુત
 પુરાતન=ઘણું જુનું
 વડીલ=મોટા
 પાટવી=તલાટ; સૌથી મોટા
 અઘાળ મોત=ઓચિંતુ મરણ.

નિર્માણ=નક્કી
 યુવરાજ=મોટા કુંવર; પાટવી
 ઇલકાળ=ખિતાળ
 નૌકાસૈન્ય=દરીઆઇ લશ્કર
 તાલીમ=કેળવણી, શિક્ષણ
 પ્રદક્ષિણા=પૃથ્વીના મોટા ભાગમાં
 મુસાફરી કરવી તે
 ભવિષ્ય=આવતો વખત
 નિખાલસ=કપટ વગરના, ચોકખા
 દીલના
 મશહુર=પ્રખ્યાત; પ્રસિદ્ધ
 ગુમાવતાં=ગાળતાં, કાઢતાં
 હસમુખાં=આનંદી
 સાર—આદશાદી કુટુંબનાં
 માણસો પણ રાજવૈભવના મોટા
 સુખમાં પડ્યા છતાં મોજમજા ને
 આજસમાં પડી પોતાનો વખત
 નકામો કાઢતાં નથી.
 પાઠ ૩૩ મો.
 ખોડ=શરીર સંબંધી કાંઇ પણ
 ખામી
 મળક=હાસી
 ઠીંગણો=દેખાવમાં નીચો; ગદ્દો
 દોષ=વાંક; ગુ-હો

વરવો=એડાળ; કુરૂપ

શેખી=અડાધ

વીસરી=ભૂલી

વાજખી=ધટીત; લાયક, યોગ્ય

સહેજ=તરત; જરા

આતુર=હોંશીલો, અધીરો

કાયર=હેરાન

અન્યાય=ગેરઠ-સાફ

હક્ક=માલીકી

અવયવ=શરીરના ભાગ

ખામી=કચાશ

કૃતિ=કામ

રચના=મનાવટ

ચલણ=ખજ; વકર

સાર—કાંઈની ખોડખાપણ
જોઈને મશ્કરી કરવી નહિ.

પાઠ ૩૪ મા.

વિનોદી=આનંદ ઉપજાવે તેવો;

હસમુખો

ચતુરાષ્ટ્ર=૩૬ાપણ

હાજરજવાખી=તરતજ જવાખ

દેનારો તકંબાજ

વિદાય કર્યા=રજા આપી

જહાંપનાહ=જગતની રક્ષા કરનાર
પાદશાહ

અસંખ્ય=બહુજાન

કુંગર જેટલો=બહો મોટો

મધ્યમ=સાધારણ

વર્ગ=જાત

પાર=છેડો; અંત

ઉંચા દરજ્જાવાળો=મોટા હોદ્દાવાળો

સડ=છક; દીંગ; તાબુખ

ખંચાતો ખંચાતો=અચકાતો અ-
ચકાતો

ખુદ=આપ; પોતે

નામદાર=માનવંતા

ખંદે નવાજ=ગરીબોનું રક્ષણ કર-

નાર પાદશાહ

ખેઅદખી=અવિવેકી

માફ=દરગુજર; હામા

જનન=જીવ; પ્રાણ

તત્કાળ=તરતજ

રદ કર્યો=ફેરવી નાખ્યો; અંધ કર્યો

સાર—સમયસુચકતાવાળી

બુદ્ધિથી માણસના જન ખચે છે

તથા બહુ કામો સુધરે છે.

પાઠ ૩૫ મો.

વર્ગ=ભાગ

ચહેરો=પાટ; મેનિઆકાર

પહેરવેશ=પોષાક

પરખાધ=ઓળખાધ

વર્ણ=જાત

રીતરિવાજ=ધારો; દસ્તુર, ચાલ

અનુસરતા=અગતા

મેટ બાંધે=કેઠ ઉપર લાંબુ કપડું
વીટાળેધનર=એક જાતનો લેંઘો; પગથી
તે કેડ સુધી પહેરાય તેવું
જુલતું શીવેલું કપડું.

લાજ=ધુમટા

પડદે=ઓઝલમાં

સુરવાળ=ચોરણો

સદરા=છેક ટુંકી બાંયનું પહેરણ

કસ્તી=સુતરના ધોળા દોરા જેવી
જનોઈ

રિવાજ=ચાલ

નાત બહાર=ગાતીથી દૂર

હાથે વાળે=વર પરણવા માટે જઈ
કન્યાનો હાથેહાથ મેળવે છે તેખાંડુ=કન્યાને માંડવે વર ન જતાં
વરની તરવાર મોકલવામાં
આવે છે તે

વિધવા=રડિયી; ધણી વગરની; જોનો

ધણી મરી ગયો હોય એવી

પુનર્લગ્ન=ફરીથી પરણવું તે

બાધ=હરકત; અટકાવ

ખરચ=વરો.

માટી=માંસ; ઘોસ

શખ=મડદું

ભાકર=રોટી; રોટલી

સાર—અગાઉના અને હા-

લના રીત રીવાજોનો મુકાબલો
કરીને નહારા રીવાજો બાંધ કરવા
અને સારા દાખલ કરવા.

પાઠ ૩૬ મો.

જાણીતાં=પ્રસિદ્ધ

ક્ષત્રિય=રજપૂત

આશ્રમ=રહેવાનું સ્થળ

વાની=ચીજ; જણસ

ઉત્તમ ભોજન=ઉંચા પ્રકારનું જમણ

મૃગયા રમવા=શિકાર કરવા

કામધેનુ=જે ઇચ્છીએ તે આપે

એવી દેવતાઈ ગાય

હંગી=ખસી

બળાતકારે=જોર બુલમથી

અગાધિત=ધણી

કંખવાઈ=શરમાઈ
 તપોબળ=તપ કરવાથી જે શક્તિ
 પ્રાપ્ત થાય છે તે
 પદવી=દરજી; અધિકાર
 જૂલથાપ=જુલાવા
 બહાર્ણિ=બાહ્ય ઋષિ થયો હોય તે
 રાજર્ણિ=દ્વિત્રય કુળમાંથી જે પુરુષ
 તપ કરી ઋષિ થયો હોય તે
 નિર્મળ=ચોક્ષુ; પવિત્ર
 ભારે શ્રમ=ધણોજ પ્રયાસ-
 સિદ્ધિ=મેળવવાને કઠણ એવી વસ્તુ
 કે શક્તિ; અદ્ભુત બળ
 માન=ગર્વ; અહંકાર
 હયો=મોટા; કીમતી
 સાર—યા સુધી મનમાંથી
 માન ને ક્રોધ ગયા નથી, ત્યાં
 સુધી હયા ગુણો અને સિદ્ધિની
 પ્રાપ્તિ થતી નથી.
 પાઠ ૩૭ મો.
 વિમ્ન=અડચણ; હરકત
 બાયલો=ખીકણ; હિંમત વગરનો
 પરવા=દરકાર
 વખત વિચારી=સમય ઓળખી
 જરી=શર; ચાલતું

ખરા નિશ્ચયવાળો=ચોક્ષ વિચાર-
 વાળો
 સંયોગી જુમિ=જમીનના ખે મોટા
 ભાગને સાંધનારો જમીનનો
 નાનો ભાગ
 મહાભારત=જંગી; મોટું
 ખ્યાલ=તર્ક; વિચાર
 તોડ=નિકાલ
 નાણું=ધન
 ફેડ્યાં=કાપ્યાં; મટાડ્યાં
 સીધી=હજારી નામે એક જાતના
 આખીસિનીઆ દેશના લોકો
 અગર=અથવા
 દુષ્ટ=નકારો; ખરાખ
 ગુલામગીરી=ગુલામ કરવાનો ધારો
 સફળ=ફળીભુત; સિદ્ધ
 તરીકે=પેઠે, રીતે
 પાધરાં=પાસરાં; સીધાં
 બેશક=નક્કી; ખરેખર
 છુટા થઈ ગયા=છુટી ગયા
 સાર—ગમે તેવું અધર્મ કામ
 હોય તો પણ તે હિંમતથી પાર
 પડે છે. કહેવત છે કે હિંમતે મ-
 રદા તો મદદે ખુદા.

પાઠ ૩૮ મો.

પરોવાયું=ગુંચાયું

શાણી=ડાહી; સમળુ

ચાતક=અપયા

પ્રતિદિન=રાત દિવસ; અહોનીશ

ખર=મધેડો

નિજ=પોતાના

વાસ=રહેઠાણ

સુખે સુખે=શાંતિથી સુખ રહે.

બપૈયા, ચકવા અને સંયળ પુરવો

એ બધા રાત દહાડો ઉઠાસ રહે

છે, પણ ગધેડો, ધુઅડ અને

મૂખ માણુમ એ તો પોતાને ઠેકાણે

સુખ રહે છે.

હરાયો=ખીખતો; પારંગ, હરામતો

જતન=રક્ષણ

વિસ્તારી=લંખાવી; વિસ્તાર કરી

પત્ર=લખેલો કાગળ

દી=દિવસ

બે=ડર; ખીક

આકળા=અધીરા

દીનોનાથ=ગરીબનો ખેતી; પરમેશ્વર

ખેલવા=રમવા

પટ=દાવ, ખેલ, આળેખેલો કકડો

લહાવો=ઘોરીઓ; લાભ

દાવો=હક; માલિકી

રણુસંગ્રામ=લડાઇનું સ્થાન

પાણી=તેજ, પરાક્રમ, શૌર્ય; બળ

બાણુ=તીર

ચાટ=મૂક; દાવ; ધા

કાચી=ઓછી

ભાગ્યે=જવદલે, કદાચ

પલોટાયા=કેળવાયા

અભાગણી=ભાગ્યહીણ; કમનસીબ;

નિર્ભાગી

ખાળો=રોકાણ; અટકાવ

કાળજાં ફાડે=થથરાવે; કંપાવે

સંતાપ=દુઃખ

શેતરંજ=શુદ્ધ ખીત્રવવાતી રમત

વિલાસ=સુખ અને આનંદ ભોગ-

વવાને

પ્રતિદિન=દરરોજ

સાર—ચતુર પુરૂષને પોતાના

કામની ફિકર અહોનીશ રહ્યાં

કરે છે.

પાઠ ૪૦ મો.

અક્રમનો તો છાંટોએ નહતો=જ-

રાએ શુદ્ધિ પહોંચતી નહોતી.

ઉદ્ધત=મરજી પ્રમાણે ગમે તેમ

ચાલનાર, સ્વછંદી

અહાનાં=ખોટાં કારણો

આતુરતા=ઈતેભરી

કરત=કરાવ; કરાર

રાહ=વાટ

પ્રતિબિંબ=પડછાયો

પહેરો=ચોક્કી

પળાતી=અમલમાં આવતી

હજુરી=ખીજમતદાર; હજુરમાં

રહેનાર

સાર—શુદ્ધિવાન માણસો પોતાની અક્કલથી અણુસમજી માણુસને કેવી રીતે સમજાવે છે, અને પોતાનો સ્વાર્થ કેવી રીતે સાધી લે છે, તે અક્કલખાજની વાત ઉપરથી સમજાય છે.

પાઠ ૪૧ મો.

મધરાતે=અરધી રાતે, રાતના

મધ્ય ભાગમાં

શુમારે=આશરે

ફેરણી=ફેરો, ચોક્કી

ફેડાફેડ=તડોતડ

ફેધાધ=યુગળાધ; અડળાધ; મુંઝાધ

ઉક=તફાવ, સાવ

તાળ=ચોકખા; ખુદ્દા

જગૃતિ=માન, હુંશીઆરી, શુદ્ધિ

પાધરો=કાગણો, ઝટ

ખેલાત=શુદ્ધ વગરનો

અણીશુદ્ધ=હતાં તેનાં, સાખં તાળાં, ધળ વગરનાં

આંકડી=ખેચીને તોડવાનું લાકડા-

વાળું હથિયાર

આગ=લાય

ઓલવાઈ=ખુઝાઈ

સાર—મિત્રની પરિક્ષા દુઃખના વખતમાંજ થાય છે.

પાઠ ૪૨ મો.

કરડા=આકરા, સખત

પાધર પ્રદેશ=વેરાન મુલક

વિચિત્ર=જુદી જાતનો

આખેહુખ=અસલ હોય તેવું; અસ-

લની ખરી નકલ

મૃગજળ=પાણી નહિ છતાં છેટેથી

પાણી જોવા લાસ થાય તે

ભર ઊનાળામાં=સખત તાપમાં,

ઊનાળાના વચલા ભાગમાં

લાલચે=આશાએ

દેખાવ=આભાસ

માહીતગાર=અનુભવી

ભોમીઓ-માર્ગ બતાવનાર

ચકિત=વિસ્મય, તાબુબ, હીંગ

પ્રવાસી=મુસાફર

નિરાશ=નાહિમેદ, આશાભંગ

સાર—મૃગજળ અગર ઝાં.

જવાનું પાણી એ ખરું જળ નથી,
પરંતુ સૂર્યના તાપથી રેતીના
રણુમાં અથવા ખારાપાટના સપાટ
મેદાનમાં જળ જેવો ભાસ થાય છે.

પાઠ ૪૩ મો.

મહિમા=મહત્તા, ખુબી

નજરમાં=મરજીમાં; ધ્યાનમાં

કોહલો=શિશ્યાળ

બદોબરત=ગોઠવણ

લુચ્ચો=દગાખાજ, કપટી

વખત ચૂકવી=તક બૂલવી

આંતર્યો=આવતાં અટકાવ્યો

પરવાનગી=રજા

આથાથી પગ સુધી જાળ ઉડી=

ધણોજ કોધાયમાન થયો

અપમાન=ઝેરઆખર, માનભંગ

અખધડી=હમણાને હમણા

ખખર લઉં=તપાસ કરું

પીર્યા=કચર્યા

ગજના=મોટી ત્રાડ, ચીસ પાડવી

ધોષ=પડછેદ, સામે અવાજ; પડધો

બાથ બીડવા=લડવા

ઉપાય=યુક્તિ; ઈલાજ

મન મેળવવું=પરસ્પર સ્નેહ કરવો

શુદ્ધિ આગળ બળ પાણી ભરે=બળ

કરતાં શુદ્ધિ વધે

સાર—ગમે તેટલું બળ વા-

પર્યાથી કાષ્ટ કામ પાર પડતું

નથી, પણ શુદ્ધિનો ઉપયોગ કર-

વાથી હરકાષ્ટ કામ પાર પાડી

શકાય છે. અકલ આહે તે પ્રમાણે

કરી શકે છે.

પાઠ ૪૪ મો.

વર્યો=રથો.

જ-મારામાં=જંદગીમાં

ઠેર ઠેર=ઠેકાણે ઠેકાણે

ખુટવું=ઓછું થવું; ઘટવું

જવલ્લે=ભાગ્યેજ, કદાચ

ગોઠવણ=વ્યવસ્થા; રચના

તીકમ=ચાંચવો

ઓખર=હથીઆર

પેચ=રફ

સકલો=પેચ

ટાટી=ચકલી

સુધરાધ ખાતુ=મ્યુનિસિપાલિટી
ખાતુ

સગવડ=ગોઠવણ, સોધ

સ્થળે=ઠેકાણે

જંગી=ધણી મોટી

આપદા=દુઃખ; પીડા

નિયમ=સ્વભાવ

જમાનો=સમય; વખત

બોધ=જ્ઞાન; સમજ

સાર—નળ વડે થોડી મહે-
નતે બધા ગામને પાણી પૂરું પડે
છે. એથી પૈસાનો, વખતનો અને
મહેનતનો બચાવ થાય છે.

પાઠ ૪૫ મો.

પ્રમાણ=સરાસરી સંખ્યા; માપ
સુખાકારી ખાતાના=શરીરની આ-
રોગ્યતાના

અમલદાર=અધિકારી

તંદુરસ્તી=આરોગ્યતા

સખળ=મજબુત

બિમારી=માદિગો

મરડો=પેટમાં દુખાવો કે આક્રંડી

આવીને ઝાડે જવું પડે તે

સંધરણી=વારંવાર ઝાડે ફરવા જવું
પડે તે

અભાવ=અરચી; અપ્રીતિ; ઇચ્છા
નહિ તે

મધુર=ઝીણું ઝીણું

ખુલાસો=હેવાલ

ખાટલે પડેલા=ધણા માંદા

ચાપતા=લાગુ પડતા

લાગણી=દીલગીરી

કાસળ=મૂળ

ભર=ખીચોખીચ; ધણી

જાજરે=ઝાડે ફરવાની જગ્યા;
પાયખાનું

મરી=પત્ની; ઉતરી

જંતુ=ઝીણા જીવડાં

કોઢ=ઢોર બાંધવાની જગા

ગંદી=દુર્ગંધવાળી

વિદાય થયા=ગયા

સાર—પાણી અને દૂધ ચો-
કખાં ન વાપરવાથી શરીરમાં રોગ
થાય છે.

પાઠ ૪૭ મો.

અવયવો=શરીરના ભાગો

વર્તણૂક=રીતભાત

પ્રમુખપદ=સભાનું ઉપરીપણું

હજીર=સમક્ષ; રૂપરૂ

રજી=દાખલ

શ્રમ=મહેનત

પરવડતી=પાલવતી; પોસાતી, રૂથતી

ફરિઆદ=અરજ; રાવ

તસ્દી=મહેનત

વૈતરૂં=મજૂરી

જૂલમ=અન્યાય; કેર

મીઠું મરચું ભભરાવી=વાત વ-
ધારીને કહેવી તે.

મધુર=મુંદર

ટફકો=અવાજ

ધોર=ભયંકર

મંડપણ=મૂખાંધ

નળી=ટકી

આવેશ=જીરસો

પરિણામ=ફળ; લાભ

મુકાતા=લેવાતા

અવસ્થા=હાલત

ટટાર=હતા તેવા, તાળ

સાર—એક બીજાની સહા-
યતા વગર કોઈ પણ કામ સારું
થતું નથી.

પાઠ ૪૮ મો.

રળિઆમણી=શોભિતાં

નકશી=કારિગરી

વાહન=અચરજ; તાજીબી; નવાઈ

સુગમ=સહેલું, સુતર

વાહન=મેસવાનું સાધન

ખાવણી=વસ્ત્રકરનો મુકામ

વિશાળ=મોટું

રમણિય=શોભિતી; મુંદર

આદિનાથ=જૈન ધર્મ સ્થાપનારા

પહેલા તીર્થંકર. (ઋષભદેવ)

બારીક=ઝીણી

વજન=તોલ

રોજ=દહાડાનો પગાર

નેમિનાથ=જૈનધર્મના બાવીસમા

તીર્થંકર

પાર વિનાની=ધણીજ

ગભારો=દહેરાના જે ધુમટવાળા

ભાગમાં મૂર્તિ હોય છે તે

સભામંડપ=દેવળ માંહેલો આગલો

ભાગ

નિર્જીવ=જીવ વગરના

પ્રવીણ=અનુભવી; જાણીતા

નજર ઠરી જાય=મરકાવ થઈ જાય;

તક્લીન થઈ જાય.

સાર—વસ્તુપાળ અને તે-
જપાળે ધણુંજ ધન વાપરી બં-
ધાવેલાં દેહરાંની સુદરતા જોઈ
મન ખુશ થાય છે, અને અગાઉની
અદ્ભૂત કારીગરી જણાઈ આવેછે.

પાઠ ૫૦ મો.

પરદુઃખભંજનપારકાનું દુઃખ
ભાગનાર
શ્લોક=મે ચાર ચરણની કવિતા;
છંદ

દક્ષિણા=ધનામ

ઉંચીરમરણશક્તિ=ત્રણીજ યાદશક્તિ

મતલબ=હેતુ; સમય, કારણ

વડવા=માપદાદા; ધરડા

પુરાવો=સાબિતી, સાક્ષી

દેવું=કરજ; ઋણ

બનાવટી=તર્કટી; કપટથી જે નવું

બનાવેલું તે

ધારા=નિયમ; રિવાજ

સ્તબ્ધ=સુનમુન; તાબુબ, ચક્તિ

સાબિત=નક્કી; ચોક્કસ, ખરું

કારણ=મતલબ; હેતુ

પ્રપંચ=તરકટ. જળભેદ.

હાસ=વિસામો; નીરાંત, જપ

શિરામણ=નાસ્તો; કુંઝો, ખાવાનું

વૈદકશાસ્ત્ર=રોગ ઓળખવા અને
તેની દવા કરવા વગેરે બા-
બતની વિદ્યા

હાનિ=નુકસાન

સાર—અગાઉના રાજાઓ
અદ્ભૂત ન્યાય કરતા, વેશ બદલીને
રૈયતની તપાસ રાખતા અને વિ-
દ્વાનોને આશરો આપતા.

પાઠ ૫૧ મો.

વસાવવા=નવી વસ્તી કરાવવા

સંબંધ=આગત

તાણુ=તોટો; તંગી, ખોટ

શરઆત=આરભ

ધમણુ=પવન ભરાય તેવું નળીવાળું

ચામડાનું સાધન

જાતે નર્યા=શરીરે સાળ તાળ;
નિરાગી

ખનિજ=ખાણુમાંથી ખોદી કાઢેલા

ખળનો=દ્રવ્યનો ભંડાર

સદૃશ્વરથ=સારો માણસ

આબાદ=સુખી; ચઢતીવાળું

સાર—નવું ગામ વસાવવામાં
બધી કામના માણસોની જરૂર
પડે છે.

પાઠ પર મો.

નામક્રિત=પ્રસિદ્ધ; પ્રખ્યાત
બીજમ પ્રતિષ્ઠા=ધણીજ આકરી ટેક
કાંતી=સ્વરૂપ

ઉત્કંઠા=આતુરતા; હોંશ
માગું ઠીધું=માગણી કરી
સહેજમાં=ગર મહેનતે
વારસ ઠરે=માલિક થાય
એકનો બે ન થયો=માન્યું નહિ
ભયાનક=ધણી આકરી
ધન્ય=ઉમેદ

કોલ=વચન; વેણુ
અલ્પચારી=કુંવારા રહેવાનું વ્રત
પાળનાર

જંબીર=અહુજ ભારે
દાવો કરે=માલીકી ધરાવે
સ્વાર્થ=પોતાની મતલબ કે લાભ
સાર—બીજમ પોતાના પિતા-
ને સુખ આપવા માટે સ્વાર્થનો
ત્યાગ કરી સદાય અલ્પચારી રહ્યા;
તેવીજ રીતે સ્વાર્થ કોરે મુકી
પિતાની સેવા ખરા અંતઃકરણથી
કરવી.

પાઠ ૫૩ મો.

ધસ્લામી=મુસલમાની
વેરાન=ઉજડ
મંદિર=દેવળ
નૃત્ય=નાચ
ભોગ=દેવને નવેદ્ય ધરાવવું તે
હયાતિ=પ્રસિદ્ધિ; નામના
હલો=કુમલો; ચઢાઈ
ખંડન=નાશ કરવો
જમાવ્યું=મેળું કર્યું.
કૂચ કરી=પલાયન કર્યું.
પત્ર વહેવાર=અરસપરસ કાગળ
લખવાનો રિવાજ

જંગીઓ=તોપની બારીઓ
તાકાત=મળ; સત્તા
ખુનરેણુ=કતલ
નામના=ખ્યાતિ; કીર્તિ
વિસારે પડ્યાં=જૂલી જવામાં આવ્યાં.
સમરાવ્યું=સુધરાવ્યું
અલ્પાપિ=હળુ સુધી

સાર—પોતાના ધર્મનું રક્ષણ
કરવા માટે હિંદુઓએ પ્રાણની
પણ દરકાર કરી નહિ.

પાઠ ૫૪ મો.

ખારૂં=વહાણુ લાંગર કરવાની જગા
 દેખાવ=દાઠ; લભકો
 સત્કાર=આદરમાન
 કાફલો=લશ્કર
 હરિકાષ્ઠ=સ્પર્ધા
 દહતા=ધીરજ; હિંમત
 પોર્ટુગીઝ=પોર્ટુગાલ દેશના રહે-
 વાશી; એમને ફિરંગી પણ કહે છે,
 અગ્નિ નૌકા=તરત ખળી છટે એવી
 ચીજને બરેલી હોય, અને
 શત્રુઓના વહાણુને ભેરવીને
 ખાળી મૂક્યાને આંકડીઓ
 હોય એવું વહાણુ
 કાલકાર=અરસપરસકારાવ; બોલી
 કાઠી=પેઠી; વખાર
 રૂળ=પરવાનગી
 ખીજ=મૂળ
 સર્વત્ર=અધે ઠેકાણે
 ફેલાઈ=પસરાઈ
 મથક=મોટું ઠેકાણું
 વલંદા=હોલાઈ દેશના રહેવાશી;
 એમને ડચ પણ કહે છે.
 કરડી નજરે=વૈરભાવે

નિશાન=એંધાણુ

ચઢતી કળા=આખાદી
 પડતી દશા=નઠારી હાલત
 અરસામા=વખતમા

સાર—દૂર દેશના રહેનારા
 અંગ્રેજ લોકો હિંમત ચલાવી
 હિંદમા વેપાર કરવા માટે આવ્યા,
 અને પોતાના બુદ્ધિમળથી રાજ્યના
 ધણી થયા.

પાઠ ૫૬ મો.

સ્થાપન=શરૂ
 ટપાલખાતું=કાગળ લખ જવા લા-
 વવાનું કામ કરનાર ખાતું
 સવડ=ગોઠાણુ
 પરખીડીઆ=ખીડી શકાય તેવા કવર
 મારફતે=હથુ; વડે
 ખેખીઆ=કાગળ કે સંદેશો લખ
 જનાર લાવનાર; કાસદ
 માનવાચક=અધિકાર આપનાર
 તિર્થરૂપ=તિર્થ જેવા પવિત્ર
 ચિરંજીવી=વધારે વખત જીવનાર;
 છોકરાના નામની પહેલાં વડી-
 લ આ શબ્દ વાપરે છે.
 સૌભાગ્યવંતી=પરણેલી સ્ત્રી; જેનો
 પતિ જીવતો હોય તે

મંઝા સ્વરૂપ=આ શબ્દ વિધવા

ઝીના નામ પહેલાં વપરાય છે

પત્તો=શોધ, ખખર

સૂચના=હકાકત

નમુનો=નકલ

રવાના કરવું=મોકલવું

સાર—માખાપ, અધિકારી;

ગુરૂ, મિત્ર વગેરેને પત્રો લખવામાં

કેવા વિશેષણો વાપરવાં તે આ

પાઠ ઉપરથી સમજાય છે.

પાઠ ૫૮ મો.

કૈસરે હિંદ=એ નામનો એક ઇલ-

કાખ છે.

ઉંચા દરજ્જાનું=મોટા અધિકારનું

દેખરેખ=તપાસ

અવસ્થા=ઉમ્મર; વૃદ્ધાવસ્થા

લાયકાત=યોગ્યતા; ગુણ, લાયકી

નિષ્ઠા=આસ્થા; ભાવ

ઉમદા=ઉંચા; ઉત્તમ

દખદખો=કાંડમાઠ

પરગણુ=પારકાની દાઝ જાણનાર

ચુખ=કદર; ગણના

મમતા=માયા; પ્રેમ

તહેનાતમાં=હજીરમાં

હસ્તક=હથું

જાહેરનામું=સરકાર તરફથી નીક-

ળેલી જાપામાં જાપાએલી

ખખર

ઢંઢેરો=જાહેર ખખર

સંદેશો=સમાચાર

દાઝ=લાગણી

વિસ્તાર=ફેલાવો

આખાદી=સલાહસાંતિ

પૂજ્યભાવ=પવિત્ર લાગણી

સાર—દેવી તુલ્ય મહારાણી

વિકટોરીઆએ સલાહસાંતિથી રાજ્ય

ચલાવી હિંદની રૈયતને સુખી કરી

પાઠ ૬૦ મો.

પુરાણુ=એ નામના હિંદુઓના ગ્રંથ

યાદવકુળ=એ કુળનો મૂળ પુરુષ

યદુ નામે રાજા હતો, તેના

નામ ઉપરથી એ યાદવ કુળ

પડ્યું છે.

ચાલુ=શરૂ

સંગમ=એ નદીઓ ભેગી થાય તો

ઠેકાણું

સ્થાપના=શરૂઆત

ધોરી=જાહેર; મોટા

મૂળતત્વો=જે મુદ્ધા કે સિદ્ધિતા

ઉપર ધર્મ રચાયો હોય તે

ભ્રમ=દરતાવેજ

લિપિ=અક્ષર

ઉક્ષત્તા=ચાંચતાં

હિંસા=વધ, નાશ

અમણુ=સાધુ

હિડાહિ=ખરચાળ; ખપ કરતાં વધારે

ખરચ કરનાર

હળીમળી=સંપત્તી

વૃત્તાંત=ચરિત્ર; હેવાલ

પૌત્ર=દીકરાનો દીકરો

સાર—અગાઉના વખતમાં

રાજાઓ ધર્મનો મહિમા વધારવા

માટે જાંખી મુત્રાદરી કરતાં ને

રૈયતને સુખ આપતા.

પાઠ ૬૨ મો.

દરમિઆન=અરસામાં

નિડર=ખીક વગરનો

એકવચની=ટેકદાર; બોલેલું વચન

પાળનાર

સાંખી=ખમી

ખડેર=ભાગી ગયેલાં મકાન

કતલ=કાપાકાપી

ફાડવો=પોતાના પક્ષમાં લેવા

ધસ્યો=દોડ્યો

પટાવત=રાજ્યનો મુખ્ય સરદાર

વંશ=પરિવાર; વિસ્તાર

ઔરસ=મેળો

સાર—જ્યોતિષખરના શ્રાળા

સુરખાળને સામા પક્ષ તરફથી ધણી

લાલ્યો મળતા છતાં તેણે મરતાં

સુધી નિમકહલાલી રાખી ડગ્યો

નહિ.

પાઠ ૬૨ મો.

દેખરેખ=સંભાળ

પુખ્ત ઉંમરનો=જુવાન વખતો.

કાયમ=હયાત; સદાને માટે.

કદાવર=મજબુત; ઉંચો; ભરાઉ

શામળા=કાળા

ત્રાસ=ડર; ખીક

ખાલસા=પોતાને કમળે

આણુ=દુવાઈ; હુકમ

ખાતડી=જુલમી

શૈવ=શિવનો ધર્મ પાળનારા

દંત કથા=જોડી કાઢેલી વાત; મોં-

દાની વાત

બાધ=અટકાવ; હરકત

માદ કરે=સંભારે

વૃત્તિ=દાનત; વિચાર

સાર—ડાઘા રાજાઓ રૈય-
તને પોતાના બેટા બેટી પ્રમાણે
ગણી રાજી રાખતા.

પાઠ ૬૩ મો.

પ્રતાપી=પરાક્રમી

પાટનગર=રાજગાદીનું સ્થાન રા-
જધાની

બેગમ=મુસલમાન પાદશાહની રાણી
અધટિત=ગેરવાજબી

આકૃત=મુસિખત, દુઃખ; અક્યણુ

રખવાળ=સાયવનાર

કાવ્યગ્રંથ=કવિતાનું પુસ્તક

સાર—કરણુ રાજાની ખોટી
દાનતથી તેનું રાજ્ય પાપમાલ થયું.

પાઠ ૬૪ મો.

હાદિમ=કુપરી

પશ્ચાતાપ=પસ્તાવો

અંતઃકરણુ=મન

ધોર=પાપી

અદલ=બ્યાજબી

વાટપાકુ=રસ્તે છુટનાર

મેશ=સારી

સરહદ=સીમાડો

પ્રવાહ=વહન; વહેણુ

સાર—રાજ લેવાના લોભથી
અહમદે પોતાના દાદા મુજદર-
શાહને મરાવી નાખ્યો એ બહુજ
હલકું કામ કર્યું.

પાઠ ૬૫ મો.

મોજલો=ચેલવી

ફિતુર=મળવો; બંડ

દાબ=ચળન; રોક

વશ=તાબે.

ચાચીઆ=દરીઆમાં ચોરી કરનારા

નજરાણો=ભેટ

નકશીદાર=કારીગરીવાળા

ઉસ્તાદ=તાલીમ આપનાર ગુરુ

શ્રીમંત=પૈસાદાર

પાઠ ૬૬ મો.

સર કરી=જીતી

લગામ=સત્તા

બચાવી=મચાવી; લપ્ત ભેષ

અધેર=ગરબડ; ઘોટાળો

કર=વેરો

દર=નકી કરેલો આકડો

બક્ષા=ભેટ કર્યા; આપ્યા

ફતેહ=જીત

ફેડો=પૂઠ; પીછો

હવાલે=તાબે; કમળે

મગરૂખ=અભિમાની

આપધાત=પોતાની મેળે પોતાનો

જીવ કાઢવો તે

પાઠ ૬૭ મો.

ધટા=ઝાઝા ઝાડનો જથ્થો

ધેરાધ=છવાધ

ઝમકારા=ઝખકારા

ઝાઘીવત્તો=થોડીધણી

ઝીંજી=પણી

ઝાકળ=ઝોસ; સવારમાં ઠરેલાં

પાણીનાં ટીપાં

પાઠ ૬૮ મો.

વાંક=ધેરાવો; વાંકો ભાગ.

આરપાગ=સોસરી.

ફેરા=આંટો.

સાર—પૃથ્વી પોતાની ધરી

ઉપર પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ૨૪

કલાકમાં ફરી રહે છે અને તે

પૂર્વ તરફ ફરતી હોવાથી સૂરજ

પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જતો દેખાય

છે. પૃથ્વી ધરી ઉપર ફરે છે

તેથીજ રાત્રિ દિવસ થાય છે.

પાઠ ૬૯ મો.

વાર્ષિક=વરસની

દાખલો=દર્જાત

ગતિ=ચાલ; ગમન; વેગ

જ્યોત=તેજ; પ્રકાશ

કિરણ=સીધી લીટીમાં પડતો પ્રકાશ

વાંકા=ત્રાસાં

સાર—પૃથ્વી સૂર્યની આસ-

પાસ લંબગોળ માર્ગમાં ૩૬૫

દિવસમાં ફરી રહે છે, તેથીજ

પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગો ઉપર

જુદી જુદી વખતે શિયાળો, હિના-

જો અને ચોમાસું થાય છે. પૃથ્વી

સૂર્યની આસપાસ એ પ્રમાણે ન

ફરતી હોય તો જુદી જુદી ઋતુઓ

થાય નહિ. પૃથ્વીને બે ગતિ છે.

૧ દૈનિક અને ૨ વાર્ષિક.

પાઠ ૭૦ મો.

કરાંઠી=કપાસ, તુવર વગેરેના સુ-

કાષ ગયેલા હોડ

ખુપરાં=ખર, બાજરી વગેરેનાં

સુકાં ફુઠાં

કાંસ=પાણી જવાનો રસ્તો

ખાતર=કોઈ ગયેલો પુંને જાણ
વગેરે

ખરીફ=ચોમાસુ પાક

રવીપાક=શિયાળા ઉનાળામાં કુ-
વાનું પાણી પાછને તૈયાર
કરેલો પાક.

નીંદવું=નાવેતર સિવાયનું ધાસ
ખોદી નાંખવું તે

હોદ્દી=ધણા દિવસ સુધી વરસાદનું
જરૂરી આવવું તે

નિરાત=ઝંપ; શાંતિ

કોઈ=મટી

માફકસર=જોષ્ટએ તેવો; અનુકુળ
પડતો

ધમાલ=ધાંધળ; બીડ

ખળી=અનાજ સાફ કરવાની જગા
કરવી દે=રાંપડી દે

ધારાના=વસુલાતના; વિધોદીના

સાર—ખેડૂતને કાંઈ દિવસ
નિરાંતે ખેસવાનો વખત મળતો
નથી, હમેશાં કામ હોય છેજ, તે
હમેશાં સાદો ખોરાક ખાય છે
ને સ્વચ્છ હવામાં રહે છે, તેથી
શરીરે મજબુત રહે છે. ખેતીનો

ધધો સર્વ ધંધામાં સર્વોત્તમ
ગણાય છે.

પાઠ ૭૧ મો.

વજીલ=ઠંસાફની કાર્ટમાં સવાલ
જવાબ કરવાને વાદીપ્રતિવા-
દીએ પોતાના તરફથી કરા-
વેલો મુખત્યાર

સલામ=કાંઈ મોટા માણસને માન
આપવા માટે હાથ ઉંચા કરી
કપાળે લગાડવો તે

સલામતી=હથીઆર નમાવી સ-
લામ ભરવી તે

અધિકાર=હોદ્દો; અમલ

મુહુડી=વસુલાતનું; ઉપજનું, રેવ-મુ
રેલ=પુર

ચાંદીકામ=રૂપાનું કામ

રાગિષ્ટ=રાગ થાય તેવી

નિમણૂક=ગોઠવણ; અંદોજસ્ત

મંત્રી=પ્રધાન

અદાલત=કચેરી

પાઠ ૭૨ મો.

ફાટા=રસ્તા; માર્ગ

વૈભવ=સમૃદ્ધિનો ઝગકાટ; સુખ
સાહિત્યનો મોટો કાઠ; મોટી
સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ

વિસ્તાર=ધેરાવો; લંબાઇ પહો-
ળાઈ ભરતાં જમીનનું જે
માપ આવે તે.

દાણુ=જકાત

ગીરદી=ભીડ

પાઠ ૭૩ મો.

પૂલ=નદી, ખાડી વગેરેને ઓળં-

ગીને જવા માટે તેના ઉપર

લાકડાનાં પાટીઆં, લોઢાના

પાટ, પત્થર, ઈટ વગેરેથી

બાંધેલો રસ્તો

આક=વધારે મહેનત કરવાથી શરી-

રના ભાગે નરમ પડવા તે; શ્રમ

પોઠી=ખોળે લાદેલો બળદ

વણુઝાર=પોઠીનું ટોળું

કાફલો=જથ્થો, સમુહ.

પાઠ ૭૪ મો.

સદી=સૈકા

ધાક=ડર; બીક

જે નમુન=ઉત્તમ; શ્રેષ્ઠ, જેનો જોડો

નાહ હોય તેવી

શુરજો=તોપ વગેરે મૂકવાને કિલ્લા-

ની બહાર પડતી બાજુએ જે

ઉંચું ગોળાકાર પોલું અગર

નક્કર ચણેલું હોય તે

પાઠ ૭૫ મો.

ઝલેલ=ફેલા

વજન=તોલ

ટંકોટંક=ઠેક ઉપર સુધી

ઉપસી=કુદી, બહાર આવી

ધન=નક્કર

પ્રવાહી=જેનો રેલો ચાલે તે

સંકેરી=સમો કરી

પાટોપાટ=એક છેડાથી બીજા છેડા

સુધી

પાઠ ૭૬ મો.

તદન=ખીલકુદ

ઉલટી=ગુદી

વાટ=પાટો

ગઠ્ઠો=ગાંગડો

સ્વરૂપ=ખરૂં રૂપ

હુંફાળું=ગરમ; કોડીલું; ઉનું

ઉદાહરણ=દર્શાવત, દાખલો

અર્થ=મતલબ

મુકાબલો=સરખામણી

પાઠ ૭૭ મો.

તુરૂં=ચીકું

ઉપયોગ=અજમાયશ

અચરક=ઓડકાર

પાસ=પટ

ખડખાદાર=ચોસલાખંધ

રળ=આરા

અટકાવવા=મટાડવા

પાઠ ૭૮ મો.

મેરી=ખાળ

કટાણું=કડવું

રદ=નકામાં

પાઠ ૭૯ મો.

મોલ=છાપરાને વચ્ચે ભાગે મોટું

આકું લાકું નાખે છે તે

સરપણું=અળતણું; લાકડાં

સંગીત=ધટ; મજબુત

શીકા=મોળા

વૃદ્ધિ=વધારો

શીસું=ઝટ ફાટે એવું

પરનાળ=નેવાનું પાણી ઝીલવાનું

લાકડાં કે લોહાનું સાધન

ખીચોખીચ=પાસે પાસે; અડોઅડ;

જોડાજોડ

એકાકાર=એકમેક; એક સરખું

નીવડે=ટકે

ચીવડ=ચીકણું

ચઢીઆતો=કિતમ, શ્રેષ્ઠ; વધે તેવો
આકૃતિ=નમુનો.

પાઠ ૮૦ મો.

સુગંધીદાર=સારી વાસવાળું

હાંકણું=પડ

નાળુક=કોમળ

સળંગ=આખો

ખીજશય=ખીજ બનવાનું સ્થળ

પાઠ ૮૧ મો.

પોસવા=પોષણ કરવા

માવજત=સંભાળ; અખર

વિભાગ=ભુદા ભુદા ભાગ

છડી=ખાંડી

પતી=ધધ; પાર પડી

ચોજના=ગોઠવણ

પાઠ ૮૨ મો.

છિદ્ર=કાણું

અંગ=ભાગ

દ્વીદળ=એ ફાડવાળા

સત્વ=કસ

સોસાધ=ચૂસાધ

અંકુર=ફણગો

નકામો=ખાલી; ફાકટ

પાઠ ૮૩ મો.

સૃષ્ટિ=દુનીઆ; પૃથ્વી

અંશ=ભાગ

પ્રાણુરક્ષક=પ્રાણુનું રક્ષણ કરનારા

રેષા=ધીટી

કર=પરમાણું. ઝીણી રજ

પાઠ ૮૪ મો.

નર્થા=એકલા

વિચિત્ર=જુદી તરેહના

મસજે=ચોળે

જનગૃત=સાવધ

સોડમ=અંધ; વાસ

છાછર=છાછરી

વપરાશમા=કામમા

અનિયમિતપણે=નિયમ વગર

હદબહાર=જેઘણે તે કરતાં વધારે

પાઠ ૮૫ મો.

અમીરી=મોટો દરજ્જો

ચિન્હ=નિશાની

નિર્ધન=ગરીબ; પૈસા વગરના

ઉમદા=કીમતી; મૂલ્યવાન

છાંટ=ટપકું

અંકાય=નક્કી થાય; ઠરાવાય

પાઠ ૮૬ મો.

ગુંગળાધ=મુંઝાધ

નિભાવવા=ટકાવવા

ગરમાળો=હુકું; ગરમી

સરકી=ખસી

હલેસાં=ચાટવા વડે પાણી કાપવું તે

સુકાન=જેને મરડવાથી વહાણ

હોડી આમતેમ દિશા બદલી

ચાલે તે લાકડું.

તીણા=અણીદાર; ખારવાળા

ટોળામા=જગ્યામાં.

પાઠ ૮૭ મો.

વિસ્તારી=પહોળા કરી

સંકાચી=સાંકડી કરી

કરોડ=અરડાનું હાડકું

અજમાવી=વાપરી

કચરખાણુ=કકડે કકડા.

પાઠ ૮૮ મો.

દેખા દીધી=જણાયા

સેવાળ=લીલ

ગુમ થવું=દેખાવું અંધ થવું તે

ચેન=જંપ; મળ; નિરાત

બવ=અવતાર; જીંદગી

રમુજુ=આનંદ ઉપજાવે એરી

પાઠ ૮૯ મો.

વળામણનો=વિદાય થતો; હાથીઓ
ગોરાકુ=પીળાશ પડતી; છુટી થઇ
જાય એવી

ખરપડી=એ નામનું જીવકું; એને
આપણા લોકો ખરપડી કહે છે
માદા=મા

ખાઉધરા=ભુખાળવા
હીથુલાગી=અલાગી; નિર્ભાગી;
કમનસીમ

ખાળી=રોડી; અટકાવી
ધાણુ=નાશ

પાઠ ૯૦ મો.

ચમચમે=મજે
વાસો=રહેઠાણુ

કફ=ચાટ; આકાર

વિવિધ=તરેહ તરેહના

કિવનાઇન=તાવ કાઢવાની દવા

અધિઆર=વહેતું નહિ તે, અટકેલું

કેરોસીન=ગ્રાસતેલ

પાઠ ૯૧ મો.

રસાલો=માણુસો, વાહન, સામાન,

હાથી, ઘોડા વગેરે

માવત=હાથીનો હાકનાર

ટેરવુ=આણી

અંખાડી=માથે છત્રીવાળો હોદ્દો

પુષ્ટ=ખડા; શરીરે ભરાઈ

શાંત=ધીમું

પાઠ ૯૨ મો.

એમાલમ=ખખર ન પડે તેવી રીતે

તલપ=ફાળ; થેકડો

ગોધ્યા=પુર્યા; રાખ્યા

પલટાય=મદલાય

લોભાવે=મોહ પમાડે

પરિપકવ=પુરેપૂરું પાકેલું

ગર=ગરબ; સત્વ

પાઠ ૯૩ મો.

નશનો=નકલ

ગરનાળાં=પાણી જવાનો રસ્તો

ફીણુ=નખળું; કમજોર

શિરા=નસ

રેંટમાળ=પાણી કાઢવાનું ઢાંચકા

જેવું ચક્રર

રનાયુ=જે તંતુવડે હાડકાં માંસના

રેસા વળગેલા રહે છે તે

પાઠ ૯૪ મો.

જઠર=પેટનો ભાગ જેમાં ખોરાક

પડે છે તે

ધટ=તોટા; ખોટ

વીધરી=ઓગળા; પીગળા

આતરડાં=એ જઠરની નીચે ડાખી

ખાનુમાં છે; ગુચળું વળેલો

દોરડાં જેવો પેટનો ભાગ

ઠાકું=શરીરનું બંધારણ; ગળું

સુક્ષ્મ=ઝીણું

શેષ=આકી

મળ=ઝાડો; મેલ

ફેફસાં=હાતી માંહેલી જે ઇંદ્રિયો

વડે શ્વાસ લેવાય અને બહાર

કઢાય છે તે.

સમાર=રક્ષણ; સુધારો

પાઠ ૯૫ મી.

મંદવાહક=ધીમે વહેનારી

છિદ્રાણુ=કાણાવાણુ

મેળાપ=સંયોગ

સચવાય=જળવાય

શેષણુ=ચૂસવું

જન્માવ=મેયું થવું

ચોળાના ખંડ=કમખા બનાવવા-

ના કકડા

ખાદી=ખડા પાતાનું સફેદ લુગડું

પાઠ ૯૬ મી.

લાટ=કપાસ પીલવાની ચરખાની ધરી

તંગ=સખત; મજબૂત

ગાભલું=પીંજેલા રૂનો ગોટો

કસ્તર=રજ; ઝીણો કચરો

પાઠ ૯૭ મી.

કાસેટા=રેશમના કાડાએ તાંતણા

વડે ખારેક જેવું બનાવેલું

ધર

તવંગર=ધનવાન

પાઠ ૯૮ મી.

કાલુ=શેરડી પીમવાનો લાકડાનો

કે લોઢાનો કાલ

છારી=પોપડી

ટપકી=ચઢી; નીતરી

ધાડો=ખડો; ધટ

ઉઝરડી=ખોતરી; ઉમેડીને ભેગું કરી

ચાસણી=ખાંડને પાણીમાં નાંખી

ઉકાળીને માંહેથી તાર નીકળે

તેવી ધટ કરવી તે

આયાત=ખીજા ગામ કે દેશથી

માલનું આવવું.

છેદે=કાપ દે.

કવિતાના અર્થ.

પાઠ ૭ મો.

આજ અને કાલ

હસ્તેમુખ=મલકતે ચહેરે; હસ્તે મેઢિ

વેર્માં=ઢોળ્યાં; ફેંક્યાં

નસીબ=ભાગ્ય; પ્રારબ્ધ

વણીશું=લખ લેશું

અત્યારે=હમણાં; અબધડી

વિપત=દુઃખ

વણુતોલે=ધણુંજ; જેનું માપ કે

તોલ ન થાય તેટલું

બુલીને=બુલથી; અગણ્યતાં

બુંડું=થૂરં; નકાઈ

માફ=ક્ષમા; ગુસ્સો ન કરવો તે

અન્યાય=ગેરધન્સાફ

ગુસ્સો=ક્રોધ; દાઝ.

ખટવા=ઝાંછો થવા

ધીરી=આપી

રાખી=સાયવી; જાળવી.

પાખી=વિના; સિવાય

ધીરેલાં=આપેલાં

ગાળો=નકાઈ વચન બોલવું તે

નાણાં=ધન; પૈસા

વાંકુ બોલી=બોલું બોલી

ભાળે=ભુએ; દેખે

શરિઆદી=નાણાં લેવા માટે સર-

કારમાં અરજ કરતી તે

વખત=કુરસદ; નવરાશ

ચટપટી=ચટકા; ખટકા; સંતાપ

અટપટી=ગુચવણુ બરેલી; અધરી

માલે=આનંદમાં રહે.

(૧) નસીબના યોગે સારા કામ રૂપી ગુલામનાં પુલ જે હસ્તે મેઢિ રસ્તામાં વેર્માં છે, તે આપણે નીચા નમીને ક્યારે વીણી લખશું ? હે ભાઈ ! આજને આજ હમણાંજ વીણી લ્યો. (મતલબ કે જેમ પુલ ઝટ કરમાઈ જાય છે તેમ સારા કામ કરવાની તક પણ ઝટ જતી રહે છે. માટે સારા કામ તરત કરવાં. તેને કાલ ઉપર મુલતવી રાખવાં નહિ.)

(૨) પણ તે [નસીબ] ગુસ્સો કરીને કહે, કે તને ધણુંજ દુઃખ પડશે તો પછી દીલગીર ક્યારે ચણું ? હે ભાઈ ! કાલે.

(૩) બૂલ ખાધને કોષએ આપણું છું કર્યું, અને આપણને આવી દુઃખ દીધું તેને (છું કરનારને) ક્યારે માફ કરીશું ? હે ભાઈ ! આજને આજ હમણાંજ માફ કરો.

(૪) ગેરવ્યાજખી થતું અટકાવવાને અને મનમાંથી ક્રોધ ઓછો કરવાને જો તેને (છું કરનારને) વઢવું, તો ક્યારે વઢવું ? હે ભાઈ ! કાલે વઢવું.

(૫) આપણને કોષએ ધન આપીને (આપણી) આખર રાખી હોય, પણ તે ધીરનાર માણસ ધન વિના દુઃખી થતો હોય, તો પછી તેનું લીધેલું ધન આપણે ક્યારે પાછું આપવું ? હે ભાઈ ! આજને આજ હમણાંજ આપવું.

(૬) આપણને કોષ ધીરેલું ધન પાછું આપે નહિ, અને ઉલટું વાંકું ખોલી આપણા સામું પણ ન જુએ; ત્યારે કહો, આપણે તેના ઉપર ફરિયાદી ક્યારે કરવી ? હે ભાઈ ! કાલે કરવી.

(૭) સારા ગુણવાળાં કામો ધણાં કરવાં; પણ કામકાજને લીધે જો વખત ન મળે, તો પછી તે (સારાં કામો) ક્યારે કરવાં ? હે ભાઈ ! આજને આજ હમણાંજ કરવાં.

(૮) ગુસ્સો, ગાળો અને મનમાં ખટકે એવી ચિંતા એ બધાં એની મેળે ઓચિંતા કુદરતી રીતે આવે છે; તે મનમાં જઈ આનંદથી ક્યારે રહે ? હે ભાઈ ! કાલે.

પાઠ ૧૬ મો.

ધ્રુવજીના પિતા ને નારદ ઋષિ.

નિસાસા=નિલગીરીમાં શ્વાસ મુકવો તે | નરપતિ=રાજ
વિમાસે=પસ્તાય; વિચાર કરે | હૈડે=હૈયામાં, હૃદયમાં; અંતરમાં

રાજને નિસાસા નાખતો, બહુ દીલગીરીમાં જોઈને ઋષિ
મનમાં વિચારીને કહે છે કે-તું તો પૃથ્વીનો રાજ છું, તો હે રાજનાં
તારે શું દુઃખ છે ? નારદ કહે છે, કે હે રાજ ! સાંભળો. તું પૃથ્વીનો
ધણી છું, છતાં તારે એટલું બધું શું દુઃખ છે; જે છાતીમાં તારો
શ્વાસ માતો નથી ? [મનમાં દીલગીરનો પાર નથી ?]

ચોપાઈ.

ધરો=રાખો

મ્રજન=રૈયત

ઉદર=પેટ

ભક્તિરૂપ=ભક્ત જેવો

વેશ=ડોળ, આચાર

લીલારાજ=રાજ વૈભવનાં સુખ

સધીર=ધીરજ આપનારાં

નયણે=આંખે

વહે=ટપકે; ઝરે

રાજવૈભવ=રાજની મોટી સમૃદ્ધિ-
નો ઉપયોગ

સોય=રૂપાળા; સુંદર

અતિ=ધણી

નીર=જાંબુનાં પાણી

વહે=મોલે; કહે

રહે=મનમાં, હૃદયમાં

દયાળ=કરુણાવાળા

ટાળો=મટાડો; કાપો

સંચર્યો=ગયો

મૂઠમતિ=કઠોર બુદ્ધિ; હલકી બુદ્ધિ

પરવરી=ચાલી; નીકળી

અપરાધ=ત્રાંક; ગુન્હો

મંદમતિ=ઓછી બુદ્ધિ

દુભવ્યો=દુઃખી કર્યો; સંતાપ્યો.

સાધ=સાધુ જેવા

પરહર્યા=તન્યા; છોડ્યા

નિશ્વાસ=નિસાસો

ગુઠ=ચિકટ; મોટું

વિકરાળ=અયંકર

ક્રામળ=નાબુક

રવિકરણ=સૂર્યનો તાપ

સહેશે=મમશે; વેકશે;

સંચર્યું=ગયું

નીરખું=જોઈ

અજસુત=અહાના પુત્ર; નારદઋષિ
 ભૂપત=રાજા
 અવતાર=જન્મ
 અવાસ=મુકામ, ધામ
 ભૂમિ=પૃથ્વી; જમીન
 ચરણે=પગે

આપી=દાખી; સ્પર્શ કરી
 નિશ્ચિન=રાત દહાડા
 સફળ=સાર્થક
 કુળ=વંશ પરિવાર
 સંસાર=દુનિયા
 તારણહાર=તારનાર

(૧) હે રાજા ! ભક્ત જેવો તમારો આચાર છે, વળી તમારા દેશમાં મહોં માગ્યો વરસાદ વરસે છે, અને રક્ષિતનાં પેટ ભરો છે, છતાં આટલું બધું દુઃખ શા માટે લાવો છો ?

[૨] હે રાજા ! રાજ વૈભવનાં સુંદર સુખ ભોગવો; તને કાંઈ પણ દુઃખ થશે નહિ. રાજાની આખોમાથી ધણી આસુ પડતાં જોઈ નારદે શાંતિ આપનારાં વચન કહ્યાં.

[૩] રાજા બોલે છે કે હે ઋષિ ! સાંભળો. મારા મનમાં બહુજ દુઃખ છે. મારો દીકરો વનમાં ગયો છે, તેના વિયોગનું દુઃખ હે દયાળુ ! તમે મટાડો.

[૪] મેં ધણીજ મૂર્ખાઈ કરી, જેથી મારો બાળક વનમાં ચાલી નીકળ્યો. મારી ઓછી બુદ્ધિને લીધે મેં સાધુ જેવા મારા પુત્રને દુઃખ દઈ આવું પાપનું કામ કર્યું.

(૫) તેથી મેં બધા સુખ ભોગ છોડી દીધા છે, અને વધારે દીલગીરીમાં ભરાયો છું. તે મોટા ભયંકર વિકટ વનમાં મારો બાળક એકલો કેમ રહી શકશે.

[૬] તેનું મોહું ધણું કામળ છે, તો સૂર્યનો તાપ શી રીતે

ખમી શકશે ? માઈં સુખ તો ધ્રુવની સાથે ગયું, તે કારણથી હું
દીલગીર થાઉં છું.

(૭) હે દયાળુ ! માઈં એ દુઃખ તમે મટાડો, કે હું એકજ
વાર (મારા) પુત્રને આંખે જોઉં; એવાં વચન રાજનાં સાંભળીને
નારદઋષિ રાજ પાસે બોલ્યા.

(૮) હે રાજ ! તારા અવતારને ધન્ય છે, કે (તારા કુળમાં)
ધ્રુવજનો જન્મ થયો. તેની માતાને પણ ધન્ય છે, કે ધ્રુવ જેવો
રાજ તેને પેટે જન્મ્યો.

(૯) તે શહેરને અને તે રહેઠાણને પણ ધન્ય છે. વળી ધ્રુવ
પાસે જે માણસ રહે છે, તેને પણ ધન્ય છે. ધ્રુવજ જે જમીન
ઉપર પગ મુકીને ચાલે છે, તે જમીનને પણ ધન્ય છે. [તેમના
પગનો સ્પર્શ થાય છે તેને)

(૧૦) તે પંખીને અને વનને પણ ધન્ય છે, કે રાત ને દહાડો
ધ્રુવજના શરીરનાં દર્શન થાય છે. હે રાજ ! તારાં ઇકાંતેર પરીઆનિ
તારનાર ધ્રુવજના જન્મથી તારો અવતાર સફળ થયો.

પાઠ ૨૪ મો.

વિચારીને બોલવા વિષુ.

સુવામ્યથી=સારાં વચનથી

સ્નેહ=હેત; પ્રેમ

સદૈવ=હમેશાં; રોજ

વાધે=વધે; થાય

કુવામ્યથી=નકારાં વચનથી

કલેશ=કલ્યાણ

લાધે=થાય

અરે=હે !

કશોએક=કાંઈપણ

યાર=ભાઈ; મિત્ર

ઉચાર=ખોલ

વાણી=વચન

વિશ્વ=દુનિયાં

વખાણે=તારીફ કરે; પ્રશંસા કરે

કીર્તિ=આખર

પડે ચડે=ચડતી પડતી થાય

પ્રાણી=જીવ; માણસ

પ્રભ=રૈયત, માણસો

પાળે=ઉછેરે

ઉચ્ચાર=ખોલી

બલાદ=સારાપણું; મિઠાશ

જુરાઈ=નકાઈ; વાંકું

રાજકુમાર=રાજાનો છોકરો

ગરીબ=નિર્ધન

અમૂલ્ય=જેની કિંમત ન થાય તેવું

પણી=ડોકલી

માનવી=માણસ

મૂકયું=મોત્યા

વિમાસશો=પસ્તાશો

હાણી=નુકસાન

છેદ=કાપ; ધા

સૂઝે=જડે; મળે

કાપ=ધા

રૂઝે=મટે

બલો જુરો=સારો નકારો

તણા=નો

ભડાકો=અવાજ

હડાકો=સપાટાખંધ; એકદમ; જોસભેર

તાણી=રેડી

વિષે=માં

[૧] સારાં વચન ખોલવાથી હમેશાં હેત વધે છે, અને નકારાં વચન ખોલવાથી હમેશાં કજીઓ થાય છે માટે કાંઈ પણ વિવેક લાવીને હે ભાઈ ! વિચારીને વાણી ખોલો.

[૨] સારાં વચનથી બધી દુનિયાં વખાણ કરે છે, અને નકારાં વચનથી માણસોમાં આખર જણાતી નથી, માણસની ચડતી પડતી જીભવડે થાય છે. (સારૂં ખોલવાથી આખર વધે છે અને નકાઈ ખોલવાથી આખર ઘટે છે,) માટે હે ભાઈ !.....

(૩) જુઓ કે માણસો પોપટને ઘેર પાળે છે, અને ઘુડ પોતાના માળામાં પણ સુખે સુખ રહેવા પામતું નથી. એ બધું બોલીને કારણ જણીને હે બાપ !.....

(૪) હે બાપ ! જીભથી સાઈ બોલીને બલાશ તો લે ? અને જીભથી નકારે બોલવાથી લોકો નકારે (વાંકું) બોલશે. (મતલબ કે જીભ સાઈ બોલવા માટે આપી છે.) પછી બહેને (બોલનાર) ગરીબ હોય, રાજાનો કુંવર હોય, કે રાણી હોય, તોપણ તેનું વાંકું બોલશે. માટે હે બાપ !.....

(૫) સારાં વચનથી દૂધ, દહીં અને ઘી આપશે, અને જેની ધણી કિંમત ખેસતી હશે, તે થોડી કિંમતે આપશે, પણ નકારાં વચનથી કોઈ પવાળું પાણી પણ પાશે નહિ. માટે હે બાપ !.....

(૬) મોઢીથી જે વચન બોલ્યા, તે જેમ થુકેલું પાછું મોંમાં ફરીથી ગળાતું નથી, તેમ બોલેલું વચન પાછું મોંમાં લેવાતું નથી. પણ પાછળથી પસ્તાવો ને તુકસાન થશે. માટે હે બાપ !.....

(૭) છરાનો ધા વાગ્યો હોય, તો તેનો ઉપાય ઝટ મળે છે. પણ કાચની કોડી કાણી થઈ ગઈ હોય, તે જેમ સારી થતી નથી, તેમ નકારાં વચન રૂપી ધા કોઈ દિવસ ફૂટતો નથી. માટે હે બાપ !

(૮) તોપનો અવાજ હવામાં સારો કે નકારો સમાટાઈ જાયો જતો હોય, તેને તમે કેવી રીતે રોકી શકશો ? (મતલબ કે રોકી શકાશે નહિ.) તેમજ મોઢામાંથી નીકળેલો સારો કે નકારો અવાજ (બોલ) રોકી શકાતો નથી. માટે હે બાપ !.....

ઢાહરો.

વિચારી=સમજ
વદો=બોલો; કહો
કાંદ=કાંઈ દિવસ
ન=નહિ

ભારતોલ=વકર
વણુશે=જગડશે
ભલા=સારા
જન=માણુસો

જો કાંઈ વિચાર, કરીને વચન બોલશે, તો કાંઈ દિવસ તમારું કામ જગડશે નહિ. દલપતરામ કવિ કહે છે, કે સારા માણુસોમાં તમારે જોજ દહેશે.

પાઠ ૨૭ મો.

સુખ દુઃખ મનમાં ન લાવવા વિષે.

ધટ=શરીર
ધડીઆં=જનાવ્યાં
ટાળ્યાં=મટાડ્યાં
રધુનાથ=પરમેશ્વર
જડીઆં=જાગ્યાં; ચોટ્યાં
ભમ્યાં=રખડ્યાં
બંધવા=ભાષ; બંધુઓ
નયણે=આંખે
નિદ્રા=ઊંઘ
આણી=લાવી
સતી=પતિવ્રતા સ્ત્રી
સરશે=થશે; પાર પડશે

સ્વામી=પતિ; ધણી
હરી=હરણુ કરી
મહા=ધણું મોટું
મસ્તક=માથું
છેદાષ્ટ=કપાષ
સતવાદીઓ=સાચું બોલનાર
વિપતિ=દુઃખ
સાય=મદદ
નીચ=હલકા.
અર્થ=કામ; મતલબ
આગે=આગળ
બીડ=સંકટ; દુઃખ; તંગી

સમર્થા=જાન્યા; સંભાર્યા
અંતરંગમી=મનની વાત જાણુ-
નાર પ્રજુ

ભાવડ ભાગી=દુઃખનો નાશ કર્યો
બુધર=પૃથ્વી ધારણ કરનાર પ્રજુ

(૧) હે ભાઈ ! મનમાં સુખ દુઃખ કંઈ પણ લાવવાં નહિ.
(સુખ દુઃખ એ તો ફક્ત મનની કલ્પનાજ છે,) કારણ કે એ તો
જન્મથીજ શરીર સાથે ચોટલાં છે, વળી તે પ્રજુનાં ચોટાડેલાં છે,
તે કોઈનાથી મટાડ્યાં મટે તેમ નથી, માટે સુખ દુઃખ મનમાં
લાવવાં નહિ.

(૨) નજી રાજા જેવો કોઈ પુરુષ નથી, જેની દમયંતી રાણી
નામે હતી, તો પણ તેઓ અર્ધે લૂગડે રખડ્યાં, અને અન્ન ને
પાણી પામ્યાં નહિ; માટે સુખ દુઃખ મનમાં લાવવાં નહિ.

(૩) પાંચ પાંડવ જેવા ભાઈઓ હતા, અને જેને દ્રૌપદી
રાણી હતી, તેમને પણ બાર વરસ વનવાસ ભોગવવો પડ્યો, અને
આંખમાં ઊંધ પણ લાગ્યા નહિ, માટે સુખ દુઃખ.....

(૪) સીતાના જેવી સતી નહિ. જેના રામચંદ્રજી જેવા સ્વામી
હતા; તેને પણ રાવણ હરણ કરીને લઈ ગયો, તેથી સતી બલુ દુઃખ
પામી. માટે સુખ દુઃખ.....

(૫) રાવણ જેવો બળવાન રાજા હતો, જેની મંદોદરી નામે
રાણી હતી. તેનાં દસ માર્યા પણ કપાઈ ગયાં, અને બધી લંકા
લૂંટાઈ ગઈ. માટે સુખ દુઃખ.....

(૬) હરિશ્ચંદ્ર રાજા સત્યવાદી હતા, તેની તારાગ્રામની નામે
રાણી હતી, તેમને એટલાં બધાં દુઃખ પડ્યાં કે નીચ માણસને ઘેર
પાણી ભરવાં પડ્યાં. માટે સુખ દુઃખ.....

(૭) એવું જાણીને હે બાઈ ! પ્રભુને બળે, તે મદદ કરશે. તમે જોશો તો, તેણે અગાઉ ધણાને મદદ કરેલી છે. તેથી હરીને બજવાથી કામ થશે. માટે સુખ દુઃખ:.....

(૮) સર્વ કાષ્ટને માથે જ્યારે દુઃખ પડ્યું, ત્યારે તેમણે પ્રભુને સંભાર્યા. તેથી નરસે મહેતાના સ્વામી પ્રભુએ તે બધાના દુઃખનો નાશ કર્યો. માટે સુખ દુઃખ મનમાં લાવવા નહિ.

પાઠ ૨૯ મો.

લોભ વિષે.

સરીતા=નદી

નીર=પાણી

સિંધુ=દરિયા

પુણ્ય=પુરેપુરું

તૃપ્તિ=સંતોષ

અંતરમાં=મનમાં

જગદીશ=પરમેશ્વર

કરુણા=દયા; કૃપા; મહેર

જામે=આવે; લાવે; પ્રકટે

ધટતું=જોઈએ તેવું; થોડું

છતું=હોય તે; છતમાં

પાસનું=આગળનું.

(૧) ધણી નદીઓનું પાણી દરિયામાં જઈને સમાય છે; તો પણ દરિયાનું પેટ કાંઈ દિવસ પુરેપુરું ભરાતું નથી.

(૨) તેવીજ રીતે લોભી માણસને ધન મળે, તો પણ સંતોષ માનતો નથી; પાંચ મળ્યા હોય, તો પણ મનમાં દશની ઇચ્છા કરે છે.

(૩) પણ પ્રભુએ દયા લાવીને સૌ સૌને જોઈએ તેટલું આપેલું છે, છતાં લોભી માણસ લોભને લીધે પોતાની પાસે હોય છે, તે પણ ગુમાવે છે.

પાઠ ૩૯ મો. સ્વદેશ પ્રીતિ વિષે.

સ્વદેશ પ્રીતિ=પોતાના દેશ ઉપર
પ્રેમ
ભારતભૂમિ=ભરતખંડ
ભરત રાજના નામ ઉપરથી
એ નામ પડેલું છે
વિષે=માં
ખિચારો=ગરીબ
ભોમ=મુમિ; જમીન
ધ્યારી=વહાલી
મુજી=જાન વગરનો; સમજણ
વગરનો
ભારે=મોજાડપ; ભારડપ
દાઝ=દાગણી
શુષ્ટ=સુકું
વજ્ર=કઠણ પીગળે નહિ એવું
કદાપિ=કદાપિ દિવસ
લક્ષ્મીવાળો=ધનવાન
વડો=મોટો
વૈભવી=વૈભવવાળો; સુખ સંપત્તિ-
વાળો
રૂપાળો=સ્વરૂપવાન
પ્રમાણે=પેઠે; રીતે

વિવેકી=વિનયવાળો
ટાળે=મટાડે; ઓછા કરે
પાળે=રક્ષણ કરે; સાચવે
કલ્યાણ=ભલું
લાભ=ફાયદો
લેખે=ગણે, માને
પૂરા પ્રેમથી=ખરા હેતથી
પેખે=જુએ
વિદ્તા=વિદ્વાનપણું
વાપરી=કામે લગાડી
દેશ દાઝે=દેશના ભલા માટે અંત-
રમાં લાગણી રાખીને
વૃથા=ફેકટ; નકામો
સ્વદેશાભિમાની=પોતાના દેશને
માટે મગરૂની રાખનાર
જન્મ=જન્મદગાની; અવતાર
ખોયો=ગુમાવ્યો
કમાણી=સાર્થક; પેદાશ
વિદેશે=પરદેશ
વસી=રહી
કાળ=વખત

આળી=કાઠી

આગ્યશાળી=નશીબવાન

વિયોગી=વિખુટા પડેલા

ભૂમિ=જ-મભૂમિ; જમીન

ભેટી=મળી

ભાવે=હોશે

હર્ષ=આનંદ

(૧) આ સારી ભારતભૂમિમાં હમેશાં રહ્યા છતાં આ મારે સારો દેશ, આ મારી સારી ભૂમિ, મને જીવથી (અંતઃકરણથી) પણ હમેશાં એ વહાલી છે, એવું જે કાંઈ નથી ખોલતો, એવો બિચારો કાણુ હશે? [મતલબ કે એવો કાણુ હોવો જોઈએ?]

(૨) જેને પોતાના દેશની જરા પણ લાગણી નથી; એવો સમજણ વગરનો (મૂર્ખ) પૃથ્વીને બારે મારે છે. [મતલબ જોગ-રૂપ છે.] જેનું હૃદય હમેશાં વજ્ર જેવું કડક છે, અને જાણે છે કે મારે કાંઈ પણ લેવું દેવું નથી. મતલબ કે મારે દેશ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી.

(૩) કદાપિ તે બહુ ધનવાન, સ્વરૂપવાન અને મોટા રાજ વૈભવવાળો હશે, તો પણ તેને વિવેકી પુરૂષો વખાણશે નહિ. કારણ કે કાગડા અને કીડાના પેઠે તે પોતાનું પેટ ભરે છે.

[૪] ખરો સ્વદેશાભિમાની તેજ કે જે દેશીઓનાં દુઃખ મટાડે, અને હજારો માણસોનું હમેશાં પાલણ કરે; વળી લોકોના બલામાંજ પોતાનો ફાયદો ગણે, તો તેને ખરેખરા હેતુથી કાણુ ન જુએ? (મતલબ બધા હેતુથી જુએ.)

[૫] [વિદ્વાન હોઈને] દેશના બલાને માટે પોતાની વિદ્વાતાનો ઉપયોગ કર્યો નથી, [ધનવાન છતાં] લોકોની આગર રાખવાને માટે પાછ પણ વાપરી નથી. વળી પોતાના દેશના બલાને માટે

મજરી ધરાવતાં છતાં, સ્વદેશાભિમાનનાં કામ કર્યાં નથી, તેણે પોતાની જાંઘાની ફેકટ ગુમાવીને [મનુષ્ય જાંઘીનું) શું સાર્યક કર્યું ? (મતલબ કાંઈ સાર્યક કર્યું નહિ.)

— (૬) જે સારો લાગ્યશાળી (પુરુષ) પરદેશમાં ધણો વખત રહીને પાછો પોતાના દેશમાં જાય, અને જ્યારે વિખુટાં પડેલાં પોતાનાં સગાં વહાલાં તથા સ્વદેશ ભૂમિને હેતથી મળે, ત્યારે કહો કે આનંદનાં આસુ કોને ન આવે ? (મતલબ હર્ષનાં આસુ બધાને આવે.)

પાઠ ૪૬ મો.

નરસિંહ મહેતાની ઉના ગામમાં પંધરામણી.

ધાધ=દોડી

ભાવે=હોશી; હેતે

બેટયા=મળ્યા

બાત=ભાષ

સાથ=કુટુંબ, મંડળ

સામગ્રી=સામાન; ચીજો; જજુરો

વશેક=વધારે; ઝાઝા

વસમો=કકણ; અધરો

કામ=ઠેકાણું

જાન=જીવું

દોદશ=બંને બાજુ

વેળ્યુવ=વિધણી ધર્મ પાળનાર

તાત=માપ

હસણી=ઠેકડી કરનાર; મશ્કરીખોર

ઉધારો=બાકી

સુંદરી=સ્ત્રી

સાથ=સોમત

કુટડો=રૂપાળો

તુડડો=પ્રસન્ન થયેલો

મરડે=મલકાય

શબ્દ=અવાજ; ગણગણાટ

ચંગ=કાંસાળેડ; કરતાળ

પટકે=લુગડે

કાષ્ટ=લાકડાં

કૌતક=મજા; અજાયબી

ટાળ=હાસી; મશ્કરી

ફળેત=ધનતલાંગ; આખર વ-
ગરનો

મરમ=મશ્કરી; બેદ

લગવ્યું=ભોળ્યું

કહણુબોલ=આકરાં વચન; મન

કુખાય એવાં વચન

મચ્છર=છર; તોર

પુઠળ=પછવાડે; પાછળ; વાસિ

બડબડો=મઠો; લવો

લખેશ્વરી=લક્ષ્મીપતિ; ધનવાન;

પૈસાવાળો

ખપ=કામ

રાંક=ગરીબ

મેર=મેરૂ પર્વત

મનમાને=મરજીમાં આવે; મન

કણુલ કરે.

(૧) નરસિંહ મહેતો આવ્યાનું સાંભળીને શ્રીરંગ મહેતો દોડીને આવ્યા; અને બંને વેવાઇઓ હેતથી મળ્યા, વળી જમાઇ અને જમાઇનો બાઇ મળ્યા. તથા બધા નામરતું કુટુંબ મળ્યું.

[૨] બધા કપટથી મળીને પાછા ખસી જાય છે; અને મહેતાનો સામાન જોઇને હસે છે; જ્યાં ધણા ચાંચડ અને મચ્છર હતા એવું ધર તેમને ઉતરવાને આપ્યું.

[૩] ઢેકાઢળીઆવાળો મારગ આકરો હતો, અને તેના [છાપરા] ઉપર એકે નળીયું નહોતું. છત્તું સળી ગયેલું અને વળીએ જુની હતી. વળી બંને બાબુતી ભીંતો નમી ગયેલી હતી.

(૪) જ્યાં ધણા માકણુ અને ધણા જુઆ હતા. એવા ધરમાં મહેતાને ઉતારો આપ્યો. વેવાઇ ઉતારો કરીને ગયા, એટલે મશ્કરી-ખોર નાગરની નાત બોલવા લાગી.

[૫] કુંવર વહુનો બાપ વૈષ્ણવ છે, તો તેમનાં દર્શન કરવાથી (જોવાથી) પાપ જતાં રહેશે. [એમ જાણી સ્ત્રીઓ] ધરો-ધરથી આનંદભેર મહેતાને જોવા માટે નીકળ્યા.

(૬) તેઓ ખોટા ભાવથી મહેતાને પત્ર લાગતા, અને કહેતા કે ઠીક થયું જે તમે આંદી આવ્યા. માંદોમાંદો સ્ત્રીઓ વાતો કરતી, કે મહેતાને જોવાથી જાણે પ્રભુ દીકા.

(૭) તેના સોજતીઓ જુઓ કેવા રૂપાળા છે ! જાણે એને પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હોયતી !! હવે કુંવર વહુનું બધું દુઃખ જતું રહ્યું એમ કહીને મોહું મરડતાં.

(૮) મહેતાજીના બળદ તો જુઓ, તેના ઉપર કેટલી બધી બગાધઓ ગણુગણુ છે ? મંડપમાં આવીને ઝાંઝ વગાડશે, એટલે નાગરી નાતમાં રંગ રહેશે.

(૯) લુગડે બાંધેલી કરતાળની આ ગાંસડી વળગાડેલી લટકે છે; તુળસીના લાકડાનો એ ભારો છે, હવે મામેરામાં શું બાકી છે ?

(૧૦) છાબમાં તુળસીદળ મુકી ઉભો રહીને શંખ વગાડશે, સાધુઓ પ્રભુના ગુણ ગાશે, એટલે મામેરું પૂરું થશે.

(૧૧) આ પ્રમાણે નાગરી નાત મઝાહ કરતી, અને ચેષ્ટા કરીને પાછી વળતી. મામેરું લઇને મારો બાપ આવ્યા છે, એવી વાત કુંવરઆઇએ જાણી.

(૧૨) તેથી (બાપને) મળવાને માટે ઉતાવળી દોડી, એટલે તેની નજીક મરમમાં હસીને બોલી, કે બાપ દીકરીને આટલું બધું શું હેતુ, કે નકામો દુજોત કરવા આવ્યો છે ?

(૧૩) તેણે પોતાની સાત પેઢીનું નામ બોલ્યું, તેની સાથે આ વેરાગીઓનું શું કામ હતું ? શું મળવાને માટે એકલા જાઓ છો ? પણ એ બાપથી તો બાપ બિનાનાં સારાં.

(૧૪) એવાં આકરો વચન સાંભળીને કુંવરઆઇ પાંછી વળીને બોલી કે નણદી ! તમારે આટલો બધો મદ શો ? હે બાઈ ! પછવાડે શું બડખડો છે ?

(૧૫) જેનો બાપ સુખી હશે તે દીકરીને ધણો લાભ હશે. મોઢનો બાપ લક્ષાધિપતિ હોય, તે માટે શું કામ આવે ?

[૧૬] મારો ગરીબ બાપ મારે ઘેર આવ્યો, તો મારે તેનું એક કાપડું સોનાના મેડું જેટલું છે. તમે મરજીમાં આવે તેમ બોલો, પણ મારે તો એ બાપ જીવતો રહો.

પાઠ ૪૯ મો.

ઈશ્વર સ્તુતિ.

સ્તુતિ=ગુણગાન ગાવા

નિદ્રામહી=ઉંઘમાં

તન=શરીર

જ્ઞાન=શુદ્ધિ; ખમર

પુરણ=પુરેપુરું

રક્ષણ=જતન; સંભાળ

પ્રભાત સમયે=સવારના વખતે

પ્રથમે=પહેલાં

સ્મરું=સંભારું; યાદ કરું

કાર્યો=કામ

પાલન=પોષણ

કાળે=માટે

રચના=મનાવટ; ખુખી

તેજસ્વો=પ્રકાશવાળા

શક્તી=ચંદ્રમા

પ્રકાશતા=અજવાળું આપતા

જીવનશક્તિ=જીવનબળ

મેઘ=વરસાદ

તિમિગ્ન=અંધારું

ભમી=ફરી

આરામ=વિસામો; નિરાત

ભરનીંદ=સારી ઉંઘ

શ્રમ=મહેનત

નિયમિત=નિયમસર

શુદ્ધિ=વરસાદ

કુલાદ=પ્રકૃતિ તથા

સુદ્ધિ=કુનીઆ

કલિન=આકરાં; અધરાં

કષ્ટ=દુઃખ

અનેક=વર્ણા

સુખ્યા=મનાવ્યા

આકરી=સંભાળ

નીતિપંથ=ન્યાયનો માર્ગ

જીવન=જીવગીના સાધન

પાવક=અગ્નિ

ધશ=પરમેશ્વર

વડી=મોટી

સાધન=સગવડ

થાપી=મુકી

સદિવ=હંમેશાં

સદ=સારી

સંશય=શક; શંકા; વહેમ

ચરણે=પગે

હરં=રહું

(૧) હું જ્યારે ઉંઘમાં હતો, ત્યારે મારા શરીરનું મને જરાએ જ્ઞાન નહોતું. તે વેળા જીવો કે, જેણે માઈ પુરેપુરે રક્ષણ કર્યું, તેવા પ્રભુને હું સત્કારના સમયમાં પહેલાં સંભાઈ; ત્યાર પછી દિવસનાં બધાં કામો કરું.

[૨] એ પ્રભુ (બધા) જીવોનું હંમેશાં પ્રેમથી પોષણ કરે છે, અને [બધાં] પ્રાણીને માટે આ જગતની રચના તેણે બનાવેલી જણાય છે. અજવાળું આપનારા ચંદ્ર અને સૂર્ય રોજ પ્રકાશી તમામ જીવોની જીવન શક્તિમાં વધારો કરે છે.

[૩] [સૂર્ય ચંદ્ર] રાત દહાડો આકાશમાં ફરીને અંધાઈ ટાળે છે, અને એક પળવાર પણ આરામ લેતા નથી. આખા દિવસની મહેનતથી બધાં પ્રાણીઓ થાકી જાય છે, તેમને બરપૂર [ખૂંમ] ઉંઘ લાવી સારી રાત સુખ આપે છે.

[૪] વરસાદનું મંડળ નિયમસર વરસાદ વરસાવે છે, તેથી

સંતોષ અને આનંદમાં દુનિયા પ્રસુષ્ઠિત અને છે. પૃથ્વી વનસ્પતિવડે પૈસા અને અનાજ આપે છે, [વનસ્પતિથી ધન અને ધાન્ય જમીન- માથી મળે છે] અને પ્રાણીઓનાં ઘણાં કઠણ દુઃખ મટાડે છે.

[૫] પરમેશ્વરે પવન, પાણી અને અગ્નિ કેવાં બનાવ્યાં છે !! એ ત્રણે પ્રાણીઓનું હમેશનું જીવન છે. માણસની સંભાળ એ ત્રણેને આપેલી છે. [માણસની સંભાળ લેવાનું કામ એ ત્રણે એટલે પવન, પાણી ને અગ્નિને સોંપેલું છે.] આહા ! સુખના સાધનને માટે [પર- મેશ્વરે] કેવી રચના કરેલી છે ?

[૬] હે પ્રભુ ! માણસને મન અને શુદ્ધિ આપેલી છે, અને બધાં પ્રાણી ઉપર તેની [માણસની] સૌથી મોટી સત્તા મૂકેલી છે. આવું સાફ પોષણ જે હમેશાં કરે છે, તેને [પ્રભુને] લુધી જઈને જે બળે નહિ, તે પાપી માણસ છે.

[૭] હે પ્રભુ ! હું સારી શુદ્ધિ અને નીતિને માર્ગે ચાલવા માગું છું. વળી મને લુલાવામાં નાંખનારી મારી બધી શંકાઓ મટાડો. મારો ધર્મ [દરજ] માનીને બધાં કામ કરું, અને સાચી બક્તિથી [ખરા મનથી] પ્રભુના પગમાં રહું. [પ્રભુની સેવામાં રહું.]

પાઠ ૫૫ મો.

સમરથા.

સમસ્થા=સંકેતમાં કહેવું તે

શ્ચિર=માથું

કોટે=ડોક

ફંદ=ખોપરી

વૃષભ=બળદ

વાહન=ખેસવાનું

વિશુ=વિના; વગર

ભૂપાળ=પૃથ્વીનો પાળનાર; રાજા

નીરથું=પાણી સાથે
 નેહ=પ્રીત; હેત, રનેહ
 દિનદિન=દિવસે દિવસે
 દાખવે=દેખાય; જણાય
 ઉત્તમ=શ્રેષ્ઠ; સૌથી સારું
 પરવરે=ચાલે, જાય
 ઉજવળ=ધોળા
 અંગે=શરીરે
 ઓપતો=શોભતો; દીપતો
 જમો=વાધો; અંગરખું
 ફાળ=છલંગ; કુદકો
 મૃગ=હરણ
 શ્વાન=કુતરો
 ચતુરસુજળ=ડાહ્યા માણસ
 શુક્રાર્થ=દૈત્યના ગુરુ
 હરનિશ્ચ=રોજ
 મેડક=દેડકો
 નિર્જળ=બળ વગરના
 કાલ=કાલ

ઉત્તર=જવાબ
 કાયર=નાદાન, બીકણ
 કર=હાથ
 રક્ષણી=સાચવનારી
 તારણી=જીવાન સ્ત્રી
 પદતો=બણતો
 ચેતજે=સમજાવે
 પંડિત=બણેજો
 પવિત્ર=ચોકખાં
 વાયા=ખોલવાની શક્તિ
 વનવાસી=વનમાં રહેનારા
 કામની=ઝો
 ફીર=પોપટ
 ચરણ=પગ
 સાચો=પકડ્યો
 ગંધાટ=ગોટમગોટા; ગુંથાયલો
 વિચરે=ચાલે; જાય
 વસમી વાટ=કડણ રસ્તો
 નર ધરીએ=જાણીએ

પ્ર૦ જેના માયા ઉપર ગંગા રહે છે, અને ડોકમાં ફેંદની માળા છે,
 એવા પૃથ્વીના પાળનાર શિવજી વિના બળદનું વાહન બીજું
 કાણ કરે ?

ઉ૦ જે એકવાર ભરાય છે ને એકવાર ઠલલાય છે. વળી હમેશાં
 પાણી સાથે પ્રેમ છે; અને રોજ રોજ ફરતું દેખાય છે, એ તો
 રેંટનું ચક્ર છે.

પ્ર૦ એક પુરૂષે બીજા પુરૂષને ગળ્યો, તેથી તેનું શરીર શામે છે; એ તો ધણો ઉત્તમ માણસ છે. હે ડાહ્યા માણસો ! તમે સમજો, [કે એ શું હશે ?]

ઉ૦ જે પગ વિનાનો ચાલે છે, અને બધા માણસો જેના પર પ્રેમ રાખે છે; વળી ઉજળો હોવાથી શરીરે શોભિતો લાગે છે, એ તો જામે છે.

પ્ર૦ થેકડા મારે છે. પણ હરણુ નથી, તેમ સસડો કે કૂતરો પણ નથી. મોં ઉંચું, પણ મોર નથી. હે ડાહ્યા માણસો ! તમે સમજો. [કે એ શું હશે ?]

ઉ૦ એ શુક્રાચાર્યનું વાહન છે, અને રાજ પાણીમાં રહે છે; એને જીભ નથી, તોપણ બહુ ખોલે છે. એ તો દેડો કહેવાય છે.

પ્ર૦ નારી છે પણ બળ વગરની નથી. (બળવાળી છે.) રંજે કાળી છે પણ કાપલ નથી, દરમાં રહે છે પણ નાગણી નથી. એનો ઉત્તર કહો ?

ઉ૦ જે બીકણના હાથમાં શોભતી નથી, અને શરીરને મન તો સહેલી છે. વળી આ ઉત્તમ દેહને બળવાનરી છે. એ તો સ્ત્રી જ્ઞાતની તરવાર છે.

પ્ર૦ બણે છે પણ પંડિત નથી. કેદમાં છે. (પાંજરામાં પુરો છે) પણ ચોર નથી. તમે ડાહ્યા હો તો સમજો, કે તેનો રાગ મધુરો છે, પણ મોર નથી. [તો એ શું હશે ?]

ઉ૦ પક્ષીઓની પવિત્ર જાતમાં હે ભાષ ! જે વાણી ખોલે છે, વળી વનમાં રહેનારાની સાથે વનમાં પેદા થાય છે. હે સ્ત્રી ! એ તો પાપટ છે.

૩૦ હીડે છે, પણ પગ નથી. હીડે છે, પણ પાખો નથી. લાખો માણસો પકડે, તો પણ રહેતો નથી. [પકડાતો નથી.] અને જેને બધા આખથી દેખે છે. [તો એ શું હશે ?]

૩૦ તે ગગન તરફ હીડે છે, ને ધરમાં રૂંધ મુંચ કરે છે. (ધરમાં માણસને મુંઝાવે છે.) હે માણસ! એને છુમાડો જાણીએ. વળી તે સાંકડા રસ્તામાં થઈને પણ જઈ શકે છે.

પાઠ પૃથ મો.

વર્ષાન્કતુનાં ચિન્હ.

ઉકળાટો=અફારો; બામ

ભારી=ધણો; બહુ

અબ=વાદળાં

સકળ=અધા

શુદ્ધિ=વરસાદ

ચાળા=ચિન્હ; નિશાની

અક્ષી=ચક્ષી

પસરી=પહોળી કરી

સાક્ષ=ચોકખી

અરણ્યવ=સમુદ્ર; દરીઓ

કંડ=ટાઢો

રસ=મધુર રાગ; મીઠો અવાજ

ચંત્ર=સતાર, સારંગી વગેરે વાજાંત્રો

રૂપાળા=સારા; સુંદર

અધિ=વધારે

પસરી=ફેલાઈ

કમી=ઓછી

પીગળાએ=ઓગળે

તજવીજ=તપાસ

પીત=પીળો

સૂર્યાસ્ત=સૂર્યનું આચમનું

ભાસ=દેખાવ

નૈઋત્ય=દક્ષિણ ને પશ્ચિમ વચ્ચેના
ખુણા

ઉજળું=ધોળું

આસપાસ=આજુબાજુ

શીતાળા=કંડા; ટાઢા

[૧] [ન્યારે] ધડીક ધડીકમાં તડકા અને છાંયડો ફરતો જાય છે; વળી તાપ (ગરમી) ને લીધે પ્રાણીઓને ધણોજ બહારો થાય છે; અને કાળાં વાદળાં આમથી તેમ બહુ દોડતાં જણાય છે ત્યારે બધા માણસો કહે છે કે, એ તો વરસાદ આવવાના ચાળા થાય છે.

[૨] ન્યારે ચકલીઓ પોતાની પાંખો ધ્રુળમાં ફડફડ ફડકાવે છે, અને બગલાઓ પોતાની ચોકખી પાંખ પહોળી કરીને બેસે છે, અને પક્ષીઓને સમુદ્ર તરફથી કાંઠા તરફ આવતાં દેખીએ; ત્યારે બધા માણસો.....

[૩] ન્યારે રાત ને દહાડો ટાઢો વા ફરફર આવે છે, અને ઝાડો ડોલવાથી થરથર ખરખર એવો અવાજ થાય છે; અને વાજાંત્રી-માંથી સારા મધુર રાગ નીકળે છે, ત્યારે બધા માણસો.....

[૪] ન્યારે હમેશના કરતાં વધારે ઠંડી [બીનાશવાળી] હવા જણાય છે, અને કુલ્લમાં વધારે આવતી સુગંધી ફેલાય છે; છેટેથી ધંટના ખાલી અવાજ થતા સંભળાય છે, ત્યારે બધા માણસો.....

(૫) ન્યારે ગરમી ઓછી થાય, અને હવાથી ખાર ઓગળી જાય; અને ઉધધ, કીડીઓ, મકોડા જેસમેર બહાર નીકળી આવે છે, અને પક્ષીઓ માળા બાંધવાને તજવીજ કરતાં જાય છે, ત્યારે બધા માણસો.....

[૬] ન્યારે સૂર્ય આથમ્યા પછી અને ઉગતી વખતે આકાશનો રંગ પીળો થઈ સારૂ મેઘ ધનુષ્ય જણાય છે. અને ચંદ્રની આબુઆબુ મોટું ધોળું કુંડાળું દેખાય છે, ઇશાનમાં ઘણી વિજળીઓ થાય છે, અને નૈઋત્ય ખુણામાં ઠંડો પવન વાય છે. ત્યારે બધા માણસો.....

પાઠ ૫૯ મો.

રાજગીત.

દેવ=પ્રભુ

મહારાજ=મોટા રાજેન્દ્ર

મોટ=ધણી મોટા

રક્ષ=રક્ષણ કરનારા

જયવંત=જયવાળા

મસ=ધણી

યશ=આખર

લંબાણુ=ટકાવ

વેરી=દુશ્મન: શત્રુ

વિખેરવા=નાશ કરવા

રક્ષ=ગુરુસે થા; કોપાયમાન થા

આણુ=લાવ

કાળ=મોટ

અધપાડ=મટાડ

દ્વેષ=ઝેર; ખાર, અદેખાધ

જ પ=શાંતિ; નિરાંત

સંપ=હળીમળીને રહેવું તે

સધો=થાઓ

કસ્યાણુ=બહું

સર્વ કાળ=મધે વખતે

મંજ=હમલો

શ્રેષ્ઠ=ઉત્તમ

જાન્યુ=હંમેશાં; કાયમ

ક્ષેમ=આરોગ્ય; કુશળ

સદ્ભિમાને=ઉત્તમ લાગણીથી

પૂજ્ય=શિરોમણી; પૂજવા લાયક

પ્રત્યે=ઉપર

પાંખમાં=પડખામાં

રાજેશ્વર=મોટો રાજ

ધર=રાખ

શક્તિમાન=સત્તાવાળા

મહાચાની=મોટા ચાનવાળા

શુભકાર=સારું કરનારી

પાર=હેડો; અંત

એકદીલ=ખરામનથી

સ્વીકાર=માન; કબુલ કર

રાજભક્ત=વફાદાર

(૧) હે પ્રભુ ! તું મોટા રાજેન્દ્રનું રક્ષણ કરજે. એ ધણી મોટા રાજ વધારે વરસ જીવજો. હે પ્રભુ તું રાજનું રક્ષણ કરજે. એમને વધારે આજીવવાળા કરજે, અને સુખ અને કીર્તિના જશ આપજે; વળી તેનું રાજ વધારે વરસ ટકાવજે. હે પ્રભુ ! તું રાજનું રક્ષણ કર.

(૨) હે જગતના બનાવનાર પ્રભુ ! તું ઉઠ અને ગુસ્સે થઈ દુશ્મનનું જડ મુળ કાઢી નાખી તેમનો નાશ કર.

કળુઓ અને વેર બધે ઠેકાણે મટાડો, અને હુન્નર અને જ્ઞાનમાં વધારો કરો, વળી અમારે ઘેર જંપ અને સંપ થાઓ, અને બધે ફેકાણે હંમેશાં સાઈ યાઓ.

(૩) મહારાજ જ્યોર્જ ઉપર હંમેશાં બળ, આબરૂ અને આરોગ્યતાના ઉત્તમ દાનનો તું હંમેશાં કર.

રાજ અને ગરીબ ઉત્તમ લાગણીથી એમનું રાજ્ય પુન્ય લાવ ગણે અને જ્યાં ત્યાંના લોકો તેમના નામ ઉપર બહુજ પ્રેમ લાવે.

(૪) હે પ્રભુ ! એ મોટી શક્તિવાળા રાજેન્દ્રને તારા પડ-ખામાં રાખ. અમારા સ્વામી મોટા જ્ઞાનવાળા છે.

આ સાઈ કરનારી પ્રાર્થના પૂર્વથી પશ્ચિમ છેડા સુધી ખરા દીલથી રાજલકત તરીકે થાય છે. તે તું સ્વીકાર. હે પ્રભુ ! તું મોટા રાજેન્દ્રનું રક્ષણ કર.

પાઠ ૭૦ મો, ઋતુઓનું વર્ણન.

શીતળ=ઠંડો; ટાંકો
ચેદા થાય=નીપજો
ધરે=ચોપડે; લગાવે
તંબોળ=નાગરવેલનાં પાન
ધરે=પહેરે
ધટે=ઓછા થાય.
બલીભાત=સારી રીતે
હોજ=પાણીની મોટી ટાંકી

કુવારા=નીચેથી ઉંચે જઈ પાછું
ધારમાં નીચે પડતું પાણી એ
પાણી પડે તેને માટે કરેલી
જે યુક્તિ તે
પંખા=વીંજણા
મીઠા=સારા
બોલ=ચયન
વણુતોલ=વણોજ; તોલન થાય તેટલો

આસુ=મળનું

દીસે=દેખાય

કુખાકુખ=છકછકા; કુખકુખા;

પાણીથી ભરપુર

હિયારે=ખોલે

મહાર=એક રાગનું નામ

ખેતીકાર=ખેડુત

કુલાય=ખીલે

ચાખડીઓ=પગમાં પહેરવાના લા-

કડાનાં પાવલાં.

(૧) શિયાળામાં ઠંડો વા વાય છે, પાન ખરે છે, અને ઘઉં નીપજે છે. ગોળ, કપાસ અને કઠોળ થાય છે, લોકો શરીરે તેલ ચોળે છે, અને નાગરવેલનાં પાન ચાવે છે.

(૨) લોકો શરીરે ડગલી પહેરે છે, અને શાલ ઓઢે છે. અને ગરીબ માણસોના ગાલ ફાટી જાય છે. શિયાળામાં દિવસ નાના અને રાત ઘણી મોટી હોય છે, અને શરીરમાં સારી રીતે બળ આવે છે.

[૩] ઉનાળામાં પાણી [તાપને લીધે] ઉડાં જાય છે, અને તળાવ તથા નદીઓનાં પાણી સુકાઈ જાય છે. બધી વનસ્પતિને નવાં પાંદડાં આવે છે; તથા ફાયલાકારી સારાં ફેસુડાં થાય છે.

(૪) (ઉનાળામાં) હોજ, કુવારા અને બગીચા સારા લાગે છે, તેમજ સુખડ અને પંખો પણ વહાઈ લાગે છે. કાચલ મધુરા વચન ખોલે છે, ને તાપ ધણેજ પડે છે.

[૫] ચોમાસું તો આસુ મળનું છે. ને દુનિયાં પાણીથી ભરપુર દેખાય છે; લોકો મહાર રાગ ગાય છે, અને ખેડુત લોકો ખેતરમાં વાવે છે.

(૬) ચંપા, ચંખેલી, જુષ, જાય, અને ગુલાબનાં ફુલ સારા ખીલે છે; ચોમાસાના સુખને માટે છત્રી, પાવડીઓ અને હીચોળા ખાટ છે. એ બધાં સારાં લાગે છે.

पाठवार डिकटेशनना अघरा शब्दो.

हिंद
विकटोरीआ
जोर्ज
चरित्र
स्वर्गवास
ड्येष्ट
ग्रीनीच
विलायत
निर्माण
एलेकझांडू
पिता
लग्न
मिन्सआलवर्ट
एडवर्ड
विचारवंत
अभिमानी
विद्याभ्यास
इच्छा
बुद्धि
हौशि
विषयो

शांति
उत्पन्न
उद्यमी
युद्ध
सिपाई
दरियाई
हिंदुस्तान
स्वामिभक्ति
प्रार्थना
रजपुतस्थान
निखालस
नौकाशास्त्र
विजयसिंग
प्रदक्षिणा
आश्रय
किल्ला
दिवाल
शूरा
विश्वासु
गुप्त
भोंकी

जम्भा
पूछयुं
नम्रता
विश्वासघाती
सिसोदिआ
सूर्य
प्रख्यात
इस्तीसन
दिवस
रिवाज
युक्ति
हृदय
दूर
निरांते
भूमि
दिल्ली
विंकराळ
निश्चय
पूर्ण
विजोग
आशिर्वाद

कृपा
 विनंती
 सुमित्रा
 वस्त्रो
 मूर्छा
 विदाय
 बेशुद्ध
 वसिष्ठऋषि
 तिरस्कार
 विचारा
 सिवाय
 एंजीन
 निरंतर
 मिठाश
 दूध
 शक्ति
 श्रेष्ठ
 पुष्टि
 निसासा
 लाद्युं
 चित्त
 मित्र
 व्यवस्था

स्वच्छता
 वृद्ध
 स्थिति
 प्रयत्न
 चोक्खां
 गृहस्थां
 चिह्नीओ
 प्रमाणिक
 विरुद्ध
 हिसाब
 दिलासो
 पवित्र
 कृत्य
 मिलकत
 धर्मिष्ठ
 पुष्कळ
 पत्थर
 विना
 मूढ
 मूळ
 फूल
 भूत
 ब्रूम

विषे
 वर्तणुंक
 पृथ्वी
 अतिवृष्टि
 हिम
 स्पर्श
 जुक्ति
 वनस्पति
 अद्भूत
 आश्चर्य
 पर्वत
 स्वप्नां
 निराधार
 विसात
 नित्य
 इंद्रिओ
 ब्रह्मांड
 चमत्कारी
 सर्वव्यापी
 मूर्ख
 आयर्ळाड
 किनारे
 कीर्तिस्तंभ

मिस्तरी
 निर्भय
 मूक्यो
 लुच्चाई
 खिन्न
 सदबुद्धि
 शिक्षा
 मिजाज
 निंदा
 कदापि
 दुर्गुण
 विक्रमाजीत
 खून
 निर्दोष
 चितोड
 पश्चिम
 श्रावक
 कल्पान्त
 सर्वस्व
 परिणाम
 निश्च
 चिंता
 चित्र

जन्माष्टमी
 अभिप्राय
 निराश
 हरिफाई
 स्थिर
 भाविक
 हिंदु
 प्रसन्न
 नाळियेर
 स्त्री
 जन्मभूमि
 निभाव
 स्वतंत्र
 नियमीत
 अमूल्य
 घाटिआळ
 ईंग्लंड
 डेन्मार्क
 पत्नी
 डयूक
 सेनापति
 कल्प्यो
 अभिप्राय

शिष्य
 प्रश्न
 कृति
 विनोदी
 महोल्लो
 दक्षिणी
 कच्छी
 सिंधी
 ब्राह्मण
 दरज्जो
 क्षात्रिय
 शुद्र
 काठियावाड
 विधवा
 पुनर्लग्न
 विश्वामित्र
 कान्य कुब्जा
 मृगया
 आश्रय
 नंदिनी
 अगणित
 हिमालय
 इंद्र

ब्रह्मर्षि
 राजर्षि
 निर्मल
 श्रम
 सिद्धि
 विघ्न
 शिवाजी
 फ्रान्स
 विल्वरफोर्स
 नौकासैन्य
 भविष्य
 विस्तारी
 शिकार
 सिंह
 पूर्वदिशा
 प्रतिबिम्ब
 ध्रुजतां
 अगियार
 अणीशुद्ध
 सृष्ट
 विचित्र
 मिनारा
 महिमा

दुर्दात
 फूट
 हुन्नर
 बिमारी
 प्रख्यात
 चित्रकूट
 बिस्मय
 निर्जीव
 विद्वान
 श्लोक
 प्रतिदिन
 पंडित
 स्मरणशक्ति
 स्तब्ध
 मिनिट
 अच्छेर
 हानि
 अमृत
 विषय
 भट्टी
 सदृष्टस्थ
 नामांकित
 भिष्मप्रतिज्ञा

हस्तनिपुर
 प्रीति
 मत्स्यगंधा
 इस्लामी
 मूर्ति
 नृत्य
 ख्याति
 द्रव्य
 अद्यापि
 संग्राम
 उद्धत
 आग्निनौका
 निशान
 ओफिस
 टिकीट
 परबिडीआं
 तिथिरूप
 चिरंजीवी
 शिरनामुं
 संपूर्ण
 अभिमान
 निष्ठा
 ब्रूज

पूज्यभाव
 द्वारका
 पाठालिपुत्र
 बिहार
 चंद्रगुप्त
 मूलतत्त्वो
 नीति
 लिपि
 हिंसा
 हित
 श्रवण
 वृत्तांत
 वृद्धि
 गुर्जर रट्ट
 जयशिवरी
 सिद्धराज
 जयसिंह
 मुल्लराज
 श्री स्थळ
 सहस्रलिंग
 देवगिरि
 पश्चाताप
 भूशिर

सुशोभित
 श्रीमंत
 विशाल
 किरण
 दिवाळी
 कमिशनर
 महाराष्ट्र
 सहाद्रि
 रोगिष्ठ
 कोल्हापुर
 डिरक्टर
 द्विपकल्प
 लक्षाधिपति
 विस्तार
 सुप्री
 प्रसिद्ध
 कर्नेल वुडिंग्टन
 उष्णता
 पित्तल
 आकृति
 वज्रपत्र
 विभाग
 छिद्र

द्विदल
 सृष्टि
 ओक्सिजन
 क्रिया
 पुष्टि
 कृष्ण
 चिन्ह
 निर्धन
 अमेरिका
 ब्लीचिंग
 विविध
 सूक्ष्मदर्शक
 क्विनिन
 शिवाजीराव
 श्वास
 आफ्रिका
 पित्त
 वार्षिक
 ऋम
 रात्रि
 शियाळो
 मूलतत्त्वो
 पात्र

કાવ્ય ગ્રંથ
વૃત્તિ

ઉસ્તાદ
શ્રીમંત

તદ્દન
છિદ્રાલુ

વ્યાકરણ.

હાલમાં ચાલતાં સુધારેલાં ધોરણ પ્રમાણે જે પદ્ધતિએ વ્યાકરણ શીખવવાનું સૂચવ્યું છે, તે પદ્ધતિને અનુસરીનેજ વ્યાકરણનો વિષય લખવામાં આવ્યો છે.

આ ધોરણમાં વાક્યના વિભાગો (ઉદ્દેશ્ય ઉદ્દેશ્યવર્ધક, વિધેય ને વિધેયવર્ધક,) નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ ને અવ્યય; તથા નામને જાતિ; વચનને વિભક્તિ લગાડતાં તથા ટુંકા વાક્યો બનાવતાં આવડવું જોઈએ.

પ્ર૦ વ્યાકરણ કોને કહે છે ?

ઉ૦ ભાષાના નિયમ બતાવનાર જ્ઞાનને વ્યાકરણ કહે છે.

પ્ર૦ વ્યાકરણ શીખ્યાથી શું સમજાય છે.

ઉ૦ આ શુદ્ધ કેમ, ને આ અશુદ્ધ કેમ ? શુદ્ધ શી રીતે બોલવું અને શુદ્ધ શી રીતે લખવું તે વ્યાકરણ શીખ્યાથી સમજાય છે.

પ્ર૦ વ્યાકરણના કયા કયા ભાગ થાય છે ?

ઉ૦ અક્ષરવિચાર, શબ્દવિચાર ને વાક્યવિચાર.

પ્ર૦ વ્યાકરણના આ પ્રમાણે ત્રણ ભાગ શા કારણથી થાય છે ?

ઉ૦ અક્ષરથી શબ્દ બને છે, શબ્દથી વાક્ય બને છે; અને વાક્યથી ભાષા બને છે. તેથી વ્યાકરણના મુખ્ય ત્રણ ભાગ થાય છે.

પ્ર૦ અક્ષર કોને કહે છે ?

ઉ૦ આપણે જે બોલ બોલીએ છીએ, તેને જે નિશાનીઓની મદદ વડે લખી બતાવીએ છીએ તે નિશાનીઓને અક્ષર કહે છે.

પ્ર૦ આરાક્ષરી કોને કહે છે ?

ઉ૦ વ્યંજનની સાથે જુદા જુદા સ્વર મળવાથી તેનાં જે જુદાં જુદાં રૂપ થાય છે તેને આરાક્ષરી કે આરાખડી કહે છે. આ સ્વર આખા જોડવામાં આવતા નથી, પણ તેની અમુક નીશાનીઓ જ જોડવામાં આવે છે.

પ્ર૦ જોડાક્ષર કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે અક્ષરો વધારે વ્યંજનો વચ્ચેમાં સ્વર આવ્યા વગર એકઠા જોડાવાથી જે રૂપ થાય, તેને જોડાક્ષર કહે છે. જેમ કે, રૂ, ને અ મળીને ક, પ, નૂ ને અ મળીને પ્ત: શ, નૂ, ને અ મળીને શ.

શબ્દ વિચાર.

પ્ર૦ શબ્દ કોને કહે છે ?

ઉ૦ એક કે વધારે અક્ષરો ભેગા મળ્યાથી કંઈ પણ અર્થ સમજાય તેને.

પ્ર૦ શબ્દના વર્ગ કયા કયા છે ?

ઉ૦ નામ, વિશેષણ, સર્વનામ, ક્રિયાપદ ને અવ્યય.

પ્ર૦ નામ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે શબ્દ વડે પ્રાણી, પદાર્થ, વનસ્પતિ વગેરે સમજવામાં આવે છે, તેને નામ કહે છે. જેને માટે કંઈક કહેવામાં આવે છે, તેનું કોઈપણ નામ પાડેલું હોય છે. નામ પાડવાથી પ્રાણી, પદાર્થ, વનસ્પતિ અને ગુણ વગેરેની ખબર પડે છે. માણસ, પશુ, પક્ષી, ઝાડ, વેલા, છોડ, જીવ, દયા, પ્રેમ, બળ, ગળપણ વિગેરે નામો છે. માણસ, તારાચંદ, ગાય, કણ્ઠતર, ઘોડો, માછલાં, એ પ્રાણીનાં નામ છે. ઝાડ, છોડવા, વેલા, એ વનસ્પતિનાં નામ છે. સોનું, રૂપું, મેજ, ખુરશી, ઇંટ, લાકડું, ધડીઆળ એ પદાર્થનાં નામ છે; અને જીવ, દયા, પ્રેમ, દુઃખ, વડાઇ, ભલાઇ, એ નામ નિ-ચાર કરવાથી માલમ પડે છે. કેમકે તે ગુણ અથવા ભાવ ઉપરથી

થયેલા નામો છે.

પ્ર૦ નજરે ન દેખાય પરંતુ વિચાર કરવાથી માલમ પડે એવાં નામ ક્યાં છે ?

ઉ૦ પરમેશ્વર, ધર્મ, વિદ્યા, ગુણ, અવગુણ, આખર, વહેમ, મુખ, દુઃખ, ભુખ, તરસ, બોલી, બોલ, રમત, ગમત, મગ્ન, શ્રમ, મન, તન, અંગ, કસરત, તાપ, ટાઢ, અજવાળું, અંધારું, લાભ, નુકસાન, હાર, જીત, મારામારી, લડાઈ, ધખાકો, ગરબડાટ, અવાજ, ફિકર, સંતોષ, ગરમી, ગાઉ, કોશ, આગ, લાય અથાણું, બડકો, તેજ, વખત, બુદ્ધિ, ગંધ, વાસ, પવન, હિંમત, મીઠાશ, ખટાશ, કડવાશ, તીખાશ, ગળપણ, કાળાશ, બજાર, ભુંડાશ, ભણતર, માવતર, મત, ચાલ, સમજણ, રોગ, સંતાપ, ગરજ વિગેરે.

પ્ર૦ સર્વનામ કોને કહે છે ?

ઉ૦ નામને બદલે જે શબ્દ વાપરવામાં આવે છે તેને સર્વનામ કહે છે. હું, તું, તે, આપણ, આપ, પોતે અને કાણ એ સર્વનામ છે.

પ્ર૦ સર્વનામ ઓળખવાની રીત કયી છે ?

ઉ૦ મોતીલાલ હિસાબ ગણતો હતો તેને પૂછીએ કે તું શું કરે છે, તે એમ નહિ કે મોતીલાલ હિસાબ ગણે છે, પણ કહેશે કે હું હિસાબ ગણું છું. આમાં મોતીલાલને ઠેકાણે હું શબ્દ આવેલો છે માટે હું સર્વનામ, મગન જનને કહે કે ચોપડી લાવ, પણ જનના નામ વગર બોલવું હોય તો કહે કે—તું ચોપડી લાવ. આમાં જનને ઠેકાણે તું શબ્દ આવેલો છે માટે તું સર્વનામ. જન-લાલ કનુને કહેતો હતો કે મનુ ગાતો હતો. હવે નામ વગર કહે કે—તે ગાતો હતો. આમાં મનુને ઠેકાણે તે શબ્દ આવેલો છે, માટે તે સર્વનામ. આ કાટ ચીમન પોતે પહેરે. આમાં પોતે એટલે ચીમન પોતે માટે પોતાપણું વાપરવું હોય તો પોતે સર્વનામ વપરાય છે. જન ગામથી આવ્યો. આમાં ગામથી કાણ

આવ્યો ? છગન. આમાં કોણ એ શબ્દ છગનને ઠોકાણે આવ્યો; માટે કોણ એ સર્વનામ.

પ્ર૦ મુખ્ય સર્વનામ ઉપરથી ખીજાં ક્યાં સર્વનામ થાય છે ?

ઉ૦ હું ઉપરથી મેં, મને, મારે, અમને, મારો, મારી, મુજ, મુજને. તું ઉપરથી તે, તને, તારે, તમને, તમારો, તમારી, તમે, તુજ, તને, તુજને. તે ઉપરથી તેઓ, તેમને, તેઉ; તે, ને બદલે એ પણ વપરાય છે.

પ્ર૦ વિશેષણ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે શબ્દ ખીજા શબ્દનો ગુણ કે સંખ્યા બતાવે છે; અથવા જે નામને ઓળખાવે છે, તેને વિશેષણ કહે છે. ગુણ બતાવે તે ગુણ વિશેષણ, અને સંખ્યા બતાવે તે સંખ્યા વિશેષણ.

પ્ર૦ ગુણ વિશેષણના દાખલા આપો.

ઉ૦ રાતી ગાય ચરે છે, એમાં રાતી એ ગાયનો ગુણ છે માટે રાતી વિશેષણ. ઘોળું ક્યુતર ઉડે છે, ગળા કરી ખાધી. ઉંચો દરવાજો પડ્યો, લાલ ઘોડો દોડે છે, મીઠાં લીંચુ આપ્યાં, બલો માણસ આવ્યો, ગોળ લખોટો લીધો. ઉંનું પાણી આપ્યું ગરમ ખોરાક ખાધો, તીખું શાક ન ખાધું, આંધળો માણસ જાય છે, એમાં ઘોળું, ગળા, ઉંચો, લાલ, મીઠાં, બલો, ગોળ, ઉંનું, ગરમ, તીખું ને આંધળો એ શબ્દો ગુણ બતાવે છે, માટે તે ગુણ-વિશેષણ કહેવાય.

પ્ર૦ સંખ્યા વિશેષણના દાખલા આપો.

ઉ૦ એક હાથી આવે છે, બે ઉંટ જાય છે, પાંચ ઘોડા વેચ્યા, બાર ફૂતરા પાડ્યા, પાંચમો છોકરો અહીં આવે, બેવડો લાભ મળ્યો, અરધો કાગળ ફાડ્યો, પાંચસો મણ પાકયું, ચોવડું લૂગડું વાળ્યું. એમાં એક, બે, પાંચ, બાર, પાંચમો, બેવડો, અરધો, પાંચસો, ચોવડું એ સંખ્યા બતાવે છે; માટે તે સંખ્યા-વાચક વિશેષણ કહેવાય છે.

પ્ર૦ વિશેષ્ય કાને કહે છે.

ઉ૦ વિશેષણ જે નામનો ગુણ બતાવે છે, તે નામ તેનું તેનું વિશેષ્ય કહેવાય છે. જેમ બહો માણસ; એમાં બહો વિશેષણ ને માણસ એ વિશેષ્ય છે. મોટો લોટો, એમાં મોટો વિશેષણ ને લોટો એ વિશેષ્ય છે. સાદો ખોરાક, એમાં સાદો વિશેષણ ને ખોરાક એ વિશેષ્ય. લાલ લુગડું, એમાં લાલ વિશેષણ અને લુગડું એ વિશેષ્ય છે.

પ્ર૦ ક્રિયાપદ કાને કહે છે ?

ઉ૦ જે શબ્દ ક્રિયા અથવા સ્થિતિ બતાવે છે, અથવા જે પદ કે શબ્દથી કાંઈ પણ જાતની ક્રિયા બતાવાય છે તેને ક્રિયાપદ કહે છે. ક્રિયા=કામ અને પદ=શબ્દ એટલે કંઈ પણ કામ બતાવનાર જે શબ્દ તે ક્રિયાપદ છે.

પ્ર૦ ક્રિયાપદ આવે એવાં વાક્યો બોલો.

ઉ૦ ભેંસ ખરાડે છે, ગાય ચરે છે. ઘોડો ચાલે છે, છોકરી ચોપડી વાંચે છે, પરસોતમ દીલ્લી ગયો. આમાં ભેંસ, ગાય, ઘોડો, છોકરો, પરસોતમ એ કાંઈ કામ કે ક્રિયા કરે છે. અને તે ખરાડે છે, ચરે છે, ચાલે છે, વાંચે છે, ગયો, એ શબ્દોથી તે ક્રિયા સમજાય છે માટે તે ક્રિયાપદ છે.

પ્ર૦ ક્રિયાપદના બીજા દાખલા આપો.

ઉ૦ આવ, જાય, બોલ, વાંચ, ખા, સુ, ખેંસ, દોડ, સંતા, રમ, લખ, કહે, જમ રહે, દે, મર, પડ, લડ, હસ, રા, ખમ, કૂદ, ભસ, બળ, આપ, લે, પી, જો, દેખ, ઉઠ, કર, બાળ, દાટ, ઉઘાડ, વાસ, શરમા, જીત, કનડ, ધમ, માન, વહે, ચર, ચાલ. ચદ, ભમ, કરડ, નડી, ખરાડ, ગણ, ભણ, વણ, ફેરવ, દોર, ખેંચ, તાણ, ખાંચ, છોડ, હઝાવ, ઉઠાવ, ઉપાડ, ઉપણ, વાટ, ખેસાડ, વગેરે.

પ્ર૦ અવ્યય કાને કહે છે ?

ઉ૦ જે શબ્દના રૂપમાં કંઈ પણ વધઘટ ન થતાં જે હમેશાં પોતાને રૂપેજ રહે છે તેને અવ્યય કહે છે. અવ્યયને જાતિ, વચન ને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી.

પ્ર૦ અવ્યયના કેટલાક દાખલા આપો.

ઉ૦ ઝટ, અને, સુદાં, ઠીક, હા, જ્યાં, ત્યાં, ક્યાં, અથવા, તથા, કે, જો, પણ, માટે, તો, કદાચ, કેમકે, કેમજે, ન, નહિ તથાપિ, અરે, આહા, હાયહાય, અધધધ, અરેરે, વાહ, વોયવોય, રે, બેશ, એટલે, ઉપર, નીચે, તમે, દૂર, અગાઉ, આસપાસ, પાછળ, પછવાડે, પુઠે, માંહે, અંદર, નીચે, ઉંચે, વાર, હાશ-હાશ, વાર વાર, બલે, શાખાશ, ધિક, ફટ ફટ, છટ, ઓહો, હે, કિંવા અગર કાંજે, નીકર, ખરે, ખરેખાત, ચૂપ, પોષણ, ધન્ય, હાઉ, હાંહાં, યુઃ, છીઃ, હત, પરંતુ, લીધે, વડે, વારતે, મોઝાર, વચ્ચે, બણી, તરફ, ગમ, લગણ, સરસ, ખસસ, કદાચ, રખે, ધણું કરીને જ, હા, ના, નવ, માં, આમ, એન, તેમ, કેમ, જેમ, ધીમે, હવે, હાલ, પૂર્વે, ઠેક, નજીક, અધવચ, પણે, હમણાં, હાલ વગેરે.

વાક્ય વિષે.

પ્ર૦ વાક્ય કોને કહે છે ?

ઉ૦ એક કે એકથી વધારે શબ્દથી બોલનારનો પૂરેપૂરો અર્થ સમજી શકાય ત્યારે તેને વાક્ય કહે છે.

પ્ર૦ વાક્યના કયા કયા ભાગ છે ?

ઉ૦ ઉદ્દેશ્ય અને ઉદ્દેશ્ય વર્ધક, ને ખીજા વિધેય અને વિધેયવર્ધક.

પ્ર૦ ઉદ્દેશ્ય કોને કહે છે ?

ઉ૦ જેને ઉદ્દેશીને કે મનમાં આણીને કહેવામાં આવે છે એટલે જેને માટે કહેવામાં આવેલું હોય તેને ઉદ્દેશ્ય કહે છે. જેમ મહેતાજી પાઠ વાંચે છે, એમાં મહેતાજી વિષે કહેવામાં આવ્યું

છે માટે મહેતાજી એ ઉદ્દેશ્ય, સિપાઇએ ચોર ઝાલ્યા, પડખ વાગે છે, એમાં સિપાઇ અને પડખ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે, માટે સિપાઇ અને પડખ ઉદ્દેશ્ય છે.

પ્ર૦ ઉદ્દેશ્યવર્ધક કોને કહે છે ?

ઉ૦ જેને માટે કહેવામાં આવ્યું હોય તેની એટલે ઉદ્દેશ્યની સાથે જે વધારાના શબ્દો વાક્યમાં વપરાય છે, તેને ઉદ્દેશ્યવર્ધક કહે છે. જેમ બહાદુર સિપાઇએ ચોર ઝાલ્યો; એમાં સિપાઇએ એ ઉદ્દેશ્ય છે, અને બહાદુર એ ઉદ્દેશ્યવર્ધક છે. ધણો ગુણવાન છોકરો મળ્યો; એમાં “ ધણો ગુણવાન ” એ ઉદ્દેશ્યવર્ધક છે.

પ્ર૦ વિધેય કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય. એટલે ઉદ્દેશ્યને વિષે જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય તેને વિધેય કહે છે. જેમ મહેતાજી પાઠ વાંચે છે; પડખ વાગે છે; એ વાક્યોમાં પાઠ વાંચે છે, અને વાગે છે એ વિધેય છે.

પ્ર૦ વિધેયવર્ધક કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય તેમાં જે વધારાના શબ્દો વાપરવામાં આવે છે, તે વધારાને વિધેયવર્ધક કહે છે. જેમ બહાદુર સિપાઇએ ચોર ઝાલ્યો, એ વિધેય છે. એ વાક્યને ફેરવીને બહાદુર સિપાઇએ દહાડે ઘણી ચાલાકીથી ચોર ઝાલ્યો એમ બોલીએ તો “ દહાડે ઘણી ચાલાકીથી ” એ વિધેયના વધારાના શબ્દો છે, તેને વિધેયવર્ધક કહે છે.

પ્ર૦ નીચે આપેલાં વાક્યોના ભાગ પાડો.

ઉ૦ ૧ તપેલીનું પાણી દેવનાથી અળી ગયું.

૨ જમીનપરની દવા પણુ ધીમે ધીમે ઠંડી થાય છે.

૩ પાદશાહે પ્રતીમદખાનને મોટા ઇલકાઓ બક્ષ્યા.

૪ જયશિખરી ચાહોમ કરીને ભુવડ ઉપર બસ્યો.

૫ મહારાણીની રીતભાત ધણી દબાવ્યા બારેલી હતી.

૬ તેમણે આખા મહાબાર કાંઠાપર થોડા સમયમાં ધણી સત્તા મેળવી.

૭ હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાંથી જનાળુઓ દહેરૂં જોવાને તથા મૃત્તિને ભોગ ધરાવવાને આવતા.

૮ એક વેળા શંતનું રાજ કરતા કરતા જમના નદીના કાંઠા પર આવ્યા.

ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્યવર્ધક (ઉદ્દેશ્યનો વધારો)	વિધિય.	વિધિયવર્ધક [વિધિયનો વધારો]
૧ તપેલીનું પાણી	જમીનપરની	બાળી ગયું	દેવતાથી
૨ હવા	પાદશાહે	કંડી ચાલ છે	પશુ ધીમે ધીમે
૩ પ્રતીમદખાનને	ચાહોમ કરીને	દસકાઓ બદલા	મોટા મોટા
૪ જયશિખરી	°	ધસ્યો	સુવડ ઉપર
૫ મહારાણીની રી- તભાત	°	દબાવ્યાબરેલી હતી	ધણી
૬ તેમણે	આખા મહાબાર કાંઠાપર	ધણી સત્તા મેળવી.	થોડા સમયમાં
૭ જનાળુઓ	હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાંથી	ભાગ ધરાવવાને આવ- તા.	દહેરૂં જોવાને તથા
૮ શંતનું રાજ	એકવેળા કરતા કરતા	કાંઠાપર આવ્યા	મૃત્તિને જમના નદીના

પ્ર૦ નીચે આપેલા શબ્દો ઉપરથી વાક્યો બનાવો.

ઉ૦ ૧ આ, કિલ્લાઓ, અગાઉના, હતા, રાજધાની, વખતમાં, રાજની.

૨ કેવા, પાણી, બનાવ્યાં, પરમેશ્વરે, છે, પવન અને, અગ્નિ.

૩ કરે, કોણ, એવા, વિના, શિવજી, પાળનાર, પૃથ્વીના, વાહન, કોણ, બળદનું, બીજું.

૪ શોભીતો, ઉજળો, વળી, લાગે છે, હોવાથી, શરીરે.

૫ નાખનારી, મને, મટાડો, શંકાઓ, ભુલાવામાં બધી, મારી.

૬ ચંદ્ર, સૂર્ય, આપનારા, અજવાળું, જીવોની, કરે છે, વધારો, શક્તિમાં, તમામ, જીવન, અને, પ્રકાશી, રોજ.

૧ અગાઉના વખતમાં આ કિલ્લાઓ રાજની રાજધાની હતા.

૨ પરમેશ્વરે પવન, પાણી અને અગ્નિ કેવાં બનાવ્યાં છે ?

૩ એવા પૃથ્વીના પાળનાર શિવજી વિના બળદનું વાહન બીજું કોણ કરે ?

૪ વળી ઉજળો હોવાથી શરીરે શોભીતો લાગે છે.

૫ મને ભુલાવામાં નાખનારી મારી બધી શંકાઓ મટાડો.

૬ અજવાળું આપનારા ચંદ્ર અને સૂર્ય રોજ પ્રકાશી તમામ જીવન શક્તિમાં વધારો કરે છે.

પ્ર૦ જાતિ કાને કહે છે ?

ઉ૦ ગ્રાણીઓમાં નર અને નારીનો ભેદ હોય છે, પદાર્થમાં એ ભેદ ન હતાં તે નર કે નારીની પેઠે વપરાય છે; કાષ્ટ તો નર કે નારી બેમાંથી એકની પેઠે નથી બોલતાં. આ ભેદને જાતિ કહે છે.

પ્ર૦ જાતિ કયી કયી છે ?

ઉ૦ નર જાતિ, નારી જાતિ અને નાન્યતર જાતિ.

પ્ર૦ નર જાતિ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે નામ પોતાના અર્થમાં પુરુષપણું બતાવે છે અથવા પુરુષની પેઠે બોલાય છે, તે નર જાતિનું નામ કહેવાય છે. જેમકે પુરુષ, બગદ, મોતીલાલ, ખડીઆ.

પ્ર૦ નારી જાતિ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે નામ પોતાના અર્થમાં સ્ત્રીપણું બતાવે છે, અથવા જે સ્ત્રીની પેઠે બોલાય છે, તે નારી જાતિનું નામ કહેવાય છે. જેમ સ્ત્રી, ગાયં, લક્ષ્મી, પાટડી, જળા વગેરે.

પ્ર૦ નાન્યતર જાતિનું નામ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે નામ પોતાના અર્થમાં પુરુષ કે સ્ત્રીપણું કંઈએ બતાવતું નથી, અથવા જે પુરુષ કે સ્ત્રીની માફક બોલાતું નથી તે નાન્યતર જાતિનું નામ કહેવાય છે. જેમકે-માણસ, પશુ, પક્ષી, ઘર, છાપરું, લોદું, પાણી વગેરે.

પ્ર૦ જાતિ ઓળખવાની રીત કયી છે ?

ઉ૦ જેને છેડે કેવો લાગે તે નરજાતિ, જેમ-પાટડો કેવો, લાકુ કેવો, જેને કવી લાગે તે નારી જાતિ, જેમ-નદી કેવી, પૂરી કેવી, છોકરી કેવી. જેને કેવું લાગે તે નાન્યતરજાતિ, જેમ-કણુતર કેવું, છોકરું કેવું, ઘેટું કેવું. ધણું કરીને જેને છેડે આ હોય તે નરજાતિ. જેમ-છોકરો, ઘોડો, પાટડો; જેને છેડે ઇ હોય તે નારીજાતિ, જેમ-છોકરી, ઘોડી, પાટડી; વાછડી. જેને છેડે ઉ હોય તે નાન્યતર જાતિ, જેમ છોકરું, લાકડું, બકરું, ઘેટું, પરંતુ આ નિયમને અપવાદ ધણા છે. એકારાંત જતાં નારીજાતિ થાય. જેમ ઘો, જળા; ઇકારાંત જતાં નર કે નાન્યતર જાતિ થાય. જેમ મોચી, કવિ (નર૦) પાણી, મોતી, (નાન્યતર) ઉ કે ઈ જતાં નર કે

નારી જાતિ થાય; જેમકે ધર્મ, લાકુ, વાયુ [નરજાતિ] વસ્તુ, સાસુ, જી, (નારીજાતિ)

પ્ર૦ એકથી વધારે જાતિમાં વપરાય એવાં નામો કયાં છે ?

હિ૦ ચાહ [કેવો] અને ચાહ (કેવી) સોપારી (કેવી) અને સોપારી [કેવું], ગુજરાત (કેવો) ગુજરાત (કેવી), અને ગુજરાત (કેવું). બાગ [કેવો] અને બાગ (કેવી).

પ્ર૦ વચન કોને કહે છે ?

હિ૦ વસ્તુ એક છે કે એકથી વધારે તે નામના જે સ્વરૂપથી જણાય તેને વચન કહે છે.

પ્ર૦ વચન કયાં કયાં છે ?

હિ૦ એકવચન ને બહુવચન.

પ્ર૦ એકવચન કોને કહે છે ?

હિ૦ જેથી વસ્તુના એકપણાનું જ્ઞાન થાય તે એકવચન-જેમ કે છોકરો, ચોપડી, છાપડું, ઘોડી, પાટડી વગેરે.

પ્ર૦ બહુવચન કોને કહે છે ?

હિ૦ જેથી વસ્તુના અનેકપણાનું જ્ઞાન થાય છે તે બહુવચન. જેમ કે-છોકરા-છોકરાઓ; પાંધડીઓ; ઘોડા-ઘોડાઓ; છાપરાં વગેરે.

પ્ર૦ એકવચન અને બહુવચન શી રીતે ઓળખી શકાય ?

હિ૦ ગુજરાતીમાં એકવચનનો કાંઈ પ્રત્યય નથી. નામનું જે મૂળ રૂપ હોય છે, તે એકવચન બતાવે છે. જેમ છોકરો, છોકરી, છાપડું, ઘોડો. બહુવચનનો પ્રત્યય ઓછો. જેમકે રાજા એનું બહુવચન રાજાઓ, ચોપડી એનું બહુવચન ચોપડીઓ. નરજાતિ ઓઢારાત નામનું બહુવચન બે રીતે થાય છે. ઓનો આ

કરવાથી અને આ કરીને આમ ઓ વધારવાથી. જેમકે ઓકરા
એનું બહુવચન ઓકરા અથવા ઓકરાઓ. નાન્યતર જાતિ ઉ-
કારાંત નામનું બહુવચન પણ એ રીતે થાય છે. એક ઉનાં આં
કરવાથી, અને આ પછી ઓ વધારવાથી; જેમ-ઓકરું એનું બહુ-
વચન ઓકરાં અથવા ઓકરાંઓ. જે નામને છેડે અ, આ, ઇ, ઉ
હોય, તેમના બહુવચનમાં નામનું મૂળ રૂપ રહે છે, કે તે પછી
ઓ વધારાય છે. જેમકે-માણસ-માણસો; રાજા-રાજાઓ;
પાધડી-પાધડીઓ; પશુ-પશુઓ.

નરજાતિ સિવાયનાં ઓકારાંત નામ હોય, તેમના બહુવચનમાં
ધણું કરીને નામનું મૂળ રૂપજ વપરાય છે. જેમ જળો-જળો;
મોં-મોં.

પ્ર૦ એકવચનમાં રહે એવાં નામ કયાં છે ?

ઉ૦ પાણી, સોનું, ડાંગેર, રાધ, રૂપું, એનું બહુવચન થતું નથી.

પ્ર૦ બહુવચનમાંજ રહે એવાં નામ કયાં છે ?

ઉ૦ ધઉં, મગ, અડદ, વાલ, વખાણ, લાડ વગેરે, એનું એકવચન
થતું નથી.

પ્ર૦ વિભક્તિ કાને કહે છે ?

ઉ૦ જ્યારે કોઇ નામ કે સર્વનામ વાક્યમાં આવતાં કોઇ બીજા
શબ્દ સાથે કોઇપણ પ્રકારનો સંબંધ બતાવે, ત્યારે તેને જુદા
જુદા પ્રત્યય લાગીને તેના જુદા જુદા રૂપ થાય છે, એ રૂપને તે
નામની વિભક્તિ થઇ કહે છે. જેમ હું ઘેરથી આવ્યો; તે ઓ-
કરાની પાટીમાં કાણું છે; મોહન મામમાં ફરવા ગયો.

પ્ર૦ વિભક્તિઓ કેટલી છે તે તે દરેકના પ્રત્યય કયા છે ?

ઉં વિભક્તિઓ સાત છે. પહેલીનો પ્રત્યય નથી. [નામનું મૂળરૂપ રહે છે) બીજીનો પ્રત્યય-ને; ત્રીજીનો પ્રત્યય-એ, વતે, વડે; ચોથીનો પ્રત્યય-ને (એની પછી કાળે, વાસ્તે, માટે, સાડે એવા અવ્યય આવે છે); પાંચમીનો, પ્રત્યય-થી, થકી; છઠ્ઠીનો પ્રત્યય નો. ની, નું, ના, નાં, ને, છે. [સર્વનામમાં છઠ્ઠીનો પ્રત્યય-રો, રી, રં, રાં તથા જો, જી, જું, જાં, થાય છે] સાતમીનો પ્રત્યય-માં, એ, વિષે, મોઝાર; એ સિવાય આઠમી સંમોધન વિભક્તિ છે તેનો પ્રત્યય નથી. (મૂળ રૂપ વપરાય છે. પણ જો તે નરજાતિ એકારાંત કે નાન્યતર જાતિ ઉકારાંત હોય તો ઓ અને ઉંના આ થાય છે.)

પ્ર૦ બંને વચનમાં વિભક્તિ પ્રત્યય તેના તેજ છે કે જુદા છે ?

ઉં એકવચનમાં વિભક્તિ હોય ત્યારે નામના એકવચનને, અને બહુવચનમાં હોય, ત્યારે નામના બહુવચનને, વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. પ્રત્યય જુદા નથી.

પ્ર૦ વિભક્તિ કાર્ય કોને કહે છે ?

ઉં કેટલાક નામનું રૂપ વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડતાં ફેરવવું પડે છે, એ ફેરફારને વિભક્તિ કાર્ય કહે છે. જેમ “છોકરા” એને વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડવો હોય, તો “છોકરા” એવું રૂપ કરવું પડે છે.

પ્ર૦ વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડતાં ક્યાં ક્યાં નામોને વિભક્તિ કાર્ય થાય છે ?

ઉં ૧. ઓકારાંત નરજાતિ અને ઉકારાંત નાન્યતર જાતિના નામના ઉડાના સ્વરને ઠેકાણે ‘આ’ કરવો પડે છે. જેમકે છોકરા—

છોકરાથી; છાપર-છાપરાથી.

૨. ઓકારાંત નરજાતિ અને ઉકારાંત નાન્યતર જાતિનાં નામોને ઓ અને ઉનો આ ક્યાં પછી કે તેમને બીજાકુલ કાઢી નાંખીને ત્રીજાનો એ પ્રત્યય ઉમેરાય છે. જેમકે ઓકરો-ઓકરાએ અથવા ઓકરે; ઇંડું-ઇંડા એ અથવા ઇંડે; એજ રીતેકોઈ વખત આ-કારાંત નામમાંથી આ કાઢી નાંખીને ત્રીજાને પ્રત્યય ઉમેરાય છે, જેમકે-કાકા-કાકે; મામા-મામે, દાદા-દાદે.

૩. અકારાંત નામોને અ કાઢી નાંખ્યા પછી ત્રીજાનો પ્રત્યય ઉમેરાય છે, જેમકે-માણુસ-માણુસે (માણુસ એ થાય નહિ;) પવન-પવને [પવન એ થાય નહિ],

૩૦ નામની વિભક્તિઓનાં ૩૫ આપો.

૩૦ ઓકારાંત નરજાતિ છોકરો.

એકવચન.

બહુવચન

૧ છોકરો	છોકરા, છોકરાઓ.
૨ છોકરાને	છોકરાને, છોકરાઓને.
૩ છોકરાએ, છોકરે,	છોકરાએ. છોકરાઓએ.
૪ છોકરાને,	છોકરાને, છોકરાઓને,
૫ છોકરાથી	છોકરાથી, છોકરાઓથી.
૬ છોકરાનો-ની-નું,	છોકરાનો-ની-નું-છોકરાઓનો-ની-નું
૭ છોકરામાં	છોકરામાં, છોકરાઓમાં
૮ છોકરા	છોકરા-છોકરાઓ.

ઉકારાંત નારીજાતિ ચોપડી.

૧ ચોપડી ચોપડી, ચોપડીઓ.

૨ ચોપડીને.	ચોપડીને, ચોપડીઓને.
૩ ચોપડીએ.	ચોપડીએ, ચોપડીએઃએ,
૪ ચોપડીને,	ચોપડીને, ચોપડીઓને.

ઈ૦

ઈ૦

ઉકારાંત નાન્યતર જાતિ ઇંડુ.

એકવચન.

બહુવચન

ઈંડુ	ઈંડાં, ઇંડાંઓ.
ઈંડાને	ઈંડાને, ઇંડાંઓને.
ઈંડાએ, ઇંડે; ઇંડે,	ઈંડાએ, ઇંડાંઓએ.
ઈંડાને	ઈંડાને, ઇંડાંઓને.
ઈંડાથી	ઈંડાથી, ઇંડાંઓથી.
ઈંડાનો—ની—નું	ઈંડાનો—ની, ઇંડાંઓ નો—ની—નું—નાં.
ઈંડામાં.	ઈંડાંમાં, ઇંડાંઓમાં,
ઈંડા.	ઈંડાં, ઇંડાંઓ.

લાડુનાં ૩૫.

લાડુ.	લાડુ, લાડુઓ.
લાડુને.	લાડુને, લાડુઓને.
લાડુએ.	લાડુએ, લાડુઓએ.
લાડુને.	લાડુને, લાડુઓને.

ઈ૦

ઈ૦

વડોદરા રાજ્યનો ઇતિહાસ.

પ્રશ્ન—તમે કોના રાજ્યમાં રહો છો ?

ઉત્તર—શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના.

પ્ર૦—એ રાજ્ય કયા ભાગમાં આવેલું છે ?

ઉ૦—ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં.

પ્ર૦—ગાયકવાડી રાજ્યના રાજકિય વિભાગો કયા છે, ને તે કયા આવ્યા ?

ઉ૦—૧ વડોદરા પ્રાંત, ૨ નવસારી પ્રાંત, ૩ કડી પ્રાંત ને ૪ અમરેલી પ્રાંત, ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં કડી પ્રાંત છે, મધ્ય ભાગમાં વડોદરા પ્રાંત છે. દક્ષિણ ભાગમાં સુરત જીલ્લાની સાથે સેળમેળ નવસારી પ્રાંત છે, અને કાઠીઆવાડમાં કેટલોક છુટો જવાયો મુલક છે તેને અમરેલી પ્રાંત કહે છે.

પ્ર૦ ગાયકવાડ સરકારની અસલ રાજધાની કયી અને હાલની કયી ?

ઉ૦ અસલ રાજધાની સોનગઢ તે નવસારી પ્રાંતમાં છે, ને હાલની રાજધાની વડોદરા તે વડોદરા પ્રાંતમાં છે.

પ્ર૦ આપણા દેશમાં કયી કયી જાતનો પાક થાય છે ?

ઉ૦ કપાસ, અપીણ, શેરડી, ઘઉં, ડાંગર, અનેક જાતનાં કઠોળ તથા પુષ્કળ ફળફળાદિ થાય છે. નવસારી પ્રાંતના બાગાયતી ગામેનો મેવો ઘણો વખણાય છે.

પ્ર૦ ગાયકવાડી રાજ્યમાં કયી કયી જાતના લો ક વસે છે

ઉં હિંદુ મુસલમાન અને પારસી.

પ્રાં સુધારામાં પાછળ પડેલી જાતો કયી છે?

ઉં કાળી, બીલ, ધાણુકા, તળાવીઆ, દુબળા, ચોધરા, અત્યંજ વગેરે.

પ્રાં આ જાતોને સુધારવા શ્રીમંતે શા ઉપાયો લીધા છે ?

ઉં શ્રીમંતે કૃપાવંત થઈને પુસ્તક સામાન મફત આપી ફરજ-આત ફેગવણી દાખલ કરી ઝાડિંગો વગેરેની સગવડ કરેલી છે,

પ્રાં હિંદુઓ કયા કયા ધર્મ માને છે ?

ઉં વેદધર્મ માનનારા, તેમાં કેટલાક શિરમાર્ગી, કેટલાક વૈષ્ણવ, કેટલાક સ્વામીનારાયણ પંથના, કેટલાક આર્યસમાજ અને કેટલાક જૈન ધર્મ પાળનારા છે.

પ્રાં મુસલમાનો કયા પંથના છે ને તે કોને માને છે ?

ઉં કેટલાક શીયાપંથના ને કેટલાક સુન્ની પંથના છે. તેઓ મહમદ પેગંબરને માને છે.

પ્રાં પારસીઓ કોને માને છે ?

ઉં જરથોસ્તને માને છે. તેઓ આતસ બહેરામને અથવા અગ્નિને પવિત્ર ગણીને ખોદાની બંદગી કરે છે.

પ્રાં ગાયકવાડી રાજ્યની રૈયતમાં નાતજાતનો ભેદ છતાં સંપથી વર્તવાનું કારણ શું ?

ઉં માતૃભૂમિમાં વસનારા સહુ બાપચારાથી વર્તે છે, પ્રજાના કોષ વર્ગને અદાવત કે વેર જોવું રાખતા નથી, પોતે એક દેશનાં સંતાન છીએ એવું અભિમાન છે. પોતાના રાજ્ય માટે મોટી માનની લાગણી ધરાવે છે, પોતપોતાના રીતરીવાજ પાળવાની છુટ હોવાથી બંધુતામાં ઉમેરો થાય છે, આખા રાજ્યના

લોકો એકજ કામદાને માન આપે છે, અને રાજ્યકર્તા તે કામદા પ્રજાની સમ્મતિથી અમલમાં મૂકવાને આતુર રહે છે. આ કારણથી રાજ પ્રજા વચ્ચે ધણો પ્રેમ રહે છે અને સં-પથી ચાલે છે.

પ્ર૦ હિંદુઓ કયા વંશના ગણાય છે ?

ઉ૦ આર્ય વંશના.

પ્ર૦ આર્ય લોકો આ દેશમાં કયારે આવ્યા અને તે વખતે તેમનામાં વર્ણભેદ કયા હતા ?

ઉ૦ લગભગ પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર આવ્યા; તે વખતે તેમનામાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એવા વર્ણભેદ હતા,

પ્ર૦ આ વર્ણો પૈકી રાજ્ય કરવાનું કામ કોણુ કરતા ?

ઉ૦ ક્ષત્રિઓ.

પ્ર૦ ધણાં વર્ષો ઉપર દ્વારકામાં કોનો અમલ ચાલતો ?

ઉ૦ યદુવંશના મહાન પ્રતાપી કૃષ્ણનો. એમને હિંદુઓ ઇશ્વરનો અવતાર માનતા હતા. કૌરવ પાંડવના મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોએ શ્રી કૃષ્ણની મદદથીજ જીત મેળવી હતી,

પ્ર૦ યદુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાને શું કહે છે ?

ઉ૦ તે અધા યાદવ કે જાદવ કહેવાય છે એ વંશમાં સૌથી પ્રખ્યાત રાજા શ્રી કૃષ્ણ થયા હતા, તેમની રાજધાની દ્વારકા હતી, તેને દ્વારામતી પણ કહે છે.

પ્ર૦ યદુવંશ પછી ગુજરાતમાં કોનો અમલ ચાલુ થયો ?

ઉ૦ સેંકડો વરસે મૌર્ય વંશના રાજાઓનો અમલ ચાલુ થયો.

પ્ર૦ એ વંશમાં પ્રખ્યાત રાજા કયા થયા ? ને તે ક્યાથી પ્રખ્યાત થયા ?

- ઉં ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક-તેમાં આશોક રાજની કીર્તિ દેશ દેશા-
વર પહોંચી હતી, તેણે અનેક લોકોપયોગી કામો કર્યા હતા.
પ્રજાને સુખી કરવાનો રાજાનો ધર્મ છે એમ સમજીને તેણે
ધર્મશાળાઓ, રસ્તાઓ અને દવાખાનાં બંધાવ્યાં હતાં.
તેમજ ફળવણીને અર્થે અનેક ડેકાણે નીતિમોધના લેખો કાત-
રાવ્યા હતા. તેમાંના કાષ્ઠ કાષ્ઠ આજે પણ જોવામાં આવે છે.
- પ્ર૦ આ વખતે ગુજરાતના કેટલા ને કયા ભાગ કરવામાં આવ્યા
હતા ?
- ઉં ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા. ૧ સૌરાષ્ટ્ર ઉપરથી સૌરાષ્ટ્ર
થયું છે. તેની રાજધાની દ્વારકાં હતી. ૨ ગુજરાતના ઉત્તર
ભાગને આનર્ત કહેતા, તેની રાજધાની વૃદ્ધનગર જેને હાલ
વડનગર કહે છે તે હતી. ૩ લાટદેશ મહી અને તાપી ન-
દીની વચ્ચેના ભાગને લાટ દેશ કહેતા.
- પ્ર૦ શ્રીકૃષ્ણના સમય પછીના રજપૂતો કોના ઉપાસક હતા ?
- ઉં સૂર્યના ઉપાસક હતા, તેથી ઇતિહાસમાં સૌર રજપૂતોના
નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સૌરનું બીજું નામ આવડા હતું.
- પ્ર૦ આ રજપૂતોને કોની સાથે સંબંધ હતો ?
- ઉં વલ્લભીવંશના વલ્લભીપુરના રાજાઓ સાથે.
- પ્ર૦ વલ્લભીપુરના રાજ્ય વિશે શું જાણો છો.
- ઉં ભાવનગરની ઉત્તરે થોડા ગાઉ ઉપર વળાગામની પાસે આ
શહેર હતું. ત્યાં વલ્લભીવંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા,
તેનો મૂળ પુરુષ ભટ્ટારક હતો. એ શિવમાર્ગી હતો, એ રાજ્ય-
માં કેટલાક રાજાઓ થયા, છેલ્લો રાજા શિલાદિત્ય હતો,
તેનો પરાભવ થવાથી રાજ્યની પડતી થઈ. ત્યારે તેમાંના

કેટલાક રજપૂતો પંચાસર જમ રહ્યા, ત્યાં રાજ્ય સ્થાપનાર
ચાવડા વંશના કહેવાય છે.

પ્ર૦ પંચાસર વિશે શું જાણો છો ?

જી૦ એ કચ્છના રણની કોરે આવેલું છે. હાલ તે રાધનપુરના
નવાખના તાબામાં છે. ૪૦ સ૦ ના સાતમા સૈકાના છેવટના
ભાગમાં જયશિખરી નામે ચાવડા વંશનો પ્રતાપી રાજા ત્યાં
રાજ્ય કરતો હતો, તેને કસ્યાણ નગરના બૂવડ રાજા સાથે
લડાઈ થઈ, તેમાં તે હાર્યો, મરાયો ને પંચાસરના રાજ્યનો
નાશ થયો.

પ્ર૦ જયશિખરી ને બૂવડ રાજા સાથે લડાઈ થવાનું શું કારણ ?

જી૦ જયશિખરીના રાજ્યમાં શંકર નામનો કવિ હતો, તે એક
વખતે બૂવડ રાજાના દરબારમાં જઈ ચઢ્યો, બૂવડે તેને પૂછ્યું
કે-કવિરાજ તમે ક્યાંથી આવો છો ? ને તમારું નામ શું ?
કવિએ જવાબ આપ્યો કે “મહારાજ મારું નામ શંકર છે,
હું ગુર્જર દેશથી આવું છું, મારા નગરનું નામ પંચાસર છે,
તેમાં લક્ષ્મીનો નિરંતર વાસ છે, તે ઇંદ્રપુરી સમાન છે, ત્યાં
વસનારને સ્વર્ગમાં પણ જવાની ઇચ્છા થતી નથી, ત્યાં ચાવ-
ડાવંશનો જયશિખરી રાજા રાજ્ય કરે છે. તેની પટ્ટરાણી
રૂપસુંદરી છે, તેની જોડ શાધી જડે તેમ નથી. રાણીનો ભાઈ
સુરપાળ કહ્યો ને શૂરવીર છે. જયશિખરી અને સુરપાળ
બેગા મળે તો ઇંદ્રને પણ ઇંદ્રાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકે, ગુજ-
રાત તે પૃથ્વીનો ઉત્તમ ભાગ છે, ત્યાં સરસ્વતીનો વાસ છે.
મેં મારી વિદ્યા ત્યાં જ મેળવી છે, અને ત્યાંથી જ હું દિગ્વિ-
જય કરવા નીકળ્યો છું. આવા તેનાં વખાણુ સાંભળીને બૂર-

ડને ગુજરાત જીતવાનું મન થયું. પોતાના પદાવતોને બોલાવી ચઢાઇની તૈયારી કરવાનું ફરમાવ્યું.

પ્ર૦ આ લડાઇનું શું પરિણામ આવ્યું ?

ઉ૦ જયશિખરી કાયર નહતો, ભૂવડનું લશ્કર પંચાસર નજીક આવ્યું જાણી તેણે ભૂવડના સરદાર મિહિરને લડાઇનું કહેણ મોકલ્યું, લડાઇ થઇ તેમાં જયશિખરીના સૈન્યે શત્રુઓને ઘાસની પેઠે કાપી નાંખ્યા, કેટલાક સરદારોને માર્યા, કેટલાક તો નાશી ગયા, ને સેના પાયમાલ થઈ ગઇ, તેથી મિહિર પાછો ગયો. ત્યાં ભૂવડે લશ્કરમાં આવી શુર ચઢાવી પોતે ગુજરાત ઉપર આવ્યો, લડાઇ થઈ તેમાં સુરપાળે ભૂવડને હરાવ્યો, ભૂવડની સેનાએ ખાવન દિવસ સુધી હલ્લો કર્યો, પણ ચાવડાએ તેમને ફાવવા દીધા નહિ. આખરે જખરો રણસંગ્રામ થયો, બાટ લોકોએ લશ્કરને ખૂબ શુર ચઢાવા માડ્યું, જખરી લડાઇ થઇ; પણ ભૂવડનું કાંઈ ફાવ્યું નહિ. ત્યારે સુરપાળને ફેડવાનું કર્યું, પણ તેણે ભૂવડનો તિરસ્કાર કર્યો. આથી ભૂવડ ક્રોધે બરાયો, ને બચંકર લડાઇ થઈ, તેમાં પંચાસરનો કિલ્લો ભૂવડે તોડ્યો, ને જયશિખરીને શરણે આવવાનું કહ્યું, તેણે જવાબ વાળ્યો કે શરણે થઇને જીવવા કરતાં મરવું સાફ. મારા દેહ કરતાં મારી કીર્તિ વધારે પ્રિય છે. છેવટે તે મરણીઓ થઇ લડ્યો, તેમાં તે મરાયો અને અમરવશ પ્રાપ્ત કરતો ગયો.

પ્ર૦ વનરાજનો જન્મ શી રીતે કર્યા થયો, ને કેવી રીતે ઉછર્યો ?

ઉ૦ જયશિખરીને લાગ્યું કે લડાઇમાં હવે ભૂવડ સામે ટકાશે નહિ. તેથી તેણે પોતાની રાણી રૂપસુંદરી ગર્ભવતી હતી તેને

કાષ્ટ નિર્ભય જગાએ વનમાં મૂકી આવવાને સુરપાળને કહ્યું. તે તેને બાહ્યભોના આશ્રયે મૂકી આવ્યો, તેમણે તેનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું, વનમાં રાણીને કુંવર સાંપડ્યો, તેનું નામ વનરાજ પાડ્યું. બાહ્યભો પાસે તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો. તેને પુરાતન વાતો સાંભળવાનો ઘણો શોખ હતો. તેની જન્મ-જ્વમિ વનોડ કરીને એક નાનું વઢિયારમાં છે. શીલગુણ-સુરિ નામે એક જૈન સાધુએ તેનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું હતું. તેના મામા સુરપાળની દેખરેખ નીચે તે મોટો થયો. તે બહુ બહાદુર ને પરાક્રમી હતો; પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાનો તેણે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. એક વખત કનોજના રાજાનું સૈન્ય ગુજરાતમાંથી ખંડણી ઉધરાવી જતું હતું તેને વનરાજે જીતી ચોવીસ લાખ સુવર્ણની મહોરો પડાવી લીધી, ને ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું.

પ્ર૦ વનરાજે ક્યાં અને કેવી રીતે રાજ્ય સ્થાપ્યું ?

ઉ૦ વનરાજે જે દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું તે વડે અણહિલપુર નામે નગર બંધાવી તેનું નામ અણહિલપુર પાટણ પાડ્યું, તેનું કારણ એ કે અણહિલ નામે ભરવાડે તેને રસ્તા બતાવ્યા હતા, તે ઉપકારનો બદલો વાળવાને એ શહેરનું નામ એના નામને જોડીને પાડ્યું. પચાસ વર્ષની વયે તેણે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. શ્રીદેવી નામે વાણિજ્યે એની પરોણા ચાકરી કરી હતી, તેથી તેને હાથે તલક કરાવ્યું. ચાંપો નામે એક સ્વપરાક્રમી અને યુદ્ધકળામાં પ્રખ્યાત વેપારી હતો તેને તેણે પ્રધાન બનાવ્યો. તેણે પાછળથી ચાંપાનેર વસાવ્યું કહેવાય છે. શીલ-ગુણસુરિએ રૂપસુંદરીની પરોણા ચાકરી કરી હતી, તેથી તેને

અણહિલપુરમાં તેડાવી રાખ્યો, ને દેરાસર બંધાવી પંચાસર પારસનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી; ત્યાં રાજજન સહિત વનરાજની મૂર્તિ પધરાવી.

પ્ર. વનરાજના ગુણ કહો.

જિ. તે શિવ ભક્ત હતા, પણ તે ધણો કૃતજ્ઞ હતા. તે રાજની-
તિમાં નિપુણ હતા અને જૈન ધર્મને ઉત્તેજન આપતા. એણે
૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું તે દરમ્યાન લોકો સુખી હતા.

પ્ર. આવડા વંશ પછી કયા વંશનું રાજ્ય થયું ?

જિ. સોલંકી વંશનું.

પ્ર. સોલંકી વંશનો મૂળ પુરૂષ કોણ ? ને તેણે શી રીતે રાજ્ય
મેળવ્યું ?

જિ. મૂળરાજ સોલંકી તે જયશિખરીને મારનાર ભૂવડનો વંશજ
હતા. તેનો મામો આવડા વંશનો છેલ્લો રાજા સામતસિંહ
હતા, તેનો વધ કરીને ગાદીએ બેઠો.

પ્ર. સોલંકી વંશમાં પ્રખ્યાત રાજાઓ કયા થયા ?

જિ. મૂળરાજ, ભીમદેવ, કરણ અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

પ્ર. મૂળરાજ વિષે શું જાણો છો ?

જિ. એણે રાજ્ય ધણું વધારીને આપાદ કર્યું હતું. એણે સિદ્ધપુર
જેને શ્રીસ્થળ કહે છે ત્યાં દરબાજનું દહેરું બંધાવ્યું.

પ્ર. ભીમદેવ વિષે શું જાણો છો ?

જિ. મૂળરાજ પછી તે ચોથો રાજા થયો. એના વખતમાં ગઝની
વંશના મહમદ સુલતાને ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરી. એ બાદ-
શાહ મૂર્તિઓનું ખંડન કરવામાં બહુ માન સમજતા. એણે
૪૦ સં ૧૦૨૪માં સોમનાથ ઉપર હલ્લો કર્યો, ત્યારે રજપૂતો

એની સામે બહુ બહાદુરીથી લડ્યા. મહમદને બણી મુસ્કેલીથી જ્ય મળ્યો, સોમનાથના મંદિરમાંથી તે પુષ્કળ સેતુ, રૂપ વગેરે લઇ ગયો.

પ્ર० કરજી વિષે શું જાણો છો ?

ઉ० કરજીની પાસે કાષ્ઠ ચિતારો બણી છબીઓ લઇને આવ્યો હતો, તેમાંની એકમાં એક ખૂંસરત કુમારિકાનું ચિત્ર હતું, તેના વખાણ કરી તે કાણ છે તેની પૂછપરછ કરી; ચિતારાએ કહ્યું કે દક્ષિણમાં આવેલા ચંદ્રપુરના રાજાની આ કુંવરી છે ને તે કુંવારી છે. તેથી તેણે મીનળદેવી સાથે લગ્ન કર્યા. એ મીનળદેવીએ અણહિલપુરની ગાદીના સૌથી પ્રતાપી પુરુષ સિદ્ધરાજને જન્મ આપ્યો.

પ્ર० મીનળદેવી શાથી પ્રખ્યાત થઇ ?

ઉ० કરજી રાજા ગુજરી ગયા ત્યારે સિદ્ધરાજની ઉંમર ત્રણ વર્ષની હતી, તેથી રાજ્યનો કારભાર તેની મા મીનળદેવીએ કરવા માંડ્યો. તેણે પોતાના કારભારમાં સુંદર તળાવો બંધાવ્યાં. એક વીરમગામમાં મુનસર, ખીજું ઘોળકાનું મલાવ અથવા મીલન-એ તળાવની પૂર્વમાં એક ગણીકાનું ઘર હતું, તે દર થાય તો તળાવની સુંદરતા વધે તેમ હતું. તેથી તેને ઘણું દ્રવ્ય આપવા માંડ્યું. પણ માલિકે આપવાની ના કહી તોપણ જોરજુલમ ન કરતાં રહેવા દીધું, એવી તે ન્યાયી હતી.

પ્ર० સિદ્ધરાજ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ० શ્રીસ્થળના પ્લાલ્લોને બાળરીઆવાડનો એક બર્બર નામે સરદાર ત્રાસ આપતો હતો, તેને હરાવીને કેદ પકડ્યો. મૂળ-રાજે રૂદ્રમાળનું દહેરું બંધાવવા માંડ્યું હતું તે સિદ્ધરાજે પૂરું

કરાવ્યું. જુનાગઢના રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી તેને હરાવીને માર્યો, ને તેનું રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. વળી માળવાના રાજા યશોવર્મા સાથે બાર વર્ષ સુધી લડાઈ કરી તેને કેદ પકડ્યો, અને તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. વળી જુદેલખંડ ઉપર સ્વારી કરી હતી. આખો સોરઠ પ્રાંત જીતી લીધો હતો. એણે રાજ્યની સીમા ખૂબ વધારી હતી, અને ઘણે લાંબે સુધી તેની આજુ ફરતી હતી. આ વખતનો અણહિલવાડનો દમામ ઘણો ભારે હતો, આખા દેશમાં તે પૈસાદાર શહેર ગણાતું હતું. ત્યાં રાજવાડાઓ, ટંકશાળાઓ, બાગ-બગીચા, શાળાઓ, અને પાઠશાળાઓ હતાં—વિદ્યાને સારો આશ્રય મળતો, વિદ્વાનો તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ સમંધી વિષયો શીખતા અને શીખવતા—આ રાજ્યે અણહિલવાડમાં સહઅલિંગ તળાવ બંધાવ્યું. સને ૧૧૩૩ માં તેનો કાળ થયો.

૩૦. રાણકદેવી વિષે શું જાણો છો ?

હ૦ જુનાગઢ પાસેના એક ગામમાં કુંભારને ત્યાં એક રાણકદેવી નામે કન્યા હતી, તેને પરણવાને સિદ્ધરાજે વિચાર કર્યો, એટલામાં જુનાગઢનો રાજા રાખેંગાર તેને પરણી ગયો, સિદ્ધરાજે આથી ગુસ્સે થઈ જુનાગઢ ઉપર ચઢાઈ કરી રાખેંગારને હરાવીને માર્યો. રાણકદેવીને લઈ પાછા ફરતાં સિદ્ધરાજ વઢવાણ આવ્યો, ત્યાં ને સતી થઈ. કહે છે કે સિદ્ધરાજે રાણકદેવીના બે પુત્રોને નિર્દયતાથી મારી નાંખ્યા.

૩૦. રૂદ્રમાળ વિષે શું જાણો છો ?

હ૦ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યના કડીપ્રાંતમાં સિદ્ધપુર નામે એક રેલ્વે સ્ટેશન છે, તેને પહેલાં શ્રોત્યળ કહેતા હતા,

એની ત્રણ બાજુએ સરસ્વતી નદી વહે છે, તેથી તેનું સૌદર્ભ ધણું સારું છે. અણુહિત્રવાડની ગાદીએ મૂળરાજ સોલંકી ઇ. સ. ૯૬૧ માં આવ્યો, તેણે શ્રીસ્થળમાં રૂદ્રમાળનું દહેરું બાંધવું શરૂ કર્યું, તેનો ફટલોક અધુરો રહેલો ભાગ સિદ્ધરાજ જયસિંહે પૂરો કરાવ્યો. એ દહેરાનો ધણો ભાગ આજે પડી ગયો છે, પણ જે થોડા સ્તંભો તથા એક કમાન. ઉભાં રહ્યાં છે તે ઉપરથી તેને બાંધનાર કારીગરો કેવા બાહોશ હશે, તેનો ખ્યાલ આવે છે. એની પડોશમાં એક મમ્મીદ નજરે પડે છે, તે દિલીના પાદશાહ અલ્લાઉદ્દીને રૂદ્રમાળ તોડ્યું ત્યારે તેનો ફટલોક ભાગ મસ્જીદ તરીકે વાપરવા લાગ્યા. સિદ્ધરાજે રૂદ્રમાળ પૂરું કરાવ્યું, તેની યાદગીરીમાં તેણે શ્રીસ્થળ નામ બદલી સિદ્ધપુર પાડ્યું.

પ્ર. રૂદ્રમાળનો જે ભાગ છે તે જળવી રાખવાની તજવીજ કાણે કરી છે ?

ઉ. ઇ. સ. ૧૯૧૧ની સાલમાં દુકાળ પડ્યો, તે વખતે ઢારાને તથા માણસોને ધણું સોસવું પડ્યું, તેથી શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ મહારાજની સ્વારી રૈયતની સ્થિતિ જોવા માટે કડી પ્રાંતમાં નીકળી હતી, ત્યારે સિદ્ધપુરની મુલાકાત શ્રીમંતે લીધી હતી. તે વખતે શ્રીમંતે રૂદ્રમાળને જળવી રાખવાનું તથા તેની આસપાસ એક બાગ બનાવવાનું ફરમાન કર્યું છે.

પ્ર. રૂદ્રમાળને જળવી રાખવાનું શું કારણ ?

ઉ. આવી પ્રાચીન વખતની ઇમારતો જળવી રાખવાથી આપણા પ્રાચીન ગૌરવનું જ્ઞાન થાય છે, આજની અને તે કાળની સ્થિતિમાં ફટલો અંતર પડી ગયો છે તે જાણવાનું બની આવે

છે. મૂળરાજ સોલંકી અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવા વીર પુરુષો આપણા દેશમાં થઇ ગયાની માફગીરી તાજ રહે, જે દેશના કારીગરોએ ફરમાળ બાંધ્યું છે ત્યાંના કારીગરો શું ન કરી શકે એવું અભિમાન ગુજરાતીઓના મનમાં જાગત રહે, શિક્ષણ અને ખીજી કારીગરીના બધા સુંદર નમુનાઓ અનેક સ્થળે આજે હીઠામાં આવે છે, તેમાં ફરમાળની પણ ગણના થતી હોવાથી શ્રીમંતે તેને જાળવી રાખવાની તજવીજ કરી છે. તેથી આવા એક પ્રભાપાલક અને દેશ હિતચિંતક નરેશનો કેટલો ઉપકાર આપણે માનવો જોઈએ.

૩૦ જશમા ઓડણુ વિષે શું જણો છો ?

૩૧ મહારાજ સિદ્ધરાજ સોલંકીની આગળ માળવાના કાષ્ઠ માણસે જશમા ઓડણુના રૂપનાં વખાણ કર્યાં, તે ઘણી ખુશસુરત હતી, તેથી તેને મેળવના માટે તેણે પાટણ પાસે સહઅલિંગ તળાવ ખોદાવવા માંડ્યું. તે માટે માળવેથી ઘણા ઓડ તથા ઓડણોને ખોદાવી, તેમાં જશમા પણ તેના ઘણી સાથે આવી હતી. સિદ્ધરાજે બધા ઓડને શહેર બહાર અને જશમાને મહેલમાં ઉતારો આપવા કહ્યું; પણ જશમાએ તેમ કરવા ના કહ્યું, ને કહ્યું કે “મહેલમાં તો રાણીઓ સુવે, ઓડણુને તો બોંબ ઉપરજ પડી રહેવું શોભે.” તેથી તે શરમિંદા થઇ ગયો. સિદ્ધરાજે તેને લલચાવવા ઘણી તજવીજ કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઇ. છેવટે તળાવ ખોદવાનું કામ પુરું થતાં બધાંની મનુરી ચુકવી, અને જશમાને કહ્યું કે તારી મનુરી પાછળથી ચુકવીશું, તું હમણાં આઈ રહે. પણ જશમા મનુરીની દરકાર કર્યા વગર બધાની સાથે ચાલી નીકળી. રાજ્યએ આ

વાત જાણી અસ્વાર થઈ તેની પાછળ મોઢેરા સુધી ગયો. કેટલાક જોડને ઠેર માર્યા, તેથી જશમાએ પેટમાં કટારી મારી જગતને જણાવ્યું કે સતીત્વ અને શીલની આગળ રાજવૈભવ તથા રાજમહેલના રંગ વિલાસો કંઈ વિસાતમાં તથી. મરતાં મરતાં જશમાએ શાપ દીધો કે “એના તળાવમાં પાણી રહેશે નહિ.”

પ્ર० માયા ઢેડ વિષે શું જણો છો ?

જી० સહઅલિંગ તળાવમાં પાણી સૂકાએલું સિદ્ધરાજે જોયું, ત્યારે જોશીઓને પૂછતાં એમ ઠર્યું કે એક માણસનો ભોગ અપામ તો ગ્રામ મટી જાય તેથી માયો નામનો ઢેડ મરવા તૈયાર થયો. માયાએ પ્રાણુ ત્યાગ કર્યો તેથી તળાવમાં પાણી રહેવા લાગ્યું. દેશ સેવા માટે માયાએ પ્રાણુ આપ્યો તેના બદલામાં રાજાએ ઢેડ લોકોને કેટલાક કિમતી હાથે આપ્યા. મોટાની મુખાંધથી આ રીતે થતું નુકસાન નાના માણસે પોતાના ઉદાર દીલથી અટકાવ્યું.

પ્ર० કરણસાગર તળાવ વિશે શું જણો છો ?

જી० યુજરાતમાં પહેલાં બીલ અને કાળીઓનું જોર વધારે હતું, તેઓ પ્રજાને અનેક રીતે રંગડતા. તેમનો એક સરદાર આ-શોબીલ અમદાવાદ પાસેના આશાવળ ગામમાં રહેતો હતો, રાજા કરણ સોલંકીએ તેના ઉપર ચઢાઈ કરી હરાવીને માર્યો. તેની યાદગીરી માટે રાજાએ પોતાના ઇષ્ટ દેવને નામે જે દેહરૂ બંધાવ્યાં, અને પાટણની દક્ષિણે થોડે છેટે મોઢેરા ગામ પાસે એક કરણસાગર નામનું સરોવર બંધાવ્યું, તે દશ મૈલનું

કહેવાય છે. તેની બાંગી તૂટી નિકાનીઓ હાલ જોવામાં આવે છે. તળાવની બાંધણી કેવી હતી તે કંઈ નક્કી કહી શકાય તેમ નથી; પણ તેની યોજના કાંઈક નીચે પ્રમાણે હતી. આ-પણા રાજ્યમાં આવેલા ખેરાળુની પેલી પારના ડુંગરમાંથી રૂપેણુ નામે નદી વહેતી આવે છે, તેનું પાણી કરણસાગરમાં એકઠું થતું હતું. આ પ્રમાણે રૂપેણુના પાણીથી સને ૧૮૧૪ સુધી પાણીથી બરપૂર રહ્યું. આગલા વર્ષે કાળ પડેલો હોવાથી આ વર્ષમાં એટલો વરસાદ થયો કે રૂપેણુના પાણીના મોટા જોસથી તળાવ ચારે કાંઠે ફાટી નીકળ્યું, અને રૂપેણુની બેડીઓ તૂટી ગઈ. આ પ્રમાણે કુદરતે માણસની કૃતિને ક્ષણવારમાં ધુગ-ધાણી કરી નાંખી, અને કરણસાગર ઉજ્જડ થઈ ગયું.

૩૦ વિમળશા વિશે શું જાણો છો ?

૬૦ એ અણહિલવાડના રાજા પહેલા બીમદેવનો સરદાર હતો, એણે આણુના રાજા ઉપર જીત મેળવી ચિત્રકૂટ શિખર મેળવ્યું હતું. ૪૦ સં ૧૦૩૨ માં એણે આ શિખર ઉપર કેટલાક દહેરાં બંધાવ્યાં; તેમાં આદિનાથ ભગવાનનું દહેરું બહુ વખણાય છે. આ સિવાય બીજાં ઘણાં દહેરાં બંધાવ્યાં છે, તેને દેલવાડાનાં દહેરાં કહે છે. તે અમદાવાદથી અજમેર તરફ જતી જે રજપૂતાના માળવા રેલ્વે છે, તેના આશુરોડ (ખ-રેડી) ના સ્ટેશનથી લગભગ અઢાર માઈલ ઉપર આણુના ડુંગર ઉપર આવેલાં છે. શ્રાવક લોકો સુંદર આરસમાંથી બન્યે અને રમણીય દેવાલયો બંધાવવા પાછળ પુષ્કળ પૈસા ખર્ચતા. આણુનાં અને પાલીતાણાનાં તેમનાં દહેરાં બંધાવનાં કારણો રૂપીઆનો ખર્ચ થયો છે. ત્યાં જોતો જત્રાએ જાય છે.

અને પરધર્મિઓ પણ અસહના વખતનું કેવું સુંદર કામ આપણા દેશમાં થતું, ને જોવા દેલવાડે જાય છે; અને દહેરાનું નકશી કામ જોઈને ખુશી થાય છે.

પ્ર. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ વિશે શું જાણો છો ?

ઉ. એ રાણા વીરધવળ વાઘેલાના પ્રધાન હતા, વીરધવળ ધોળ-કાનો રાણો હતો. તેજપાળે સને ૧૨૩૧ માં આણુ પર્વત ઉપર દેરાસર બાંધ્યું, તેના લેખમાં વીરધવળને મહા મંડળેશ્વર અને રાણાનું પદ જોડ્યું છે. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ બે ભાઈઓ હતા, તેઓ નાતે પોરવાળ વાણીઆ હતા, અને જૈનધર્મ માનતા હતા. તેઓ બંને ભાગ્યશાળી હતા. રાણો તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલતો; બીજા કાષ્ટનું કશું સાંભળતો ન હતો. બંને ભાઈઓએ રાજનું રાજ્ય વધારી આપ્યું. વિમળશા, વસ્તુપાળ અને તેજપાળ આજે નથી પણ તેમણે કરેલા દાન ધર્મથી તેમનું નામ હજી સુધી રહ્યું છે, ન્યાં સુધી દેલવાડાનાં સુંદર અને ભગ્ય દેવાલયો રહેશે ત્યાં સુધી તેમની કીર્તિ અચળ રહેશે.

પ્ર. સોલંકી વંશ પછી ગુજરાતમાં કયા રજપૂતોનું રાજ્ય થયું ?

ઉ. વાઘેલા વંશના.

પ્ર. વાઘેલા વંશનો જાણુવા લાયક રાજા કોણ હતો ? ને તેનામાં કેવા ગુણ હતા ?

ઉ. કરસુધેલો એ ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા થયો. એનાં લક્ષણો રાજાને જાણે તેવાં ન હતાં. રાજપદના અભીમાનવાળો અને હોશીઆર છતાં અવિચારી હતો. તેમજ વિષયી પણ હતો.

પ્ર૦ અક્ષાઉદીનને ગુજરાત ઉપર ચઢાઇ લાવવાનું શું કારણ ? ને તેનું શું પરીણામ ?

ઉ૦ કરણધેલાનો પ્રધાન માધવ હતો, તેની સ્ત્રી રૂપસુંદરી પણી ખૂબસુરત હતી. રાજાએ તેનું દગાથી હરણ કર્યું, તેને લઇ જતાં અટકાવવાને માધવનો ભાઇ કેશવ બહુ મથ્યો, પણ તેનો પ્રાણ ગયો. તેની સ્ત્રી ગુણસુંદરી પતિના મરણ પાછળ સતી થઇ. આથી માધવને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો, અને પોતાનું વેર લેવા દિલ્હી ગયો, ત્યાં મુસલમાન આદલાહ અક્ષાઉદીન રાજ્ય કરતો હતો, તેને ગુજરાત જીતી લેવા લલચાવ્યો, તેણે પોતાના ભાઇ અક્ષરખાનને લશ્કર આપી મોકલ્યો. રાજા બહાદુરીથી લડ્યો, પણ આખરે હાર્યો, અને પોતાની બે દીકરીઓને લઇને આગલાણુ જતો રહ્યો. કરણની રાણી કૌશલદેવીને દિલ્હી લઇ ગયા, તે અક્ષાઉદીનની બેગમ થઇ. બેકુંવરી-ઓર્માથી દેવળદેવી પણ મુસલમાનોના હાથમાં સપડાઇ, તે અક્ષાઉદીનના દીકરા ખીજરખાન વેરે પરણી. આ પ્રમાણે સને ૧૨૬૭માં ગુજરાત મુસલમાનોના હાથમાં ગયું. રાજા કરણ સને ૧૩૦૪ માં રાજા રખડીને મુઝો.

પ્ર૦ પેટ બળે પણ ગામ ન બાળો એટલે શું ?

ઉ૦ માધવની સ્ત્રીનું રાજા કરણે હરણ કર્યું, ને કેશવને માર્યો, તેની માધવને લાગણી થવાથી દિલ્હી જઇ ગુજરાત જીતી લેવા અક્ષાઉદીનને કહ્યું, તેથી ત્યાંથી લશ્કર આવીને ગુજરાત જીતી લીધું. એટલે પોતાના વેર ખાતર પોતાની જન્મભૂમિને દુઃખ દીધું. માધવે ખાનગી વેર માટે પોતાની જન્મભૂમિ ઉપર આવું લયંકર સંકટ આણી નાખ્યું એ સાંઝે ન કર્યું.

પ્ર૦ રજપૂત રાજ્યના અમલમાં લોક સ્થિતિ કેવી હતી ?

ઉ૦ આશરે છ સૈકા સુધી ગુજરાતમાં રજપૂત રાજ્ય રહ્યું, તે દર-
મ્યાન લોકની સ્થિતિ એક દરે સારી હતી; ગુજરાત રજપૂતોના
હાથમાં આવ્યું, તે વખતના કરતાં તેમની પાસેથી ગયું ત્યારે
તે વધારે આબાદ થયેલું હતું. પાલીતાણા, આણ, સિદ્ધપુર
અને પાટણનાં સુંદર મંદિરો અને દેવાલયો, તેમજ તેમનાં
બંધાવેલાં અનેક જળાશયો, તથા તેમણે આબાદ કરેલાં નાનાં
મોટાં નગરો અને કસબાઓ હજી મોજુદ છે; તેમના વખતની
આબાદીની તે વખતનાં વાવ, ફવા, તળાવો, દહેરાંઓ તેમજ
મંદિરો સાક્ષી પૂરે છે. સાતમા સૈકામાં એક ચિનાઇ મુસાફરે
આપણા દેશની મુલાકાત લીધી હતી, તેના કહેવાથી જણાય છે
કે વલ્લભીપુરના વતનીઓ દરિયા માર્ગે બહુ સારો વપાર ચ-
લાવતા, પ્રાંતના કિનારા ઉપર કેટલાંક બંદરો આવેલાં હતાં;
અને પરદેશ સાથેના બહોળા વેપારને લીધે લોકોએ પુષ્કળ
દોલત એકઠી કરી હતી. રાજનગરમાં આશરે સો કુટુંબો કરો-
ડાધિપતિ ગણી શકાય એવી આબાદ અને સુખી સ્થિતિમાં હતાં.

પ્ર૦ રજપૂત રાજ્યના અમલમાં ધર્મ અને કેળવણીની સ્થિતિ
કેવી હતી ?

ઉ૦ ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણ ધર્મ, જૈન ધર્મ, અને જૈનધર્મ ચાલતો.
ધર્મ સંબંધી પંડિતોના વાદવિવાદ થતા, પણ અવગણ થતા
નહિ. વળી એક ધર્મના રાજાઓ બીજા ધર્મના માનનીય
પુરોહિતો સત્કાર કરતા. કોઇ કોઇવાર અન્ય ધર્મના લોકોને
ગામો ઇનામમાં મળતાં. પણ ધર્મની બાબતમાં કોઇ પ્રકારનો
બુલ્લમ થતો નહિ.

કેળવણી માટે રાજ્ય તરફથી શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી નહોતી. કોઇ કોઇ સ્થળે બાલકો શાળાઓ ચલાવતા, તેમાં લખતાં વાંચતાં શીખવવામાં આવતું. કોઇ કોઇ શાળાઓમાં ધર્મનું વ્યાકરણનું તથા સાહિત્યનું જ્ઞાન આપવાની વ્યવસ્થા હતી. આવી સંસ્થાઓના ચાલકો વિદ્વાન પંડીતો અને સાધુ પુરોહિતો હતા. આ લોકોને રાજ્ય તરફથી સારો આશ્રય મળતો. કોઇને વર્ષાસન તો કોઇને જમીન ધનામમાં મળતી.

પ્ર. રજપૂત રાજ્યના અમલમાં મહેસુલ સંબંધી વ્યવસ્થા કેવી હતી ?

ઉ. ભાગ વટાઇથી મહેસુલ વસુલ લેવામાં આવતું. રાજ્ય તરફથી મંત્રીઓની નીમણૂક કરવામાં આવતી; અને તેઓની મારફતે જમીનના ઉત્પન્નનો અમુક ભાગ સરકારમાં વસુલ લેવાતો હતો. કહે છે કે ખેડુતોને સરકારનો હક બારે લાગતો નહિ, તેથી તેમની સ્થિતિ સારી હતી.

પ્ર. ગુજરાતમાં કયા કયા રજપૂત વંશોનું રાજ્ય ક્યાંથી ક્યાં સુધી ચાલ્યું ?

ઉ. ઇ. સ. ના સાતમા સૈકાના અંત ભાગથી લગભગ બસો વરસ સુધી ચાવડાવંશના રજપૂતોનું રાજ્ય રહ્યું, ત્યાર પછી સોલંકી વંશના રાજાઓએ લગભગ ત્રણસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું, ત્યાર પછી સને ૧૨૪૪ થી વાઘેલા વંશના રાજાઓએ ઇ. સ. ૧૩૦૪ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું. એ પ્રમાણે લગભગ સાડી પાંચસો વરસ રજપૂત રાજ્ય ચાલ્યું.

પ્ર. ગુજરાતમાં દિલ્લીના બાદશાહોની હકુમત કેવી રીતે ચાલી ?

ઉ. અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત જત્યું, તે વખતે હિંદુઓ મુસલમાનોને દુશ્મન ગણતા, અને મુસલમાનોએ આપણી સ્વતંત્ર

ત્રતા છીનવી લીધી છે અને આપણા ધર્મને તેઓ અપમાન આપે છે. એમ માની તેમના ઉપર બહુ બળતા. તેરમા સૈકાની આખરથી લગભગ સો વર્ષ સુધી ગુજરાત દિલ્હીના બાદશાહતના એક પરગણા જેવું હતું. તેના ઉપર દિલ્હીના બાદશાહની આજ્ઞાનુસાર સુબાઓ અમલ ચલાવતા. તથા તથા સુધી આ પ્રમાણે રાજ બવસ્થા રહી. તે વખતે ગુજરાતમાં ખેતી તથા વેપારવણુ ઠીક ચાલતો, લોકો હુન્નર કળામાં ઠીક પંકાતા. સુરત, ભરૂચ અને અંભાત જેવાં શહેરોની આબાદી વખણાતી.

પ્ર. ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય કાણે શૂ રીતે સ્થાપ્યું ?

ઉ. દિલ્હીની ગાદીએ તથા તથા વચના બાદશાહો હતા, તે વખતે રાજ્યમાં ધણીજ અંધાધુંધી ચાલતી હતી, તે વખતે ગુજરાતનો હાકેમ ફરહત-ઉલ-મલક નામનો હતો; એણે સ્વતંત્ર અધિકારજ વાપર્યો હતો. તેણે હિંદુઓ સાથે સમાધાનીથી વર્તી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. દિલ્હીના બાદશાહોની નબળાઇનો લાભ લઇ પ્રાંતના સુબાઓએ બંડ કર્યા અને જે તે પ્રાંતના પોતેજ માલીક થઈ પડ્યા. તેમાંનો એક ગુજરાતનો સુબા જાફરખાન પણ હતો. એ ઈ. સ. ૧૩૬૬ માં મુજફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી ગુજરાતનો સ્વતંત્ર હાકેમ થયો.

પ્ર. ગુજરાતની ગાદી ઉપર કયા કયા મુસલમાન સુલતાનો પ્રખ્યાત થઈ ગયા ?

ઉ. અહમદશાહ, મહમુદ બેગડો અને બહાદુરશાહ.

પ્ર. અહમદશાહ શાથી પ્રખ્યાત થયો ?

ઉ. એ હિંદુ જમીનદારોને કુસ્મન ન મળતાં પોતાના દોસ્ત બના-

વતો, તથા જથુકના લશ્કરના નિભાવ માટે જગીર આપતો. એણે લોકોને સુખી કરવાના રસ્તા, શોખ્યા, હુંદારા અને વાટ પાકુઓને વશ કર્યાં, રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને કિલ્લા બાંધ્યા, પ્રજાને અદલ ધન્સાદ આપવાને એ ધણો ઉત્સુક હતો, હમેશાં ડાહ્યા અને સાધુ પુરોહીની સલાહ લઈ કામ કરતો, રાજ્યના અમલદારો રૈયત ઉપર જીલમ ન કરે, તેને માટે જોખમદારીની જગા ઉપર પ્રમાણિક અને દોશિઆર માણસોની નીમણુંક કરી.

હાલનું અમદાવાદ શહેર એણે વસાવ્યું, અને પાટણને બદલે ત્યાં રાજધાની કરી. કેટલાંક સુંદર અને ભવ્ય મકાનો એણે બંધાવ્યાં. બદરનો મજબુત કિલ્લો અને જુમામસજીદ બંધાવ્યાં. શહેરને ફરતો મજબુત કોટ બંધાવ્યો. શહેરની આબાદી અને દોલત વધારવાને આસપાસના મુલકમાંથી વેપારીઓને, વજુ કરોને, તથા કારીગરોને ખોલાવી ત્યાં વસાવ્યા. અમદાવાદ આજે પણ વેપાર રોજગારને માટે પ્રસિદ્ધ છે, એણે આજુ-બાજુનો મુલક જીતી રાજ્યમાં ધણો વધારો કર્યો હતો. લોકો અને મોટો પ્રતાપી હકિમ ગણી હજી પણ સંભારે છે.

પ્ર૦ મહમદ બેગડાના ગુણ અને તેની પ્રખ્યાતીનું શું કારણ ?

જિ૦ એ ધણો હિંમતવાન, ચતુર અને પરાક્રમી હતો. એ અદલ ધન્સાદી ને નેકમાર્ગે ચાલનારો હતો; તે ધણા કાઠમાકથી રહેનારો, મોજલા સ્વભાવનો ઝઘ્ઘ માણસ હતો, એણે જુનાગઢ તથા પાવાગઢ એ બે ગઢ જીત્યા, તેથી તેને મહમદ બેગડો કહે છે. વળી એણે વાત્રક નદીને કાંઠે મહેમદાવાદ શહેર બંધાવ્યું. તેમજ સરખેજનું તળાવ બંધાવી તેને કાંઠે એક મહેલ બંધાવ્યો,

ત્યાં એણે એક રાજ્યે પણ ખંધાવ્યો હતો. એણે કેટલીક મસીદો, પાઠશાળાઓ અને મુસાદરખાનાં ખંધાવ્યાં હતાં, એ સુલતાનના આશ્રયથી કસબી કસીમરો અને નક્લી કામ કરનારા અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા. એણે જમીન તથા દરિયા ઉપર ધણી ફતેહ મેળવી, એટલા ચાંચીઆ તથા શીરંગીઓને દરિયાઈ લડાઈમાં હરાવ્યા એના પરાક્રમેથી દિલ્હીના પાદશાહે પણ ગુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાન તરીકે એને માન્ય રાખ્યો.

પ્ર૦ બહાદુરશાહ શાથી પ્રખ્યાત થયો ?

ઉ૦ એને મુઘલો સર કરવાનો ધણો શોખ હતો; તે કારણથી તેને મોટું લશ્કર રાખવાની જરૂર પડી હતી. લશ્કરના ખર્ચ માટે નાણાં જોઈએ, તે મેળવવા સારું એણે મહાલો ઇજારે આપવાનો રિવાજ શરૂ કર્યો. જે વધારે પૈસા આપે તેને મહાલ ઇજારે મળતો. આ રીતથી સરકારને વધારે નાણાં મળ્યાં ખરાં, પણ આખરે દેશ ધણોજ ગરીબ થતો ગયો, અને પ્રજાને બહુ વેડવું પડ્યું. એના વખતમાં રાજ્યની હદ બહુજ વધી. આખો ગુજરાત એના તાબામાં હતો, તે ઉપરાંત રજપૂતાના, માળવા, કુંગરપુર, વાંસવાડા, ખાનદેશ, બાગલાણ, મુંબાઈ, વસાઈ તથા દમણ વગેરે એની હકુમતમાં હતાં, એટલુંજ નહિ પણ એકવાર અહમદનગર, વિઝાપુર, વરાડ અને ગોવળકાંડા તથા છુરાનપુરનાં રાજ્યો એને ખંડણી આપતાં હતાં. આટલેથી તેને સંતોષ થયો નહિ, ને ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ કરી ઘેરો ઘાસ્યો તેથી રજપૂતોએ દિલ્હીના બાદશાહ હુમાયુની મદદ માગી, તેથી હુમાયુએ આવી મંદેશ્વર આગળ બહાદુરશાહને હરાવ્યો, અને ચાંપાનેર જીતી લઈ પોતાના

બાધને ગુજરાતનો સુખો નીચો. આ પ્રમાણે રજપૂતોની અરજ ઉપરથી હુમાયુએ મુસલમાન પાદશાહ સાથે લઢાઇ કરી, તેથી સોળમા સૈકામાં હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેનો ભેદ ઓછો થયેલો જણાય છે. દિવ અને દમણમાં શિરંગીઓ વસતા હતા, તેમની સાથે લઢતા બહાદુરશાહ માર્યો ગયો.

પ્ર૦ ગુજરાતના મુસલમાની રાજ્યની પડતી શાથી થઇ ?

ઉ૦ બહાદુરશાહના મરણ પછી જે સુલતાનો થયા, તેમાંના કેટલાક નાનપણમાં માદીએ ખેડા, તેથી રાજ્યની બવસ્થા બરાબર રાખી શક્યા નહિ, એટલે અમીરો સ્વતંત્ર થઇ રાજવહીવટમાં હાથ ધાલતા થયા, ત્રીજા મુજફ્ફરશાહના વખતમાં ઇતીમદખાન નામના અમીરના હાથમાં બધો રાજ વહીવટ હતો. તેની બીજા અમીર ઉમરાવો અદેખાઇ કરતા, અને રાજ્યના જુદા જુદા ભાગો બધાવી પડી સ્વતંત્ર થવાની કોશીશ કરતા, તેથી અંધેર વધી પડી રાજ્યની પડતી થઇ.

પ્ર૦ ગુજરાતનું રાજ્ય દિલ્હીની પાદશાહતમાં શી રીતે ગયું છે ?

ઉ૦ ઇતીમદખાનની બીજા અમીર ઉમરાવો અદેખાઇ કરવા લાગ્યા. તેથી તેણે દિલ્હીના અકબર પાદશાહને ગુજરાતનો કબજો લેવાની અરજ કરી; તેથી અકબર લશ્કર લઇને પાટણ આવ્યો, ત્યાં ઇતીમદખાનને મળ્યો; અકબરે અમદાવાદ ઉપર ચઢાઇ કરી તે જીતી લીધું, અને એક મુસલમાન સુખો ગુજરાતમાં નીમી દિલ્હી ગયો. ઇ. સ. ૧૫૭૩. ગુજરાતના લોકોને બારે કર બરવો પડતો હતો, તે ઓછો કરવાને અકબરે પોતાના પ્રધાન ટોડરમલને ફરમાવ્યું. ત્યાર પછી કેટલીક સુદને ઇતીમદખાનને ગુજરાતનો સુખો નીમ્યો. મુજફ્ફરશાહ દિલ્હીના

કેદખાનામાં હતો, તે ત્યાંથી કંટાળીને ગુજરાતમાં નાશી આવ્યો, ત્યાં તેને કેટલાક જુના દોસ્તો અને સિપાઇઓ મળ્યા. તેણે અમદાવાદ ઉપર ચઢાઇ કરી. પ્રતીમદખાનને હરાવ્યો, ને શહેર કબજે લીધું, પણ અકબરે ખાનખાનાન નામે સુખાને મોકલ્યો. તેણે મુઝફરને સરખેજ અને વડોદરા આગળ હરાવ્યો. ધણી નાસભાગ અને લડાઇઓ થયા કેડે કચ્છના રાવે મુઝફરને મોમલોને હવાલે કર્યો. તેથી કેદી થવા કરતાં મરવું સારું એમ વિચારી મુઝફરે આપઘાત કર્યો. એ રીતે ગુજરાતના મુસલમાની સુલતાનોનો અંત આવ્યો ઇ. સ. ૧૫૮૪. આજથી મોગલ પાદશાહ તરફથી નીમાયત્તા સુખાઓએ ગુજરાતના સ્વતંત્ર હાકેમની જગ્યા લીધી. આ રીતે ગુજરાત મોગલ સલ્તનતનો એક ભાગ બની રહ્યું.

પ્ર. મરાઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર કોણ ? અને તેનું ઓળખાણ આપો.

ઉ. શિવાજી છત્રપતિ. ઉદેપુરના રાણાનો એક વંશજ દક્ષિણમાં જઈ વસ્યો હતો, તેની દશમી પેઢીએ એક માલોજી નામે સરદાર થયો. એને શાહજી નામે દીકરો હતો. શાહજીનું લગ્ન જુન્યાપાઇ વેરે થયું હતું. એ દંપતીને પેટે ઇ. સ. ૧૬૨૭માં જે મહા પુરુષ અવતર્યો, તેનું નામ શિવાજી હતું. એને દાદાજી કોંડદેવ નામે બાલ્યે રાજનીતિ તથા યુદ્ધ કળાનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું હતું. એની માતાએ પણ એક વીરબાળાને જાણે એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો. શિવાજીના ગુરૂ રામદાસ સ્વામી હતા.

પ્ર. શિવાજી મહારાજે મરાઠી રાજ્યની સ્થાપના શી રીતે કરી ?

ઉ. શિવાજી જેમ જેમ ઉમરે વધતો ગયો, તેમ તેનું શૌર્ય ઝળઝળ્યું, આસપાસના ધાટી લોકોને એકઠા કરી પ્રથમ મુસલમાની મુલકમાં લુંટ કરવા માંડી. શિવાજી તેમને લુંટમાંથી બામ

આપતો, અને એ લોકો તેમના હુકમ પ્રમાણે વર્તતા. થોડા વખતમાં તેણે વિજયપુરના કિલ્લા સર કરવા માંડ્યા. પણ તેમના પિતા શાહજી વિજયપુરના રાજ્યમાં નોકર હોવાથી મોગલાઈ સુલહ હાથ કરવા માંડ્યો. આથી મોગલોને તથા વિજયપુરના હાકેમને ગુસ્સો ચઢવાથી તેને તામે કરવાને લશ્કર મોકલ્યું. પણ શિવાજીએ વિજયપુરના સરદાર અહમ્મદખાનને જીતી માર્યો, અને મોગલ નાયક સાહિસ્તખાનને ઇ. સ. ૧૬૬૨ માં ધાયલ કર્યો. શિવાજીના આવા પરાક્રમથી લશ્કરને શર ચઢ્યું અને ઘણી હિંમત આવી. આ વખતે સુરત મોટું બંદર હતું ત્યાંના ધનાઢ્ય વેપારીઓ દુનિયાના જાણીતા દેશો સાથે વેપાર કરતા હતા. સુરતમાં તે વખતે ચોર્યાસી બંદરના વાવટા ઉડતા હતા અને આઠ લાખ માણસની વસ્તી હતી. આજે જેવું મુંબઈ છે, તેવું તે દહાડે સુરત હતું, શિવાજીએ એ શહેર લુટ્યું, ત્યાંથી તેને પુષ્કળ ધન મળ્યું. તે વડે શિવાજીએ રાયગઢમાં રાજધાની કરી. રાજ્યાભિષેક કરાવી પોતાના નામના શિક્ષક પડાવ્યા ઇ. સ. ૧૬૬૪.

પ્ર૦ શિવાજી મહારાજના ગુણ કહો.

કિ૩ મહાભારત અને રામાયણની કથા સાંભળ્યાથી શિવાજીમાં આર્થત્વનું અભિમાન આવ્યું હતું. ગુરની શિખામણ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં લોકોને જાગૃત કર્યા અને કળ અને બળથી આર્થ ધર્મની કીર્તિ તાજ કરી, તેને બચાવે નિદાંબણ પડ્યા છતાં, એ કાર્યદક્ષ, યુદ્ધ કુશળ અને ચતુર વીરના પ્રભુનો મહાવીર પોતાની ધારણા પાર પાડી શક્યો, એણે હિંદુ રાજ્યના સ્થાપના કરી, તે મોગલાઈના પાયા હયમયાત્રી નાખ્યા. લશ્કર

અને રાજ્યની સારી બ્યવસ્થા કરીને કેટલાક કિલ્લા ખંધાવ્યા. એ મહાપુરૂષ ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો.

પ્ર. મરાઠી રાજ્યની શરૂઆત વખતે દિલ્હીમાં કોનો અમલ ચાલતો હતો ?

ઉ. રજપૂતસ્થાનના સર્વોપરી રાણા સંગને હરાવીને ૧૫૨૭ માં બાબરે મોગલાઈની સ્થાપના કરી, ત્યારપછી અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં અને ઔરંગઝેબ જેવા મહાન પાદશાહો એ ગાદી ઉપર થઈ ગયા. એ વખતનો આપણા દેશના ઇતિહાસ બહુ તેજોમય છે. તાજમહેલ તથા મયુરાસન જેવી જગતને છક કરી નાખે એવી વસ્તુઓ આ સમયમાં થઈ હતી, અકબર અને શાહજહાંએ રૈયતને સુખી કરવાની તથા ન્યાય આપવાની સારી તજવીજ કરી હતી. વિદ્યા અને વેપારીની સારી વૃદ્ધિ થઈ હતી. પણ ૧૬૫૮ માં આલમગીર નામ ધારણ કરીને ઔરંગઝેબ ગાદીએ આવ્યો, તેણે ધર્મને બહાને હિંદુઓને કનડવાં માંડ્યા. આ પાદશાહે પોતાના આપને કેદ કરી બાઈ ભાંડુઓને દગલખાણથી મારીને રાજ્ય મેળવ્યું હતું. એના સમયમાં મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના થઈ હતી.

પ્ર. ગાયકવાડના મૂળ પુરૂષ કોણ હતા ? અને તેમનું રહેઠાણ ક્યાં હતું ?

ઉ. દામાજીરાવ ગાયકવાડ. પુના પાસેના દાવડી ગામમાં નંદાજી ગાયકવાડ રહેતા હતા. તેમના દીકરા કેરોજીરાવના એ પુત્ર હતા. તેઓ શાહુ મહારાજની પાગામાં નોકર હતા, તેમણે ખંડેરાવ દાલાડેને મદદ આપી હતી. પોતાની બહાદુરી અને

શાણુપણુને લીધે તથા લડાઈમાં બહાદુરી બતાવવાથી લશ્કરના નાયક થયા હતા.

પ્ર૦ દામાજીરાવ ગાયકવાડ ગુજરાતમાં શી રીતે દાખલ થયા ?

ઉ૦ શિવાજી મહારાજની ત્રીજી પેઢીએ શાહુ જીવપતિ રાજા થયો. તેમનો સેનાપતિ ખડેરાવ દાલાડે નામે હતો. તેણે ગુજરાતમાં પ્રવેશ કરી ખંડણી ઉત્તરાવની શરૂ કરી. આ વખતે ગુજરાતમાં મોગલોની સત્તા હતી, પણ તે બંધી નબળી સ્થિતિમાં હતી. દિલ્હીના પાદશાહે નીમેત્રા સુખાઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા. પણ તેમનામાં મરેડાને અટકાવવાનું બળ નહોતું. દાલાડેની સાથે દામાજીરાવ પણ ગાયકવાડ હતા. તેમનો ગુજરાતમાં આવવાનો રસ્તો પીપળનેર, સોનગઢ, નવાપુર તથા નવસારી થઈને હતો. તેમને બચને પ્રસંગે કાંઈ અડચણ ન પડે, માટે રસ્તા ઉપર પોતાનાં ચાણાં મૂક્યાં હતાં. મરાઠા સૈન્ય ઠેઠ અમદાવાદની પડોશમાં જઈ પહોંચતું, અને જે લુંટ આવતો તે લઈને નાંદોદ અને રાજપીપળાની હદમાં કાયમનો પડાવ નાંખીને રહેતા;

પ્ર૦ દામાજી ગાયકવાડને સમશેર બહાદુરનો ઇલકાબ શી રીતે મળ્યો ?

ઉ૦ ઇ૦ સં. ૧૭૨૦ માં નિગમનું રાજ્ય સ્થાપનાર અસોદગઢ અને સૈયદના સરદાર આલમ અલીખાન વચ્ચે મોટી લડાઈ થઈ, આ વખતે દાલાડેરાજી સૈન્ય જેમાં દામાજીરાવ પણ સામેલ હતા, તે આલમ અલીખાનના પક્ષમાં હતું. લડાઈમાં દામાજીરાવની બાહોશી બહુ વખણાઈ, તે દાલાડેનું સૈન્ય પરાક્રમથી પ્રખ્યાત થયું. આ લડાઈ બાઘાપુર આગળ થઈ.

તેમાં દામાજીરાવે સાદી કીર્તિ મેળવી, તેથી ખુશ થઇ શાહુ મહારાજે તેમને સેનાપતિના હાથ નીચે રાખવાનું કરાવ્યું, તથા એક યોદ્ધાને શોભે એવો સમશેર બહાદુરનો ઇલાકામ આપ્યો. આ બહુ માનથી તેમની નામના વધી. બાલાપુરના યુદ્ધ પછી એક મહિનામાં દામાજીરાવનો સ્વર્ગવાસ થયો, એમને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી એમની જગો ઉપર એમના ભત્રિજા પિલાજીરાવને કાયમ કર્યા. આજ પિલાજીરાવના વંશજો હજી સુધી વડોદરાની ગાદી ઉપર રાજ કરે છે. પ્રભુ એમનું રાજ્ય અમર રાખે !

પ્ર૦ પિલાજીરાવે સોનગઢનો કિલ્લો ક્યારે શા કારણે બંધાવ્યો ?

ઉ૦ ગાયકવાડે દાવડી ગામ છોડ્યા પછી નવાપુર ગામ પાસે પડાવ રાખ્યો હતો, ત્યાં એક વખત માર ખાધાથી ત્યાં આગળ એક ડુંગર પસંદ કરી મુકામ કર્યો, અને ત્યાં એક કિલ્લો બંધાવ્યો, તેમાં ગાયકવાડનું આખું કુટુંબ રહેતું હતું. ત્યાં એક ગામ વસાવ્યું, તે ગાયકવાડના રાજ્યનું મુખ્ય ગામ ગણાતું: ત્યાં પિલાજીરાવે ઇ. સ. ૧૭૧૬ માં એક થાણું બંધ્યું, તે નનવારી પ્રાંતમાં છે, તેનું નામ સોનગઢ છે, તે તે ટાપ્ટીવેલી રેલ્વેનું એક સ્ટેશન છે.

પ્ર૦ આ વખતે ગુજરાતમાં બીજા કયા મરેડી સરદારો ચોથ ઉત્તરાવતા ?

ઉ૦ કંથાજીકદમ બાંડે તથા હિદાજીરાવ પચાર નામના સરદારો ગુજરાતમાંથી ચોથ ઉત્તરાવતા હતા. પિલાજીરાવે સુરત અક્ષાવીસી ઉપર અમલ બેસાડવાનું કર્યું. થોડી વખતમાં છેક અમદાવાદ જઈ ત્યાં પોતાના તરફથી એક મુખત્યાર નીમ્યો.

ગુજરાતમાં બે ત્રણ સ્વારી કરીને ૧૭૨૦ સુધીમાં પિલાજીરાવે પોતાની સત્તા જમાવી.

૧ પિલાજીરાવ ગાયકવાડ ૧૭૨૧ થી ૧૭૩૨.

પ્ર૦ પિલાજીરાવને વડોદરા ક્યારે અને શી રીતે મળ્યું ?

ઉ૦ દિલ્હીની પાદશાહત નબળી પડી જવાથી પાદશાહી સુબાઓ મહોમાહે વઢતા. આ વખતે ગુજરાતના બરતરફ થયેલા અને નવા નીમાયલા બે સુબાઓમાં માંહે માંહે લઠાઇ જાગી. તેમાં એકનો પક્ષ પિલાજીરાવે લીધો, ને બીજાનો કંથાજીએ લીધો. એ લઠાઇને અંતે કેટલોક મુલક મળ્યો; તેની વહેંચણી કરતાં બન્નેમાં વધી પડ્યો. પણ છેવટે એમ ઠર્યું કે મહી નદીની ઉત્તર તરફના મુલકમાં કંથાજીએ ચોથ ઉધરાવવી અને પિલાજીરાવને મહી નદીની દક્ષિણનો મુલક મળ્યો. આથી વડોદરા પિલાજીના હાથમાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૨૪.

પ્ર૦ રૂઢી સરદારોને ચોથ ઉધરાવતા અટકાવવાને સર ભુલંદખાને શો ઉપાય કર્યો ?

ઉ૦ મરાઠાઓને ચોથ ઉધરાવતા અટકાવવાને સર ભુલંદખાને પેશ્વાની મદદ માગી. બાજીરાવ પેશ્વાનો લાઇ મોટું લશ્કર લઇ ગુજરાતમાં આવ્યો, તેણે પુષ્કળ લૂંટફાટ કર્યા પછી સર ભુલંદખાન પાસે માગણી કરી કે ગુજરાતની ચોથ અને સરદેશ મુખી આપશો. તો અમે લુંટારાથી તમારું રક્ષણ કરીશું. સર ભુલંદખાન નિરૂપાય હતો, તેથી તે માગણી સ્વીકારી. તે વાત દિલ્હી દરબારમાં ગમી નહિ, તેથી સર ભુલંદખાની જગ્યાએ બે-પુરના રાજા અબમસિંહની સુબા તરીકે નીમણુંક કરી. અબ-

સિંહે ઇ. સ. ૧૭૩૦ માં અમદાવાદ કબ્જે કર્યું, ને મોમીન-
ખાનને ખંભાતનો હાકિમ નીમ્યો.

પ્ર. ગાયકવાડી રાજ્યની સ્થાપના વડોદરામાં ક્યારે અને શી રીતે થઈ ?

ઉ. વડોદરામાં હુસેનુદ્દીન ખાખી અમલ કરતો હતો, તેની કુચાલ
અને મુસલમાનોના જીલમથી રહ્યતે પાદરાના દલા પટેલની મા-
રફતે પીલાજીરાવને તેડાવ્યા; તેમણે આવી વડોદરા કબ્જે કર્યું
અને ખાખીને કેદ કર્યો; અને મોટી ધામધુમથી વડોદરામાં ગા-
યકવાડી રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૭૩૦.

પ્ર. પિલાજીરાવને સેના ખાસખેલનો ખિતાબ શી રીતે મળ્યો ?

ઉ. પેશ્વાને મળેલા હકથી સામા પક્ષના મરેડી સરદારો નુકસાન
થયું; તેથી તેઓ નારાજ થયા અને પેશ્વા સાથે લઢાઈ કરવા
તૈયાર થયા. તેમની વચ્ચે લઢાઈ થઈ, તેમાં તેઓ હાર્યા
નહિ, કેમકે ખાજીરાવ પેશ્વાએ બીજાપુરની લઢાઈમાં જ્ય મેળ-
વ્યો. ઇ. સ. ૧૭૩૧. આ લઢાઈમાં પીલાજીરાવનો એક પુત્ર
લઢતાં મરાયો. ખાજીરાવના જ્યથી મરાડા સરદારો દ્વેષે બરાયા.
હારેલાને પોતાના પક્ષમાં લેવાથી જીતાયલો શત્રુ મીત્ર થાય છે
એ રાજનીતિ સ્વીકારી, ખાજીરાવ પેશ્વાએ ખંડેરાવ દાબાડેના
પૌત્ર યશવંતરાવને સેનાપતિ નીમ્યો, અને તેની સાથે એવો
કરાર કર્યો કે ગુજરાતની એથ તેણે ઉધરાવી ઉપજનો અરધો
ભાગ પેશ્વાની મારફત શાહુ મહારાજને પહોંચાડવો. યશવંતરાવ
દાબાડે સગીર વયનો હોવાથી પીલાજીરાવને તેનો રક્ષક નીમ્યો
ને શાહુ રાજ પાસે તેને સેના ખાસખેલનો ખિતાબ અપાવ્યો.

પ્ર. પિલાજીરાવનું મરણ ક્યારે અને શી રીતે થયું ?

ઉ. પિલાજીરાવે ગુજરાતનો અમલસિંહે લઈ લીધેલો મુલક પાછો

મેળવ્યો, ને તેને બહુ હેરાન કરવા માંડ્યો. અભયસિંહે આથી પિલાજીરાવનું કાસળ કાઢવાનો વિચાર કર્યો. ત્યારે કંઈ ઉપાય ન સૂઝ્યો ત્યારે ડાકોર મુકામે પિલાજીરાવને દગલબાજીથી મારાઓ મારશ્વત મરાવી નાખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૩૨

પ્ર૦ પિલાજીરાવ પછી કયા ગાયકવાડ થયા ?

ઉ૦ તેમના પુત્ર દામાજીરાવ ૧૭૩૨ માં ગાદીએ બેઠા

૨ દામાજીરાવ ગાયકવાડ ૧૭૩૨ થી ૧૭૬૮

પ્ર૦ દામાજીરાવે બાળી પાસેથી વડોદરા ક્યારે ને શી રીતે લીધું ?

ઉ૦ પિલાજીરાવના અકાળ મૃત્યુ વખતે દામાજીરાવ દક્ષિણમાં હતા, ત્યાંથી આવી તેમણે પિતાની દદનક્રિયા સાવધી ગામે કરી, અને કંથાજી કદમ સાથે સલાહ કરી. પિલાજીરાવના મરણ પછી અભયસિંહે વડોદરા લઇને શેરખાન બાળીને આપ્યું હતું, તે દામાજીરાવે પાછું લીધું. ૧૭૩૪. એજ વર્ષમાં દામાજીરાવે ગુજરાતમાં અનેક શહેરો સર કર્યા; જોધપુર ઉપર પણ સ્વારી કરી, તેથી અભયસિંહ ગુજરાત છોડી જોધપુર ગયો.

પ્ર૦ ગાયકવાડે અમદાવાદનો અરધો ભાગ શી રીતે મેળવ્યો ?

ઉ૦ અભયસિંહ જોધપુર ગયો, તેથી દિલ્હી દરબારે તેને કમી કરી ખંભાતના સુબા મોમિનખાનને ગુજરાતનો સુબો નીમ્યો. તેણે ગુજરાતમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવા માટે ઇ. સ. ૧૭૩૭ માં ગાયકવાડની મદદ માગી. એ મદદ વડે તેણે અમદાવાદ ઉપર સ્વારી કરીને તે સર કર્યું. એ મદદના બદલામાં અમદાવાદનો અરધો ભાગ ગાયકવાડને આપવો પડ્યો.

પ્ર૦ દામાજીરાવની દક્ષિણ ઉપરની ચઢાઈ વિશે શું જાણો છો ?

ઉં યશવંતરાવમાં કંઈ દમ ન હોવાથી દામાજીરાવ મોટા સરદાર ગણાતા, બાજીરાવ પેશ્વા ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યાથી ત્યાં એ પક્ષ હિંમત થયા, તેથી દામાજીરાવ ગુજરાતની વ્યવસ્થા રંગોજીરાવને સોંપી પેશ્વાના વિરુદ્ધ પક્ષની મદદમાં રહી ૧૭૪૩-૪૪ માં મોટું લશ્કર લઈ દક્ષિણમાં ગયા, પણ નહિ કાવવાથી પાછા આવ્યા. અહિં દામાજીરાવના ભાઈ ખંડેરાવ અને રંગોજીરાવ વચ્ચે લડાઈ હિંમત થવાથી રંગોજીરાવને અધિકાર ઉપરથી દૂર કરી ખંડેરાવને નડીઆદ અને ખેરસદ તાલુકાની સ્વતંત્ર માલગી આપી એ એ તાલુકાઓ ઉપર ગાયકવાડની સત્તા લાંબો વખત પહોંચી હતી. છેક ઇ. સ. ૧૬૦૦ ની સાલ સુધી એ તરફનાં કૌટલાંક ગામોમાં વડોદરા રાજ્યનું નાણું આવતું હતું.

પ્ર૦ બાજીરાવ પેશ્વાના મરણ વખતે તેમના રાજ્ય કરતા સરદારો કયા હતા ?

હિં બાજીરાવના મરણ વખતે વરાડ પ્રાંતમાં રાણોજી ભોંસલે, ગ્વાલીઅરમાં રાણોજી સિંધિયા, ઇન્દોરમાં મહારાવ હોલકર; ધારમાં આણંદરાવ પવાર, વડોદરામાં દામાજીરાવ ગાયકવાડ, તથા અકલકોટમાં કૌતેસિંહ ભોંસલે એઓ પેશ્વા તરફથી રાજ કરતા સરદારો હતા.

પ્ર૦ પેશ્વા અને દામાજીરાવ વચ્ચે શા કલકરાર થયા ? ને તે શાથી ?

હિં સતારાનો શાહુ રાજ ૧૭૪૬ માં સ્વર્ગવાસી થયો, તેને કંઈ સંતાન ન હોવાથી તેનો દત્તક લીધેનો પુત્ર રાજરામ ગાદી ઉપર બેઠો. તેને પેશ્વાના કબજામાંથી છુટો રાખવા પેશ્વાના

વિરૂદ્ધ એક પક્ષ ઉભો થયો હતો; દામાજીરાવ ગાયકવાડ આ પક્ષમાં સામેલ થયા, તેમણે પ્રથમ પેશ્વાના સરદારોને જીત્યા, પણ છેવટે દામાજીરાવને પેશ્વાના કબજામાં જવું પડ્યું. આ વખતે પેશ્વાએ ગાયકવાડની ચઢેલી ચોથ માગી, તે આપવાની ના કહ્યાથી તેમની જાવણી લુંટી તેમને કેદ કર્યા, આથી પેશ્વાની માગણી પ્રમાણે સરતો કબજા કરી ખંધનમાંથી છુટ્યા. ૧૭૫૪ જેસરતો કબજા કરી તે નીચે પ્રમાણે.

- ૧ ગાયકવાડે પાછલા દેવા પેટે પંદર લાખ રૂપિયા પેશ્વાને આપવા.
- ૨ દામાજીરાવના તાબામાં આ વખતે જે મુલક હોય તેનો અરધો ભાગ પેશ્વાને આપવો.
- ૩ ભવિષ્યમાં જે મુલકો જીતાય તેનો પણ અરધો ભાગ પેશ્વાને આપવો,
- ૪ ખંડણી તરીકે દર વરસે ગાયકવાડે પાંચ લાખ પચીસ હજાર રૂપિયા આપવા.
- ૫ પેશ્વા જ્યારે માગે ત્યારે તેની મદદમાં ગાયકવાડે દશ હજાર ઘોડેસ્વાર આપવા.
- ૬ એના બદલામાં પેશ્વાએ દામાજીરાવને અમદાવાદ લેવાના, તથા મોગલોને ગુજરાતમાંથી કાઢી મૂકવાના કામમાં મદદ કરવી.
- પ્ર૦ ગુજરાતમાંથી મુસલમાન સુઆઓનો શી રીતે અંત આણ્યો ?
- ૬૦ દામાજીરાવ અને રાધાબા પેશ્વાએ મોટું લશ્કર લેઈ ૧૭૫૩ માં અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો. જીવાન મદદખાન બાબાએ બહુ બહાદુરીથી રક્ષણ કર્યું, પણ અનાજ ખુટવાથી તાબે થવું પડ્યું. અમદાવાદના બે ભાગ કરી એક પેશ્વાએ રાખી બીજો ગાયકવાડને આપ્યો. બીજો જીતેલો મુલક પણ અરધો અરધ

વહેંચી લીધો, અને બાબીને રાધનપુરનો મુલક આપ્યો.

૪. સ. ૧૭૫૭.

પ્ર૦ મરેડી સત્તા વધારવાની કાણે, શી તજવીજ કરી ?

ઉ૦ બાહરાવ પેશ્વાએ મરેડી સત્તા વધારવાને બહુજ મહેનત કરી હતી. તેણે એકવાર ભરદરઆમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું. “ભરતખંડમાંથી પરદેશીઓને હાંડી કાઢી આપ્યું રાજ્ય સ્થાપી અમર નામ કરવાનો સમય હમણું આવ્યો છે. ઉત્તર ભરતખંડમાં સ્વારી કરો, પાદશાહી તોડ્યાથી ભગવો ઝુંડો અટક સુધી હિડશે. ક્ષય પામતાં આડને ચડમાંથી કાપ્યું એટલે એનાં ડાળાં પાંખડાં આપોઆપ ખરી પડશે.” બાહરાવનાં આ વચનો મરાઠાઓએ ખરાં પાડ્યાં. તેઓએ ૧૭૬૦ ની પહેલાં અટક સુધી પોતાનો ઝુંડો રાખ્યો હતો. નિઝામ જેવા શત્રુને ઉદગીરની લઢાઇમાં હરાવ્યો હતો, તથા કર્ણાટક અને મહેસુર પાસેથી પણ ખંડણી લીધી હતી. જ્યારે અંગ્રેજો પોતાની સત્તા સ્થાપવાને મથો રહ્યા હતા, ત્યારે પેશ્વાની સત્તા પૂર્ણ જામેલી હતી.

પ્ર૦ પાણીપતની લઢાઇ અને તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?

ઉ૦ પેશ્વાએ પંજાબ પ્રાંત લીધો. તેથી અહમદ દુરાની જગદ્ લશ્કર લઈ હિંદમાં આવ્યો. સ્વાભાવિક રીતે એના લશ્કરમાં બધા પઠાણ સિપાઇઓ હતા. આ તરફ આખા ભરતખંડમાં પેશ્વાની સત્તા જામી હતી, તેણે સઘળા હિંદુ મુસલમાન હાકેમોને તાબેદાર બનાવ્યા હતા. હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાના આ પ્રયાસથી અહમદશાહ ગુસ્સે થઈ ચઢી આવ્યો, એટલે મુસલમાનો અહમદશાહના પક્ષમાં બળ્યા, ને હિંદુઓ પેશ્વાની સહાયે આવ્યા, મરાઠા અને પઠાણો વચ્ચેની લઢાઇ, તે હિંદુ મુસ-

સમાન વચ્ચેની લઢાઈ થઈ પડી. આ લઢાઈને અંતે પાદશાહત્ત કોને હાથ જશે તે નક્કી થવાનું હતું. પેશ્વાના પક્ષમાં દામાજીરાવ અને બીજા હિંદુ સરદારો હતા. આ વખતે મરાઠી સૈન્ય અનેક વિકટ પ્રસંગોનો અનુભવ લઈને તે ક્વાચતી બન્યું હતું. પેશ્વાના સરદાર સદાશીવરાવની સરદારી નીચે પાણ્ડીપતના રણમાં પઠાણ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ થયું, મરાઠાઓ બહુ બહાદુરીથી લઢયા પણ સદાશીવની બૂલથી મરાઠા સૈન્યમાં મતભેદ થયો હતો, પરિણામે મરાઠાઓની હાર થઈ. ૧૭૬૧.

૩૦ ઘોડપની લઢાઈ વિષે શું બાણો છો ?

૬૦ પુનામ માધવરાવ પેશ્વા અને તેમના કાકા રઘુનાથરાવ વચ્ચે તકરાર ઊભી થઈ; વખત જતાં બંને વચ્ચેના કુસંપે બચાંકર રૂપ પકડ્યું. રઘુનાથરાવના પક્ષમાં દામાજીરાવ બાબ્યા; આથી માધવરાવને બહુ ક્રોધ ચઢ્યો. રઘુનાથરાવ ખુદશી રીત ભવિજ વિરુદ્ધ બહાર પડ્યો. તેની મદદમાં દામાજીરાવે પોતાના પુત્ર ગોવિંદરાવને એક મોટું ઘોડેસ્વાર લશ્કર લઈને મોકલ્યો. માધવરાવે બંનેના એકત્ર લશ્કરને ઘોડપ આગળ હરાવ્યું, અને બંનેને કેદ પકડ્યા ને પુને મોકલી દીધા. ઇ. સ. ૧૭૬૮. પેશ્વાને હાથે ગાયકવાડનો આ ત્રીજો પરાજય હતો, તેથી સ્વાભાવિક રીતે આ વખતે પેશ્વાએ ધણી ભારે સરતો કરાવી લીધી.

૧ ગાયકવાડને ત્રેવીસ લાખ પચીસ હજાર રૂપિયા દંડ કર્યો.

૨ પાછલી બાકી પેટ પંદર લાખ પચોતેર હજાર રૂપિયા આપવાના ઠરાવ્યા.

૩ ખંડણી વધારીને સવાપાંચ લાખને બદલે સાત લાખ અગ્રણ્યાસી હજારનો ઠરાવી.

- ૪ લશ્કરી મદદ જે પ્રથમ આપતા હતા, તે કમી કરી માત્ર ત્રણ ચાર હજાર ઘોડેસ્વારની ઠેરવી.
- પ્ર૦ ઘોડપની લડાઈમાં ગાયકવાડની હાર થવાથી પેશ્વાએ વડોદરા રાજ્ય ઉપર શા અધિકાર મેળવ્યા ?
- ઉ૦ ગાયકવાડના વારસને ગાદી મેળવવા માટે પેશ્વા પાસે સનદ લેવી પડે, અને તેવે પ્રસંગે પેશ્વાને નજનાણો મળે એવી તક પેશ્વાને દામાજીરાવના મરણથી મળી આવી; આ રીતે પેશ્વાએ વડોદરા રાજ્ય ઉપર ઘણો અધિકાર મેળવ્યો.
- પ્ર૦ દામાજીરાવનું મરણ શી રીતે થયું ?
- ઉ૦ દામાજીરાવ પાટણમાં હતા, ત્યાં કોઈ રસાયણિક પ્રયોગને લીધે એમનું મરણ થયું એવી લોક વાયકા છે. કોઈ કહે છે કે શત્રુ-ઓએ રચેલાં કાવતરાંનો એ ભોગ થઈ પડ્યા હતા. એમ કહે વાય છે કે એમના દુશ્મનોએ એક યોગીને એમની પાસે મોકલ્યો, તેણે એમને સોનું બનાવવાની રીત શીખવવાનું વચન આપ્યું, ને એક ઓરડામાં બઠી સળગાવી ત્યાં એમને સાચવવા માટે બેસવાનું કહ્યું, દામાજીરાવે તે પ્રમાણે કર્યું, પરંતુ એમને થયું કે બેઠોશ થઈ મરણ પામ્યા.
- પ્ર૦ દામાજીરાવે રાજ્યમાં શા વધારો કર્યો ?
- ઉ૦ એમણે ઠાઠીઆવાડમાં કેટલોક મુલક જીત્યો હતો, છડર સરકીધું હતું, અને બાબી પાસેથી ઘણાં પરગણાં જીતી લઈ ગુજરાતની જુની રાજધાની પાટણમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી હતી. વળી જે પેશ્વા જોડે અણબનાવ ન થયા હોત તો કદાચ છડર પણ વડોદરા રાજ્યે ખાલસા કીધું હોત.
- પ્ર૦ દામાજીરાવના ગુણ કહો.

- ૭૦ એ ધણી શરવીર પુરૂષ હતા' એમણે અનેક પ્રસંગે લડાઈમાં સારી હિંમત બતાવી હતી. એમના મરણથી મરેડી રાજ્યમાંથી એક પ્રખ્યાત અને હોશિયાર સરદાર ઓછો થયો. ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં ૩૬ વરસ રાજ કરી એ મરણ પામ્યા.
[૩] સયાજીરાવ [પહેલા] મુતાલિક ફતેહસિંહરાવ

૧૭૬૮ થી ૧૭૭૮.

- પ્ર૦ દામાજીરાવને કયા કયા દીકરા હતા ?
૭૦ સયાજીરાવ, ગોવિંદરાવ, મહારાવ ઉર્ફે રામરાવ, માનાજીરાવ ને ફતેસિંહરાવ.
પ્ર૦ દામાજીરાવના મરણ પછી ગાદી કોને શી રીતે મળી ?
૭૦ દામાજીરાવના મોટા દીકરા સયાજીરાવ હતા, તે બીજી પત્નીના હતા, ગોવિંદરાવ મોટી પત્નીના હતા, પણ તે ઉમરે નાના હતા; તેથી ગાદીના હક્ક સંબંધે તકરારો ચાલી; પ્રથમ તો ગોવિંદરાવે માધવરાવ પેશ્વાને મોટો નજરાણો આપી ગાદી મેળવી, પરંતુ સયાજીરાવ હક્કદાર હોવાથી તેમના બાપ ફતેહસિંહરાવે મુલક કબજે કરી લીધો, તેથી ગોવિંદરાવનું કાંઈ ફાવ્યું નહિ. ફતેસિંહરાવ પુને ગયા, તેણે પોતાના મોટાબાપ સયાજીરાવ રાજ્ય કરતાં કરાવી પેશ્વા પાસે એવી કથુબાત કીધી કે ગાયકવાડનાં ઘોડાં જે પુનામાં રાખવાનાં હતાં, તે ગુજરાતમાં રાખવા દેવાં; જેથી અમારું રક્ષણ કરવામાં અમલ ન પડે.
પ્ર૦ રઘુનાથરાવ પેશ્વાને ગુજરાતમાં નાથી આવવાનું શું કારણ ?

૬૦ માધવરાવ પછી તેના ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયા, પણ તેની રાજ્ય લોભી કાકી રઘુનાથરાવની પત્ની હતી, તેણે નારાયણરાવનું ખુન કરાવ્યું. તેથી સર્વ કારભારી મંડળ નારાજ થયું અને રઘુનાથરાવને કાઢી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો; એટલામાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને પુત્ર સાંપડ્યો. લોકોએ તેનું સવાઈ માધવરાવ નામ પાડી ખરો પેશ્વા સ્વીકાર્યો. તેથી તે ગુજરાતમાં નાશી આવ્યો, અને ગોવિંદરાવનો પક્ષ લીધો.

પ્ર૦ અડાસની લડાઈ વિશે શું જાણો છો ?

૬૦ ગોવિંદરાવનો કાકો ખંડેરાવ તેમના પક્ષમાં હતો, તેને પેશ્વાએ “હિમ્મતે બહાદુર”નો ખિતાબ આપ્યો હતો, પુનઃથી પેશ્વાના લશ્કરે આવીને રઘુનાથરાવ તથા ગોવિંદરાવને વડોદરાની નજીકમાંથી કાઢી મૂક્યા. એક બીજી લડાઈ અડાસગામ આગળ થઈ, અહીં પણ ફતેહસિંહરાવ અને પેશ્વાના એકત્ર સૈન્યે ગોવિંદરાવને હરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૫. ગોવિંદરાવ અને તેનો કાકો ખંડેરાવ કપડવંજ તરફ નાઠા. ફતેહસિંહરાવે નડીઆદ નજીકનો ખંડેરાવનો મુલક કબજે કરી તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો. રઘુનાથરાવ નાસી સુરત ગયો. ત્યાં અંગ્રેજો સાથે કરાર કરી મૈત્રી બાંધી.

પ્ર૦ ફતેહસિંહરાવે રઘુનાથરાવ પેશ્વા અને અંગ્રેજોને પોતાના પક્ષમાં શી રીતે લીધા ?

૬૦ ઇ. સ. ૧૭૭૨ ની આખરે અંગ્રેજોએ હુમલો કરી ભરૂચનો કિલ્લો લીધો. ફતેહસિંહરાવે અંગ્રેજોને કેટલુંક ધન આપી ભરૂચ પોતાને હાથ લેવાનો વિચાર કર્યો. પણ તે તેમાં ફાળ્યો નહિ. કેમકે ૧૭૭૫ માં સુરતમાં જે કરાર થયા હતા, તે અન્વયે

અંગ્રેજોએ કેટલોક મુલક લઈ રાધોબાને મદદ આપવી એમ ઠ્યું હતું. તેથી કર્નલ કોટીંગ રાધોબાની મદદે આવ્યો. તેમને ફતેસીંગરાવ, ખંડેરાવ અને પેશ્વાના એકત્ર સૈન્ય સાથે સાબરમતી નદી આગળ અને વાત્રક નદી આગળ કેટલીક લઠાઈ થઈ. ત્યાર પછી રાધોબા તથા અંગ્રેજ નડીઆદમાં દાખલ થયા. નડીઆદ ખંડેરાવનું હતું અને ખંડેરાવ ફતેસીંગને મળી ગયો હતો, તેથી તેની સજ્જ તરીકે રાધોબાએ શહેર ઉપર ૬૦ હજારનો દંડ નાખ્યો, તે પૂરેપૂરો વસુલ થયો નહિ, નડીઆદ છોડી ફોજ અડાસ આગળ આવી. ત્યાં સખત મારામારી થઈ, તેમાં અંગ્રેજ સેનાને ભારે નુકસાન થયું. પછી ચોમાસુ ખેસવાથી અંગ્રેજ ફોજ ડબોઈમાં રહી. રાધોબાએ બીજાપુરમાં જાવળી કરીને કાલકરારના સંદેશા ચલાવવા માંડ્યા. પેશ્વાનું લશ્કર પાછું ગયું હતું, તેથી ફતેસીંગ પણ તૈયાર હતો. એવું ઠ્યું કે રઘુનાથરાવને ત્રણ હજાર ઘોડેસ્વાર અને આઠ લાખ ફિયા તથા અંગ્રેજોને બરૂચ ઉપરનો પોતાનો હથ્થ, ચીખલી, વરીઆવ અને કારલ પરગણાં આપવાનાં કબુલીને ફતેસીંગરાવે તેમને ગોવિંદરાવનો પક્ષ છોડવી પોતાના પક્ષમાં લીધા. ગોવિંદરાવ ૧૭૮૨ માં પુને ગયા, ત્યાં એમને કંઈક જાગીર આપવાનું ઠ્યું.

(૪) ફતેસીંગરાવ ગાયકવાડ ૧૭૭૮ થી ૧૭૮૬

- પ્ર૦ ફતેસીંગરાવને પેશ્વાએ રાજકર્તા તરીકે શી રીતે સ્વીકાર્યા ?
 ઉ૦ સને ૧૭૭૬ માં અંગ્રેજો અને પેશ્વા વચ્ચે પુરંધર આગળ કાલકરાર થયા તેમાં સુરતના કરાર રદ કરી રાધોબાનો પક્ષ છોડી

દેવાનું ઠર્યું. પેશ્વા તથા ગાયકવાડ એવા પરસ્પર સંબંધ વિશે કેટલીક ભાજગડ ચાલી, તેનો અંત સને ૧૭૭૮ માં આવ્યો. દત્તેસીગરાવે ચઢેલી ખંડણી પેશ્વા સરકારને આપીને નજરાણો કાઢ્યા, એટલે તેને સેનાખાસ ખેલનું પદ મળ્યું, અને વડોદરાના રાજ્યકર્તા તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો.

અ. દત્તેસીગરાવ ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ વચ્ચે મિત્રતા શી રીતે ખંધાઇ ? ને તેમની સાથે કયા કરાર થયા ?

ઉ. દત્તેસીગરાવ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી તરતજ પેશ્વા અને અંગ્રેજો વચ્ચે લઢાઈ શરૂ થઈ; પેશ્વાએ ફ્રેન્ચોને પોતાના પક્ષમાં લીધા, તેથી પેશ્વા સાથે લઢવાના ઇરાદાથી જનરલ ગોડાર્ડ અંગ્રેજી લશકર લઈ ગુજરાત ભણી ચાલ્યો. એને લાગ્યું કે ગાયકવાડ સાથે સંપ કરવામાં લાભ છે, તેથી દત્તેસીગરાવ સાથે સંદેશા ચલાવ્યા; ગોડાર્ડે ડબોઈમાં પેશ્વાની ફાજ હતી તેના ઉપર ધસારો કરી તે શહેર લીધું. અંગ્રેજો વિજયી થયા એટલે ગાયકવાડે તેમની સાથે ડબોઈ પાસે ૧૭૮૦ માં કરાર કર્યો. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે:—

- ૧ ગાયકવાડને પેશ્વાથી સ્વતંત્ર ગણવા.
 - ૨ અંગ્રેજોને ત્રણ હજાર સ્વારની મદદ આપવી.
 - ૩ ગુજરાતનો મુકક ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ વચ્ચે વહેંચી લેવો.
- આ ઠરાવથી અંગ્રેજોએ ભરૂચમાંથી પેશ્વાના અમલદારોને કાઢી મૂક્યા. અંકલેશ્વર, આમોદ ને હાંસીટ પોતાને કબજે લીધા. વળી ગોડાર્ડે અમદાવાદ લીધું ને તે ગાયકવાડને આપ્યું. એના બદલામાં શિનોર તથા સુરત અઢાતીસીનો કેટલોક ભાગ અંગ્રેજોને મળ્યો. આથી ગાયકવાડ પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થયા ને

અંગ્રેજોની સાથે સંપ વધ્યો. આ સંપથી બંને સત્તાને ધણો લાભ થયો છે. આજ સુધી એ સંબંધ ચાલુજ છે.

પ્ર૦ અંગ્રેજો અને પેશ્વાને લડાઈ થવાનું શું કારણ ?

ઉ૦ અંગ્રેજોએ એકવાર સુરતના કરારથી રાધોબાનો પક્ષ કર્યો, પછી બીજા વર્ષે પેશ્વા સાથે સંધી કરી, વળી પાછો રાધોબાનો પક્ષ લીધો, આથી તેમજ ફ્રેંચ તથા અંગ્રેજોને યુરોપમાં લડાઈ થાય એવો સંભવ હતો, તેથી પેશ્વાએ ફ્રેંચો સાથે એકસંપ કરવા માંડ્યો. પેશ્વાનું સૈન્ય ફ્રેંચ દબથી કેળવવા માટે ફ્રેંચ અમલદારો નોકરીમાં રાખ્યા. આ કારણથી અંગ્રેજોને પેશ્વા સાથે વિગ્રહ થયો.

પ્ર૦ પેશ્વાની સત્તા શી રીતે વધી ?

ઉ૦ ગાયકવાડ સાથે અંગ્રેજોને દોસ્તી થઈ, પેશ્વા તથા અંગ્રેજોને લડાઈઓ થઈ, તેમાં બંને પક્ષની કેટલીક વાર હારાળા થઈ; ૧૭૮૨ માં સાલખાઈ મુકામે તહ થયો, તેમાં એવું ઈર્ષ્ય કે રાધોબાને દરવર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવા, અમદાવાદ સહિત પેશ્વાનો મલક પેશ્વાને પાછો આપવો, ગુજરાતમાં ગાયકવાડનો મુલક ૧૭૭૫ માં જીટલો હતો તેટલોજ મુકરર થયો. આ કરારથી એમ થયું કે અમદાવાદ ગાયકવાડને આપવાની અંગ્રેજોએ કબુલાત કરેલી તે રદ ગઈ અને તે પેશ્વાના હાથમાં ગયું. વળી પેશ્વાને ખંડણી આપવાનું પણ ચાલુ થયું.

પ્ર૦ ફતેહીગરાવે શી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું ? ને તેમનું મરણ શી રીતે થયું ?

ઉ૦ એ ધણી ઠરકસરથી રાજ્ય ચલાવનાર હતા, તેમણે શાંતિથી રાજ્ય ચલાવ્યું. એમણે આરબો વગેરેનું કેટલુંક ભાડૂતી લશ્કર

રાખ્યું, તેથી જીવિષ્યમાં રાજ્યની કેટલીક ખરાબી થઇ. આર-
મોથી વડોદરાને કેટલાંક વરસ બહુ સહન કરવું પડ્યું છે, એમ
છતાં ફતેસીંગરાવે ધણા તોફાની સમયમાં બાહોશીથી રાજ્ય
નોંકા ચલાવી તેને લીધેજ રાજ્ય ટકી રહ્યું. ઇ. સ. ૧૭૮૬
ના ડીસેમ્બરની ૨૧ મી તારીખે ફતેસીંગરાવ પોતાના મહેલને
હાથેથી પડી જવાથી મરણ પામ્યા.

- અ. ફતેસીંગરાવના મરણ પછી વડોદરાનું રાજ્ય નબળું પડવાનું
થું કારણ ?
- ઉ. ફતેસીંગરાવ પછીના ગાયકવાડો દબતા વગરના અને અને નબળા
હતા; કુટુંબમાં કુસુપ થયો; ગુજરાત જીતતી વખતે મરહાઓ-
માં લશ્કરી કળા સારી હતી, પણ પ્રાંતો જીત્યા પછી તે ટકાવી
રાખવામાં પછીના ગાયકવાડ પાછળ પડ્યા; અને ફતેસીંગરાવે
બાકુતી માણસોની બરતી કરી, તેમને રાજ્યનું અભિમાન ન
હતું. માત્ર પૈસા ખાતર તેઓ નોકરી કરતા. આ કારણથી
રાજ્યનું મહેસુલ લશ્કરના નિભાવમાં વપરાતું. આનંદરાવ
ગાયકવાડના સમયમાં તો બાકુતી આરખોએ રાજ્યની છેક પા-
ચમાલી કરી.

[૫] સયાજીરાવ [મુતાલિક માનાજીરાવ] ૧૭૮૬ થી ૧૭૯૩

- અ. ફતેસીંગરાવ પછી ગાદીપતી કાણુ અને શી રીતે થયા ?
- ઉ. ફતેસીંગરાવના મરણ પછી ૧૭૮૬ માં ગોવિંદરાવે ગાદી માટે
પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, પણ પેશ્વા સરકારે તેમના બાઇ માનાજી-
રાવને મુતાલિક નીમી સયાજીરાવને ગાદીના માલીક તરીકે
ઠરાવ્યા. માનાજીએ આ બદલ પેશ્વાને તેત્રીસ લાખ રૂપિયાનો
૯

નજરાણો આપ્યો અને ફતેસીગરાવના વખતની બાકી જે
છત્રીસ લાખ રૂપિયા આપવાનું કબુલ કર્યું. તેમનું (માનાજીરાવનું)
મરણ ૧૭૬૨ માં થયું.

(૬) ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ ઈ. સ. ૧૭૬૩ થી ૧૮૦૦

પ્ર. માનાજીરાવના મરણ પછી ગાદીપતી કાણ થયા ?

ઉ. ગોવિંદરાવ રાજ્યના માલિક થયા. તેમની પાસેથી પેશ્વાએ
કરાર કરાવી લઈ ઘણો મુલક પડાવી લેવાનું કર્યું. ગોવિંદરાવે
નજરાણો તથા પાછલી ખંડણી વગેરેની બાકી બદલ એકંદર
એક કરોડ ને વીસ લાખ રૂપિયા પેશ્વાને આપવા, તાપી
નદીની દક્ષિણેના સઘળો મુલક આપવો; તથા સુરતની જઠાતના
ઉત્પન્નમાનો પોતાનો ભાગ આપવો એમ કર્યું. પણ આ કરાર
સાલખાઈના તહનામાથી વિરુદ્ધ છે એમ કહી અંગ્રેજોએ
પોતાના દોસ્ત ગાયકવાડનો પક્ષ કીધો એટલે પેશ્વાની માગણી
બર આવી નહિ.

પ્ર. મરાઠી રાજ્યની પડતી થવાનું શું કારણ ?

ઉ. મરાઠી રાજ્યમાં પાછાણ પક્ષ અને મરાઠી સરદારોનો પક્ષ
એ એ પક્ષ પડી ગયા. પેશ્વાના શાણા ને ચતુર પુરો મરણ
પામ્યાં. તેથી મરાઠા સરદારોમાં સંપ રહ્યો નહિ, અને આપ
અખત્યાર બની ગયા, ને પોતપોતાની ચઢતી કરવા મ હોમઢે
લઢવા લાગ્યા. અદેખાઈ ને કુમંપને લીધે મરાઠી રાજ્ય ભાગવા
માંડ્યું. આખરે ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં નાનાફડાણીમાં મરણ
પામ્યો ત્યારે સરદારો છેક નિરંકુશ બની ગયા. સિંધીયા ને
હોલકર માંહેમાંહે લઢયા; હોલકરે પુના લીધું, તેથી બાજીરાવને

વસાઈ નાશી જવું પડ્યું. તેણે અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરી તેમાં એમ હતું કે અંગ્રેજો બાજુરાવને ગાદીએ બેસાડે તેના બદલામાં પુનામાં અંગ્રેજ લશ્કર રાખવું, તેના ખર્ચને પેટે છત્રીસ લાખના ઉત્પન્નનો મુલક આપવો; અંગ્રેજના શત્રુને નોકર રાખવા નહિ; નિઝામ અને ગાયકવાડના સાથે વધા હોય તે અંગ્રેજ મારફત પતાવવા. આવા કરારથી પેશ્વાની સ્વતંત્રતાને ધણો ધોક્કો પહોંચ્યો. ૧૮૦૨

૩૦ ગોવિંદરાવ ગાદી ઉપર બેઠા ત્યારે કોણે ખંડ કર્યું ?

ઉ૦ તેમનો એક પુત્ર કાનોજરાવ કરીને હતો, તે શ્વરો પણ ટંટાખોર હતો. તેનો સ્વભાવ તેને જાંખીને બેસવા દે તેવો ન હતો. તેણે થોડું સૈન્ય ભેગું કરી ધાધલ મચાવી; આરબ, પઠાણ અને બાજી લોકોનું બાકુલી લશ્કર હતું; તેમણે તેને કેદ કર્યો, પણ સ્ત્રીના વેશમાં તે કેદમાંથી નાશી ગયો. ડુંગરોમાં તેને બીલ લોકોની મદદ મળવાથી સંખેડા અને બહાદરપુરની આસપાસ ત્રાસ વર્તાવ્યો. આ અરસમાં તેને કડીના જાગીરદાર મહારાવ સાથે દોસ્તી થઈ, તેથી તે તેને મળી ગયો.

૩૦ કડીના મહારાવે શાથી ખંડ કર્યું ? ને તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?

ઉ૦ દામાજરાવે ખંડેરાવને ખોરસદ તથા નડીઆદ તાલુકા સ્વતંત્ર આપ્યા હતા. પછીથી ૪૦૦ ધોડેસ્વારની મદદ લેવાની સરતે કડીની જાગીર પણ આપી હતી. ખંડેરાવ ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં ગુજરી ગયા પછી તેનો દીકરો મહારાવ થયો. તેણે ધોડેસ્વારની મદદ બંધ કરી તેને બદલે વાર્ષિક પેશકશ્ચ તરીકે એક લાખ ને વીસ હજાર રૂપિયા ગાયકવાડને આપવાના કરાવ્યા.

આ વાત પણ તેને ગમી નહિ, ને તદ્દન મુક્ત થવાની માગણી કરી; તે સ્વીકારાઈ નહિ. તેથી તે ભ્રષ્ટરાયો, અને કાનોજીરાવ વગેરેને પોતાના પક્ષમાં લઈ તોફાન મચાવ્યું. આથી ગોવિંદરાવે તેમના ઉપર સ્વારી કરી; પણ કાનોજીરાવના નિહર ધસારાથી ગોવિંદરાવના લશ્કરને બે ત્રણ વખત પાછાં હટવું પડ્યું; પણ ગોવિંદરાવે યુક્તિથી કાનોજીરાવની સહીનો ખોટો કાગળ મઠ્ઠારરાવના હાથમાં જાય એવી તજનીજ કરી, તેથી મઠ્ઠારરાવ અને કાનોજીરાવને અણબનાવ થયો; જેથી કાનોજીરાવને નાશી જવું પડ્યું. મઠ્ઠારરાવ પાસે સાડા પાંચ લાખ રૂપિયા દંડ તથા ખંડણી પેટ દરવણે એક લાખ પંદર હજાર રૂપિયા લેવાના ઠરાવી લઢાઈ બંધ કરી. ઇ. સ. ૧૭૬૪.

પ્ર૦ આખા સેલુકરના જીલમનું શું પરિણામ આવ્યું ?

જિ૦ અરાઢમી સહીના છેવટના ભાગમાં પેશ્વાની બધી સત્તા નાના-કૂડણવીસના હાથમાં હતી. તેનાથી કંટાળીને બાજીરાવે તેને કેદ કર્યો, ને તેના પક્ષના માણસો ઉપાર જીલમ કરવા માંડ્યો. તેમાં સેલુકર નામનો અમદાવાદના પેશ્વાના સુબાનો મુત્તાલિક પણ હતો. તે પુનામાં રહી પોતાના માણસો અમદાવાદમાં મોયલી સુબાગીરી કરતો હતો. કેદમાંથી છુટવા તેણે દશ લાખ રૂપિયા આપવાનું કજીલ કરીને અમદાવાદ આવ્યો. ત્યાં રૂપિયા એકઠા કરવા તેણે જીલમ કરવા માંડ્યો. ગાયકવાડના મુલકમાં પણ તેણે જીલમ વર્તાવ્યો. તેથી ગોવિંદરાવ મહારાજે પોતાના સરદાર બાબાજી આપાજી તથા શિવરામ ગાદીને મોકલ્યા. કેટલીક અપાઝપી થઈ, બાંટવા આગળ સેલુકરે સખત હાર

ખાધી, એટલે તે અમદાવાદમાં બરાચો; તેથી તેને ઘેરા ખાધ્યો. આખરે સેલુકરને તેનાજ માણસીએ બાબાજીના કમળમાં સોંપ્યો. બાબાજીએ તેને ગોવિંદરાવ પાસે મોકલ્યો, તેમણે પ્રથમ વડોદરામાં ને પછી બોરસદમાં કેદ કર્યો. ૧૭૬૮. આખરે ધણી વર્ષ પછી અંગ્રજોએ તેને છોડાવ્યો.

પ્ર० આબા સેલુકરના ગુણ કહો.

ઉ० તે ધણો દૂર ને નિર્દય માણસ હતો. એની વર્તણૂક એવી હતી કે સામા માણસને ગુસ્સો ચઢ્યા વગર રહેજ નહિ. એક પ્રસંગે એણે ગોસાંધઓને પણ હુટ્યા હતા. એને યથેચ્છી સખ વાજખી હતી.

પ્ર० ગોવિંદરાવનું મરણ ક્યારે થયું ?

ઉ० ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં ગોવિંદરાવ મરણ આપ્યા.

(૭) મહારાજ આનંદરાવ ગાયકવાડ ૧૮૦૦-૧૮૧૭

પ્ર० કાનોજરાવે શી રીતે બંડ કર્યું ? ને છેવટે તેની શી દશા થઈ ?

ઉ० આનંદરાવ મહારાજ ગાદીએ બેઠા ત્યારે કાનોજરાવ કેદમથિી છુપા વેશી આવી પ્રથમ તો મહારાજની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં ફાળ્યો, પણ વડોદરામાં તે વખતે આરબોનું જોર વધી પડ્યું હતું. તેમને તે વજ રાખી શક્યો નહિ, ને પોતાના મગા સંબંધીઓ પાસેથી નાણાં કઢાવી આરબોને શાંત પાડવાની જોડવણ કરી, તેમાં તે ફાળ્યો નહિ, પણ ઉલટો કુટુંબીઓમાં અપ્રિય થઈ પડ્યો. તેણે મહારાજને કેદ કર્યા, આરબો પણ તેનાથી કંટાળ્યા હતા, તેથી બધાએ એક રાત્રે તેની હવેલીમાં ઘેરી લીધી; ત્યાંથી એને પકડી રામપુર રોટીઆના કિલ્લામાં

કેદ ક્યો. ત્યાંથી આરખો સાથે મુંબાઇ મોકલતાં છુટા થઇ ગયો અને વડોદરા રાજ્યને ધણે ત્રાસ આપવા લાગ્યો; તે રાજ્યપીપળે ગયો, ત્યાં તેને સંખેડાવાળા ગાયકવાડ, કોળી, બીલ તથા કેટલાક આરખો મળ્યા. તેમના ઉપર ગાયકવાડ અને અંગ્રેજના લશ્કરે હાપો માર્યો, વજીરીઆ અને સાવલી આગળ કાનોછની હાર થઇ, ૧૮૦૩, તેથી તે ઉજ્જનમાં જઇ રહ્યો. વળી ૧૮૧૬ માં પાછા ધાંધળ શરૂ કરી. તેને પાદરે રહેવાની પરવાનગી મળી. ત્યાં રહે રહે નવાનગરના જામ સાથે મસલત ચલાવી તોફાન કરવા વિચાર કર્યો, પણ તે ઉધાકું પડ્યાથી પકડીને પ્રથમ સુરત, પછી મુંબાઇ ને છેવટ મદ્રાસ મોકલ્યો, ત્યાં તેનું મરણ થયું.

૬૦ ગોવિંદરાવના મરણ વખતે ગાયકવાડ કુટુંબમાં બેહદ કુસંપ હતો, જુના કારભારીઓને કાઢી મૂકી નવા લાવવાથી અમલદારોમાં અસંતોષ થયો હતો, રાજ્યની તિજેરી ખાલી હતી, કેટલાક મહાલો ધરાણે મૂકવા પડ્યા હતા, કેટલાક ઇજારે અપાયા હતા, ખંડણી પણ આવતી નહતી, વળી આરખોનું જોર ધણું વધી ગયું હતું; આવા વખતમાં કડીના મદદાર રાવે બંડ કર્યું. તેની સામે સેનાપતિ બાબાજી ચઢ્યો અમદાવાદ આગળ ઝપાઝપી થઇ. પણ છેવટે અંગ્રેજોની મદદ લેવી પડી. ચોર્યાસી પરગણું અને સુરતની ચોથ લેવાની સરતે મેજર વાકરના લશ્કરની સહાયથી મન્નારરાવનો પરાજય કર્યો. વળી સંખેડા બહાદરપુરના જાગીરદાર ગણપતરાવે રૈયતને ધણે ત્રાસ આપવા માંડ્યો, તેને પણ અંગ્રેજોની મદદથી હરાવી

તેનો મુલક ખાલસા કર્યો. તેમજ આરખોનું બંડ સમાવી દેવાના કામમાં પણ અંગ્રેજોએ મદદ આપી હતી, તેના બદલામાં ગાયકવાડે ચોર્યાશી પરગણું, સુરતની ચોથ, ચીખલી પરગણું અને ખેડાની જાગીર અંગ્રેજોને આપ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૦૨. આ વખતથી એવો કરાર થયો કે અંગ્રેજોએ ગાયકવાડની મદદ સારૂં એ હજાર સિપાઈઓનું લશ્કર તથા તોપખાનું વડોદરે હંમેશાં રાખવું. તેનો ખર્ચ ૭૮૦૦૦ રૂપિયા હતો. તેના નિભાવ માટે ધોળકા, નડીઆદ, ત્રિજાપુર અને કડી ટાપો અંગ્રેજોને આપ્યા. એ પ્રમાણે અંગ્રેજ તથા ગાયકવાડ વચ્ચે સહાયકારી સૈન્ય રાખવાના જે કરાર થયા તેની રૂએ મેજર વૉડર વડોદરાનો પહેલો રેસિડેન્ટ થયો. અંગ્રેજોને ઈનામ તરીકે અઢી લાખ કરતાં વધારે ઉત્પન્નનો મુલક મળ્યો. ગુજરાતમાં આજથી તેમની સત્તાની શરૂઆત થઈ.

૩૦ દિવાન રાવજી આપાજી વિશે શું જાણો છો ?

જી. ગોવિંદરાવ મહારાજાએ દક્ષિણમાંથી મજબુદાર, ફડજીવીસ વગેરે દરકદારોને ખોલાવ્યા હતા, તેમાં એક પ્રભુ કુટુંબ સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું; તેનો મુખ્ય પુરુષ રાવજી આપાજી દિવાન હતો. તેનો બાપ આપાજી હતો, તે સેનાપતિ થયો હતો. મહારાજા ગોવિંદરાવ તથા આનંદરાવના સમયમાં રાવજીએ વડોદરાની સારી સેવા બજાવી છે. અંગ્રેજોને વડોદરામાં ખોલાવવામાં, ગોવિંદરાવના સંકટ સમયે ગાદી સાચવી રાખવામાં અને કાનોજીને પકડાવી પોતાની સત્તા તાજી રાખવામાં તેણે સારી કુનેહ બતાવી છે; પણ જે આરખોએ બહુ રમખાણ

મચાવ્યું હતું તેની સંખ્યામાં વધારો કરનાર પણ એજ હતો; રાજ્યમાં નાણાંની સ્થિતિ નહારી હતી, ત્યારે પોતે તથા પોતાના કુટુંબના માણસોને શ્રીમત બનાવવા પ્રયાસ કરતો. આર-
બોના તોફાન વખતે તથા રાજ્યમાં સુધારો કરવામાં તેણે કાળજી બતાવી નહોતી. તોપણ જે કટાકટીના સમયમાં રાવજીએ રાજ-
નૌકા ચલાવી હતી, તેનો વિચાર કરતાં તે રાજકિય પુરુષ તરીકે પ્રશંસાપાત્ર છે. એના અમલનાં અંગ્રેજોને ધણો લાભ થવાથી તેના વારસોને દીવાનપદ ઉપર કાયમ કર્યા. સને ૧૮૦૪ માં રાવજીના સ્વર્ગવાસથી એનો બત્રિજો સીતારામ જેને એણે દત્તક નીમ્યો હતો, તે દીવાન થયો. રાવજીને અંગ્રેજ તરફથી ચોર્યાશી તાલુકાનું બાટા ગામ તથા ગાયકવાડ તરફથી વરસે ૪૦ હજારની નીમણુંક મળી હતી. વડોદરામાં રાવપુરાનો જે લત્તો છે, તે રાવજીના નામ ઉપરથી પડેલો હોય એમ જણાય છે.

પ્ર. કડીવાળા મહારાજાની જાગીર શી રીતે ખાલસા કરી ?

ઉ. આનંદરાવ નખળા મનના હોવાથી સધળો રાજવહીવટ દીવાન રાવજીના હાથમાં હતો, તેથી તેની સત્તા વધી બધ હતી. તેથી તેનાથી કંટાળીને ગજરાબાઇ તથા મુકુદરાવ કડીના મહારાજા સાથે મળી ગયા. મહારાજાએ જાહેર કર્યું કે રાવ-
જીએ કેટલાંક જુલમી કામો કર્યા છે, ગાયકવાડના કુટુંબના માણસો ઉપર ગેરવર્તણૂક ચલાવી છે, કાનોજ વગેરેના વા-
જખી હકકો છીનવી લીધા છે, તે બધાને ન્યાય અપાવવા હું બહાર પડ્યો છું. એમ જણાવી લશ્કર જમાવી ખંડ કર્યું. તેણે વીસનગર અને વીજપુર જીતી લીધાં. આ તકરારનો નિવેડો લાવવા બંને પક્ષોએ અંગ્રેજની મદદ માગી. તેની

મુંબઈના ગવર્નર ડંકને મેજર વોકરને તપાસ કરવા વડોદરે મોકલ્યો; તે ૧૮૨૨માં બે હજાર માણસ સાથે વડોદરે આવ્યો. તેને તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે આનંદરાવની મહારાવ ઉપર ઇતરાજ છે, આરખોનો તેમને ડર છે, મહારાવ કેવળ પોતાના સ્વાર્થ સાંજ કલહ કરે છે, ને વીસનગર તથા વીળપુર પચાવી પડ્યો છે, તે આપતો નથી. તેથી મુંબઈથી વધારે લશ્કર મંગાવી બાબાજીની સાથે કડી ઉપર સ્વારી કરી. મહારાવે ધણી બહાદુરી જતાવી, પણ છેવટે મહારાવ હાર્યો ને તેનો બધો મુલક લઈ વડોદરા રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો. મહારાવને નિમણૂક બાધી આપી નડિઆદમાં રાખ્યો. ત્યાંથી પણ નાસીને કાઠિઆવાડમાં ગયો, ત્યાં કેટલાક કાકરોને ભંભેરીને બંડ કરાવ્યું. કેટલીક ઝપાઝપી થઈ પણ છેવટે તે હાર્યો; તેથી પાણીતાણાના ડુંગરોમાં જઈ ભરાયો; ત્યાંથી પણ કેદ પકડાયો. મરતાં સુધી અંગ્રેજોએ તેને મુંબાઈમાં કેદમાં રાખ્યો. આ પ્રમાણે કડીના શુદ્ધમાન પણ તરંગી, લોભી અને લાગ્ય-હીન જમીનદારની સત્તાનો અંત આવ્યો. આથી ગાયકવાડ સરકારને પાંચ લાખના ઉત્પન્નનો મુલક મળ્યો.

મ. કાઠિઆવાડની મુલકમીરીની હકીકત કહો.

ઉ. આપણા દેશની પશ્ચિમે કાઠિઆવાડનો ક્ષીપકલ્પ આવેલો છે. તેમાં નાની મોટી લગભગ જુદી જુદી ત્રણસો રાજ્ય સત્તા હતી, તેમના ઉપર કોઈ રાજ્ય કર્તાનો કાયમનો અમલ ન હતો. મરાઠાઓ કાઠિઆવાડમાં સ્વારીઓ કરતા, તે રાજ્ય સ્થાપવાના હેતુથી નહિ, પણ પૈસા મેળવવા માટે કરતા હતા. એમ છતાં દામાજીરાવને કાઠિઆવાડમાં થોડો મુલક મળ્યો.

હતો. મહમદ ખેગડાના વખતમાં એક સૈયદને થોડી જમીન
 ધનામમાં મળી હતો, તેને કાઠીઓએ હેરાન કર્યો, તેથી દા-
 માજીરાવને મદદ માટે ખોલાવ્યા હતા; લાડીના કાકોરે પો-
 તાની દીકરી દામાજીરાવને આપીને દામનનગર તથા ખીખાં
 દશ ગામ ૧૭૩૮માં પહેરામણીમાં આપ્યા હતાં; વળી જુના-
 ગઢના નવાજ પાસેથી થોડો મુઝક દામાજીરાવે જીત્યો હતો.
 સને ૧૮૦૫—૬ સુધીમાં તે લાડી, અમરેલી, કોડીનાર, શિયા-
 નગર, બીમકટ્ટા, થાન અને લખતર એમ એકંદરે સાત
 થાણાં ગાયકવાડે સ્થાપ્યાં હતાં; તે ઉપરાંત કેટલાંક ગામો ત્યાંના
 ગરાસીઆઓએ પોતાના સંરક્ષણ માટે આપ્યા હતાં. કાઠિયા-
 વાડનાં નાનાં મોટાં ૩૦૦ રાજ્યોમાંથી લગભગ ૮૦ આપણા
 અમરેલી પ્રાંતમાં આવી ગયાં છે. સને ૧૮૧૩ માં કોડીનાર
 પરગણાનો બાકીનો અરધો ભાગ જુનાગઢના નવાજ તરફથી
 મળ્યો. તથા પ્રજાસપાટણનો દેખરેખના બદલામાં જુનાગઢ
 તરફથી ૨૦૦૦ ફોરી મળવા માંડી. ૧૮૧૭ માં બ્રિટિશ સરકાર
 સાથે કાલકરાર થયા તે રૂએ ઓખામડળ ગાયકવાડને મળ્યું.
 આ રીતે ગાયકવાડ સરકારે જે મુઝક કાઠિયાવાડમાં મેળવ્યો
 હતો તેના ખંડણીનો આંકડો નક્કી કરેલો નહતો, જુદા
 જુદા નામથી અનેક બાજતો વસુલ લેવામાં આવતી. શીરરામ
 ગાર્દી તથા બાબાજી આપાજીએ એ આંકડો બહુજ ચઢાવી
 દીધો હતો, તેથી મુલકગીરીનો આંકડો વસુલ લેતાં ઘણો
 જુલમ થતો હતો. બાબાજીએ ધણી સખ્તાઈથી કામ લેવા
 માંડ્યું, તેથી કંટાળીને ત્યાંના સ્થાનિકોએ અંગ્રેજની મદદ
 માગી તેથી કર્નલ વાકરને તે કામ સોંપાયું. તેઓ ૧૮૦૭

માં બાબાજીના સૈન્ય સાથે કાઠિયાવાડમાં ગયા. ત્યાં બધા તાલુકદારોને ભેગા કરી એક આંકડી ખંડણી આપવાનું ઠેરવ્યું. આથી ગાયકવાડ સરકારની ખંડણી લગભગ ચારલાખ સત્તર હજારની થઇ. પાછળથી તેમાંથી કંઇક અંશે ઓછી કરવામાં આવી હતી, તે આંકડો પોણા ચાર લાખ ઉપરનો હતો.

- પ્ર૦ મેજર વૉકરે ગાયકવાડ સરકારની શી સેવા બજાવી હતી ?
- ઉ૦ કડીના મહારાવનું બંડ શાંત પાડવામાં અને તેનો મુલક ખાલસા કરવામાં તથા આરબોનું જોર કમી કરવામાં તેણે સારી મદદ કરી હતી. આરબોનો પગાર નહિ મળવાથી તેમની સત્તા ઘણી વધી ગઇ હતી. તેથી પોણાબાર લાખના આવકનો મુલક સાનમાં લઇ નાણાં ધીર્યાં હતાં, અને આરબોને વડોદરાના કોટમાં ઘેરી લઇ અઢેત્રો પગાર આપી કાઢી મૂક્યા સંખેડ બહાદરપુરના જગીરદાર ગજુપતરાવ સાથે લઢાઇ કરવામાં અને તેની જગીર ખાલસા કરવામાં તેણે મદદ કરી હતી. ગાયકવાડ માટે સહાયકારી સૈન્ય રાખવા માટે અંગ્રેજો સાથે દોસ્તી તેને લીધે થઇ હતી, સને ૧૮૦૫ નં નવું તહનામું પણ એને લીધેજ થયું હતું. લશ્કરનો ખર્ચ ઓછો કરવામાં તથા ગાયકવાડનું વધી ગયેલું દેવું પતાવવામાં, તથા કાઠિયાવાડનો મુલકગીરીમાં બાબાજી સાથે જઇ ત્યાંના તાલુકદારોની એક આંકડી ખંડણી નકી કરવામાં તેણે સારી મદદ કરી હતી. તે ઉપરાંત બધે કરકસરથી ખર્ચ કરવાની રીત દાખલ કરાવી ઉપજમાં વધારો કરાવ્યો. એ બધા કામ શતેશ્વરીથી પાર ઉતારી તે સને ૧૮૧૦ માં વડોદરા છોડી પોતાને વતન ગયો.

વડોદરાના ઇતિહાસમાં એણે કરેલાં અનેક ઉપયોગી કામોને લીધે એનું નામ હમેશાં સુખસિદ્ધ રહેશે.

૩૦ ગંગાધર શાસ્ત્રી વિષે શું જાણો છો ?

૩૦ ગુજરાતમાં પેશ્વાને હિસ્સે જે મુલક તથા ખંડણીનો ભાગ આવ્યો હતો, તેનો ઇજારો શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને સને ૧૮૦૦ માં પાંચલાખ રૂપિઆથી પાંચ વર્ષ માટે આપ્યો હતો. ફરીથી ૧૮૦૫ માં સાડાચાર લાખથી દશ વર્ષ માટે આપ્યો હતો. આ ઇજારાની રકમ તથા ખંડણીની રકમની પેશ્વા તરફથી માગણી થઈ, ત્યારે ગાયકવાડ સરકારે પોતાનું લેણું કાઢ્યું. આવી તકરાર દબી થવાથી પટ્ટો પૂરો થયા પછી બીજો પટો કરી આપ્યો નહિ. વળી ત્રિઅઠ્ઠા ડેંગલેએ કાઢિયાવાડના ખંડિયા રાજાઓને જણાવ્યું કે પેશ્વાનો ખંડણીનો ભાગ હવેથી ગાયકવાડને આપવો નહિ. વળી ૧૮૧૩ માં કાગળીઆ અને દુકાળથી લોકો ખડુ હોરાન થયા, પણ તકરારને લીધે લોક સુખાકારી માટે કાંઈ થયું નહિ. આ તકરારનો નિવંડો લાવવા ગંગાધર શાસ્ત્રીને અંગ્રેજ સરકારની બાંહેધરીથી પુને મોકલ્યા. ૧૮૧૪ થઈ જાનગડો થઈ પણ કાંઈ નિકાલ થયો નહિ, એટલે તેણે વડોદરે પાછા આવવા વિચાર કર્યો. ગંગાધર શાસ્ત્રી જાણો ને હૈયાનો બોળો, એક બલો ગૃહસ્થ હતો. કપડી માણસોના કપટની એને સમજ પડતી નહિ. મેજર વૉકરની તેના ઉપર ધણી પ્રીતિ હતી. એ દક્ષિણના પટવર્ધન કુટુંબનો ધણો કામેલ ને કલમખાજ હતો, ને ધણો પ્રમાણિક હતો. અંગ્રેજ સરકારની સેવાના બદલામાં તેને એક ગામ ઇનામમાં મળ્યું હતું. ગાયકવાડની નાણાની

સ્થિતિ સુધારવાની ધણી યોજનાઓ એમને હાથે થઇ હતી. ખીલો બાજુરાવ પેશ્વા પંદરપુરની જત્રાએ જતા હતા, તેની સાથે એ પણ ગયો. ત્યાં ત્રિપુલ્લુ ઉંગલેએ ૧૮૧૫ માં તેને હમાયી મરાઠ્યો. ઉંગલે ગુન્હેગાર છે એ વાતની પેશ્વાએ ના પાડી, તો પણ અંગ્રેજ તરફથી તેને થાણાના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો, ત્યાંથી તે નાસી ગયો ત્યારે ફરીથી પકડીને યુનારમઠના કિલ્લામાં જન્મ કેદ રાખ્યો. પેશ્વા અને ગાયકવાડના લેણદેણનો નિકાલ ૧૮૧૭માં અંગ્રેજોની મદદથી થયો. પેશ્વાનો જે મુલક ગુજરાતમાં હતો, તેનો કાયમનો ઇજારો ગાયકવાડને આપ્યો. તેના બદલામાં સાડાચાર લાખ રોકડ રકમ આપવાની ઠરાવી. એ ઠરાવ અન્વયે ગાયકવાડ સરકારને સ્વતંત્ર સત્તાધીશ સ્વીકારવામાં આવ્યા. વળી કોઇ પણ પ્રકારની ખંડણી કે નજરાણો આપવાનું અંધ થયું.

૩૦ અંગ્રેજોની હકુમત ગુજરાતમાં શી રીતે ફેટલી વધી ?

૬૦ સન ૧૭૭૫ પહેલાં અંગ્રેજોની હકુમત ગુજરાતમાં નહિ જેવી હતી; પણ ફતેહગિરાવ ગાયકવાડે રઘુનાથરાવ અને અંગ્રેજોની મદદ માગી, ત્યારે બરુચ, ચીખલી, વરીઆવ અને કોરલ પરગણાં તેમને મળ્યાં. વળી ૧૭૮૦ માં ગાયકવાડ પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થયા ત્યારે સુરત અઢાવીસીને ફેટલોક ભાગ અને શિનોર મળ્યાં; પણ સાલખાઇના તહનામાથી આ બધી વ્યવસ્થા ફરી ગઇ. સને ૧૮૦૨ માં વળાઈના કરાર પેશ્વા સાથે અંગ્રેજોને થયા. તેથી સુરતની ચોથ ઉપરનો તથા ચોર્યાશી અને ચીખલી પરગણાનો હક અંગ્રેજોને મળ્યો. ગાયકવાડનો એ મુલકનો હિસ્સો તો એમને પ્રથમથીજ મળ્યોજ હતો. ૧૮૦૨

માં જે કરાર ગાયકવાડ સાથે થયા તે અન્વયે વડોદરામાં સહાયકારી ફોજ રાખવાનું ઠર્યું હતું. ૧૮૦૫ માં નવું તહનામું થયું, તે અન્વયે સહાયકારી લશ્કરમાં વધારો કરવામાં આવ્યો તેના ખર્ચ બદલ ગાયકવાડે અગિયાર લાખ સિત્તેર હજારની ઉપજનો મુશ્કેલ અંગ્રેજને આપ્યો. ૧૮૦૬ માં મેજર વોકરે રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો, તેમાં આનંદરાવ મહારાજના વખતથી ખેડાની કિલ્લેદારી ચોખલી પરગણું, સુરતની ચોથ અને ચોયાંશી પરગણું. એ સિવાય નડિયાદ, ઘોળકા, વિજપુર, માતર તથા મહુધા પરગણું, કડી ટપો, કીમ, કઠોરની જકાત અને કાઠિયાવાડની વાર્ષિકવરાત એ મળી પોણાબાર લાખનો મુલક જહોદાદમાં મળ્યો હતો. અંગ્રેજોને પેશ્વા સાથે ૧૮૧૭ માં કરાર થયા, તે અન્વયે જંજીસર, આમોદ, ડોહાઈ, બહાદરપુર અને સાવલી પરગણાં, અને કાઠિયાવાડની પેશ્વાની ખંડણી મળ્યાં. તેના બદલામાં પેશ્વાના રાજ્યમાં તહેતાતી લશ્કર વધારવામાં આવ્યું, અને પેશ્વાના મુશ્કેલો ઇજારો ગાયકવાડને બદલે અંગ્રેજોને આપ્યો. આ મુલકનું ઉત્પન્ન સત્તર લાખ કરતાં વધારે હતું, પરંતુ ઇજારો સાડાચાર લાખ આપવાની સરતે મળ્યો હતો; અને તે રકમ અંગ્રેજોએ પેશ્વાને આપવી એમ ઠર્યું. આથી અમદાવાદનો અરધો ભાગ અંગ્રેજોને મળ્યો. વળી એજ તહનામા અન્વયે શ્રીમંત ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ વચ્ચે મુશ્કેલી આપ લે થતાં ગાયકવાડને ડોહાઈ, બહાદરપુર, સાવલી અને વીજપુર મળ્યાં; તથા અંગ્રેજોને કપડરગજ, જાલેજ, કડોદ, અમદાવાદનો ગાયકવાડનો અરધો ભાગ, દશકોઈ પરગણું તથા હવેલી મળ્યાં. વળી બાજીરાવ પેશ્વાએ પુનામાં

રેસીડેન્સીના ઉપર હુમલો કર્યો, તેથી તેને નાસી જવું પડ્યું ને તેનું રાજ્ય અને સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યાં. આથી ગુજરાતમાં ગાયકવાડ અને અંગ્રેજની સત્તા રહી.

૩૦ કંપની સરકાર સાથે દોસ્તીના કયા કયા કરાર થયા હતા ?

ઉ૦ ઈ. સ. ૧૮૦૫ માં પહેલાના થયેલા કરાર એકત્ર કરી છેવટનું એક નવું તહનામું કંપની સરકાર સાથે થયું હતું, તેમાં નોંચે પ્રમાણે ઠર્યું હતું.

૧ ૧૮૦૫ સુધીમાં જે સંધીઓ જેહ સરકાર વચ્ચે થઇ હોય તે તેમને તથા તેમના વાલીવારસોને કબ્જા મંજૂર છે.

૨ એકના દોસ્ત તે બીજાના દોસ્ત, અને એકના દુસ્મન તે બીજાના દુસ્મન એમ ઠર્યું. વળી જે સરકાર પૈકી કોઇને બીજા રાજ્ય તરફથી હરકત કે સત્તાવળી થાય તો પરસ્પર મદદ કરવી.

૩ કાયમનું ત્રણ હજાર માણસનું સહાયકારી સૈન્ય તથા એક યુરોપીયન તોપખાનું રાખવાનું ઠર્યું.

૪ સહાયકારી ફોજે મહારાજનું અને તેના વાલી વારસોનું રક્ષણ કરવાનું અને ટટો શીસાદ કરનારને શિક્ષા કરવામાં મદદ કરવાનું ઠર્યું. મહેસુલ ઉત્તરાવવામાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો નથી, પણ જરૂર પડે કાઠિયાવાડમાં મોકલવા હરકત નથી.

૫ સહાયકારી ફોજના માટે ધાસ, ચંદી અને જોરાકના સામાન ઉપર ગાયકવાડ સરકારે જકાત લેવી નહિ એમ ઠર્યું.

૬ જે મુલક ૧૮૦૫ પહેલાં કંપની સરકારને આપવામાં આવ્યો હતો, તે રાજ્ય સત્તાના કુલ અખત્યાર સાથે હંમેશને માટે અંગ્રેજોને સોંપ્યો.

૭ કંપની સરકારે તથા શાહુકારોએ જે નાણાં ગાયકવાડ સરકારને

ધાર્મી હતા, તે વ્યાજ તથા મુદલ સહિત પૂરાં માય ત્યાં સુધી વડોદરા, રાજપીપળા, પેટલાદ તથા કડી પરગણાનું ૧૨૬૫૦૦૦ રૂપિયાનું ઉત્પન્ન કંપની સરકારને આપવાનું હતું.

૮ બેઉ સરકારના અમલદારોનો માન મર્તબો સચવાય, એવું વર્તન રાખવાનું તથા ગાયકવાડ સરકારના કુટુંબ કે દિવાન માટે કંપની સરકારના રાજ્યમાંથી ખરીદેલી કાંઈ પણ વસ્તુ ઉપર જકાત નહિ લેવાનું ઠરાવ્યું.

૯ ગાયકવાડ સરકારે કંપની સરકારની સમ્મતિ વગર કાંઈ પણ યુરોપીયન, અમેરિકન, કે અંગ્રેજીની રૈયત હોય એવા દેશીને નોકરીમાં ન રાખવો; તથા અંગ્રેજ સરકારે વડોદરા સરકારની ત્રિશ્લ તેમના આશ્રિતોમાંથી કાંઈને નોકરીમાં ન લેવો એમ હતું.

૧૦ કાંઈ રાજ્ય સાથે વાંધો પડે તો ગાયકવાડ સરકાર સાથે મસલત કરી કંપની સરકારે તેનો નિવેડો લાવવો, એમ હતું.

૧૧ પેશ્વા અને ગાયકવાડ સરકાર વચ્ચે જે લઘુદેલનો વાંધો ચાલતો હતો, તેનો ગાયકવાડ સરકારની નાણાં સંબંધીની રિયતિ ઉપર વિચાર કરીને એક બીજામાં સંપરક રહે એવી રીતે નિકાલ કંપની સરકારે કરવો. કાંઈ સાથે લડાઈ જાગે તો મહારાજાના રક્ષણ પુરતું સહાયકારી લશ્કર વડોદરામાં રાખી બાકીનું દુશ્મન સામે લઈ જવું. એકનો શત્રુ તે બીજાનો મિત્ર થઈ શકે નહિ. તથા મહારાવ અને કાનોજરાવની જે નીમણુંક હોય તે સિવાય બીજો કાંઈ પ્રકારનો દાવો ન સ્વીકારવો એમ હતું.

૧૨ એક બીજાના રાજ્યમાં ટંટો શીસાદ થાય તો અન્યોન્યે કુમક આપવી અને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે બ્રિટિશ મુલકમાં સહાયકારી ફોજનો અને ગાયકવાડના મુલકમાં બ્રિટિશ ફોજનો

ઉપયોગ કરવો. તેમજ જેની પાસે લેણું હોય એવો માણસ એક બીજાના મુલકમાં જઈને રહે, તો ઉભયપક્ષે વાજબી કારણસર આપ લે કરવાનો ઠરાવ થયો.

૧૩ સને ૧૯૧૭ ના કરારથી ગાયકવાડ સામે પેશ્વાના લેણાનો નીકાલ થયો હતો; અને ભવિષ્યમાં કશો દાવો કરવો નહિ એમ ઠર્યું હતું.

૧૪ સને ૧૮૧૭ ના બીજા કરારથી સહાયકારી ફોજમાં વધારો થયો, અને ગાયકવાડે પેશ્વાનો મુલક ઇંગ્લેન્ડ રાખવાથી તેમને જે હકક મળ્યા હતા તે કંપની સરકારને આપવાનું ઠર્યું.

૧૫ ફેલ્લાક મુલકની ફેરબદલી કરીને ગાયકવાડ અને કંપનીના મુલક નક્કી કરવામાં આવ્યો, અને શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે ૩૦૦૦ ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પોતાના ખર્ચે રાખી તહેનાતી ફોજ સાથે મોકલવાનું ઠર્યું. (આ લશ્કર બરાબર ન રખાયાથી પાછળથી સયાજીરાવ મહારાજના વખતમાં વર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા અંગ્રેજ સરકારને આપવાનું ઠર્યું હતું.)

૧૬ લઢાઇના પ્રસંગે એક બીજાને મદદ કરવી; અને જીતાયલા મુલક પૈકી મદદના બદલામાં કંઈ ભાગ આપવો, તે નક્કી કરવાનું અંગ્રેજ સરકારે કબુલ્યું.

૧૭ ફોજદારી ગુન્હેગારોની પરસ્પર આપલે કરવાનું પણ ઠર્યું અને આખામંડળ પરગણું તથા બેટ તેમાંના સર્વ કિલ્લા સાથે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને સ્વતંત્ર રીતે અંગ્રેજ સરકારનાં વહાણોને હરકત ન કરવાની સરતે સોંપી દેવામાં આવ્યાં.

(૮) સયાજીરાવ બીજા ૧૮૧૯ થી ૧૮૪૭

૩૦ આનંદરાવ મહારાજ પછી ગાદીપતી ફોજ ચલાવે

ઉવ. કૃતેસીંગરાવના નાના ભાઈ સયાજીરાવ પ્રથમ આનંદરાવના મુતાલિક તરીકે; અને પછીથી ગાદીપતી ઈ. સં. ૧૮૧૬ માં થયા. તે વખતે તેમની ઉંમર ૧૯ વરસની હતી. એ ધણી બાહોશ હોવાથી તેમના હાથમાં રાજ્ય સત્તા આવે, એ રાજ-કુટુંબના માણસોને પસંદ નહોતું.

પ્ર. સયાજીરાવ (બીજા) મહારાજના ગુણ કહો.

ઉ. તેમને સત્તા ઉપર ધણી પ્રીતિ હતી. તેઓ શાંત, અભ્યાસી, અને સ્વભાવના પ્રેમાળ હતા; પણ પ્રભુતાને માટે એમને બહુ શોખ હતો. ખંતથી મંડ્યા રહેવાની ને નમ્ર રીતે વર્તવાની ટેવ હતી. કાંઈ પ્રકારનું વ્યસન નહોતું. તેઓ આગ્રહી સ્વભાવના અને બીજા ઉપર એકદમ વિશ્વાસ નહિ કરનારા હતા. ઉઠાડે ખર્ચ ન કરતાં સંગ્રહ કરનારા હતા. સારી બુદ્ધિ, આત્મમજા અને કેળવણીને લીધે પહેલાં થઈ ગયેલા ગાયકવાડોથી એ બુદ્ધા પડે છે.

પ્ર. સયાજીરાવ મહારાજને અંગ્રેજ સરકાર સાથે વિરોધ થવાનું શું કારણ ? અને તેનો નિવેડો શી રીતે આવ્યો ?

ઉ. સને ૧૮૦૫ માં અંગ્રેજ સાથે જે કરાર થયો હતા, તેની કલમ ૧૬ મુજબ જોઈએ તેવો ન્યાય મળ્યો નહોતો; અને જ્યારે પેશ્વા નાગપુરના રાજા અને હોલકરે અંગ્રેજ સાથે લડાઈ જોડી ત્યારે ગાયકવાડ સરકાર તરફથી સહાયકારી ફોજની મદદ આપી હતી; તેનો તેમને ચાળીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. તેમ છતાં ગાયકવાડ સરકારને તેનો કાંઈ પણ બદલો મળ્યો નહોતો. વળી તેમના દિવાનોએ પણ અણુરાગ કરાવ્યો હતો. મહારાજાએ ધાકજી દાદાજી દીવાન પસંદ કર્યો, પણ તે ધણો લુચ્ચો, ખટપટી અને

સુકિતમાજ માણસ હતો. તેણે અગ્રિમ સરકાર સાથે ધણી અણુ-
રાગ કરાવ્યો; ને ધણું પ્રસંગે તકરારો થઈ હતી. ૧૮૨૮ માં
વેણીરામ આદીતરામ દિવાન થયા. તેણે મહારાજને શીખવ્યું કે
રેસિડેન્ટનું કહ્યું સાંભળવું નહિ; તેથી તકરાર વધી પડી. તે એ-
ટલે સુધી કે ૧૮૩૮ માં તે હિંદુસ્તાન સરકારે મહારાજને પદ-
બદલ કરવાની ધમકી આપી. આવી કઠંગી સ્થિતિથી સયાજીરાવે
કંઈક નમતું આપીને બધી તકરારોમાં નિવેડો આપ્યો.

પ્ર. સતી થવાનો શિવાજ કાણે કમરે બંધ કર્યો ?

ઉ. સયાજીરાવ મહારાજએ સને ૧૮૪૦ માં.

પ્ર. સયાજીરાવ મહારાજનો સ્વર્ગવાસ ક્યારે થયો ?

ઉ. સને ૧૮૪૭ માં.

પ્ર. સયાજીરાવ મહારાજએ દેવું પતાવવા શી ગોઠવણ કરી હતી ?

ઉ. એમના વખતમાં ગાયકવાડ સરકારને એક કરોડ ઉપરાંત દેવું
હતું. આ દેવું પતાવવા માટે ત્રણ લોન એટલે કરજી નાણાં
ઠાઢવાનો ઇસવ થયો. પહેલો લોન પચાસ લાખની એવી સરતે
ઠાઢવી કે દરવરસે તે પેટે બાર લાખ રૂપિયા પાછા બરવા.
બીજી લોન ૨૦ લાખની કપડિઆવાડની સ્વારીનું દેવું પતાવવા
ઠાઢવાની હતી, તે પૈકી બે લાખ દરવરસે પાછા બરવાના હતા
અને ત્રીજી નામીયા શાહુકારોની રૂ. ૩૦ લાખની ચાલુ ખર્ચ
માટેની હતી. જે વાર્ષિક રકમ બરવાની તેની વરાતો જુદા જુદા
મહાત્મા ઉપર ઠાઢવાનું નક્કી થયું હતું.

પ્ર. એકંદર દેવાની પતાવટ માટે ગવર્નર એલિસ્ટને પોતાના પત્રમાં
શી ગોઠવણ બતાવી હતી ?

૬૦ પરમુલકના રાજ્ય સાથેના કામકાજની વ્યવસ્થા અંગ્રેજ સરકાર કરશે. પરંતુ આપના રાજ્યની અંતર વ્યવસ્થાના બાબતમાં મહારાજાની સત્તા રહેશે. જે શાહુકારોને અંગ્રેજ સરકારની બાંહેધરી છે, તેઓનું દેવું પતાવવા જે જે સરતો થઈ છે તે આપની સરકારને પાળવાની છે. એ દેવું પતાવવા શ્રીમંત સરકાર જે વ્યવસ્થા કરે; તેની ખચર રેસીડેન્ટને આપવાની છે. જરૂર પડે રેસીડેન્ટ હિસાબ પણ જોઈ શકશે. વળી આપને કાંઈ બારે ખર્ચ કરવાનો હોય તો તેવે પ્રસંગે તેની સલાહ લેવી ઇચ્છે. અંગ્રેજ સરકારને રાજ્યના દીવાનને કે બીજા ગૃહસ્થાને જે બાંહેધરી આપેલી હોય તે માન્ય રહેવી જોઈએ. શ્રીમંત મહારાજા પોતાની મરજીમાં આવે તેને દીવાન તરીકે પસંદ કરી શકશે, પણ તેને નીમતા પહેલાં અંગ્રેજ સરકારનો સલાહ લેવી જોઈએ. ગાયકવાડના તથા અંગ્રેજના રાજ્યનું હિત એક સરખું હોવાથી જરૂર પડે અંગ્રેજ સરકાર યોગ્ય બાબતોમાં સરકાર વચ્ચે પડશે નહિ. ગાયકવાડ સરકારના કામમાં હવેથી નેટીવ એજન્ટ કાંઈ પણ રીતે હાથ ધાલશે નહિ. આ પત્ર આપના રાજ્યનું શુભ થાય એવી ઇચ્છાથી તથા આપણી દોસ્તીના હકમાં લખ્યો છે. અને એમ ઉમેદ છે કે ભવિષ્યમાં મહારાજાની પ્રતિષ્ઠા અને આબાદીમાં સારી વૃદ્ધિ થશે.

૩૦ સયાજીરાવના વખતમાં ક્યા ક્યા દીવાન થયા ? અને તેઓએ કેવી રીતે કામ ચલાવ્યું ?

૬૦ સયાજીરાવ મહારાજ ગાદી ઉપર આવ્યા, ત્યારે ધાકજી દાદાજી નામના માણસને દીવાન નીમ્યો. રેસીડેન્ટ કાનકીના વડીલ સાથે તેમને સારૂ ઓળખાણ હોવાથી તેમની લાગવગની રેસીડેન્ટમાં

સાઈ વળન પડશે એમ ધારી તેને દીવાન નીમ્યો હતો, પણ તે ખટપટી અને પ્રપચી હતો; એણે નાણાં સંબંધી કામમાં બણી મરબડ કરી, તેથી ૧૮૨૦ માં તેને કમી કર્યો, તેના સંબંધ તદ્દન કાઢી નાંખવા માટે તેની નીમણુંક અને ઇનામો ગામ પણ બંધ કર્યા. તેણે કાયમ રહેવા બણી ખટપટ કરી હતી. વળી કાનકિ મુંખાઇનો ગવર્નર થયો, ત્યારે ગાયકવાડ સરકારને સારી મદદ કરશે, એવું સમજાવીને સયાજીરાવ મહારાજ પાસે દસ લાખ રૂપીઆ કઢાવ્યા હતા.

ધાકજીને કમી કર્યા પછી સયાજીરાવે સીતારામ રાવજીના દીકરા વીઠ્ઠલરાવ બાહિને પસંદ કર્યો, પણ અંગ્રેજોએ ના પાડવાથી બાબાજીના દીકરા વિઠ્ઠલરાવ ભાવને પસંદ કર્યો, પણ તેની સાથે કાઠિયાવાડ દિવાનજીના ઉપનામની મશહૂર થયેલા વિઠ્ઠલરાવ દેવાજીને નીમ્યો. બાહિ ૧૮૨૦ માં મરણ પામ્યાથી તેના હાથમાં બધો કારભાર આવ્યો. આ માણસે કડીની લડાઇમાં તથા કાઠિયાવાડમાં મોટા પરાક્રમ કર્યો હતા. કાઠિયાવાડનો મોટો ભાગ તેણે જ મેળવી આપ્યો હતો. આથી પહેલાં તો મહારાજાને બહુ ગમ્યો, પણ પાછળથી તેમને લાગ્યું કે તે રેસીડેંસીની તરફેણમાં હિતરે છે અને રાજ્યનો પક્ષ ખેંચાતો નથી; તેથી સયાજીરાવની પ્રીતી તેના ઉપરથી ઓછી થઇ. ૧૮૨૭. દેવું પતાવવાની બાજગડ પણ એના વખતમાં થઇ; મહારાજાએ રેસીડેંટનું કહ્યું સાંભળ્યું નહિ. દેવું પતાવવું બાકી રહ્યું; અંગ્રેજોએ આપેલી બાહેધરી પણ મળ્યુંકારી નહિ, તેથી રેસીડેંટ સાથે વિરોધ થયો. એ ગુસ્સો દિવાન પર કાઢી કમી કર્યો; અને ૧૮૨૮ માં વેણીરામ

આદિતરામ નામના વીસતગરા નાગરને નીમ્યા, તે સાથે પ્રભાકર દિક્ષિત ઉર્ફે બાઉ પુરાણિકને નીમ્યા. એક વરસ પછી તેમની સાથે ગોકલ આત્મારામને પણ નીમ્યા. વેણીરામને લીધે રેસીડેંસી સાથે બનતું નથી, એમ જણાયાથી અંગ્રેજોના કહેવાથી તેને પણ કમી કર્યો. ત્યાર પછી સમાજરાવે કાઢને દિવાન નીમ્યો નહિ, પણ ગણેશ સદાશીવ ઓઝે, બાપુ અરમડે, બાબા તાકડે, ગોપાળરાવ મૈરાળ, સખારામ રોડે, તથા બાઉ પુરાણિક એમની સલાહ પ્રમાણે રાજકારભાર ચલાવવા માંડ્યો.

[દ] ગણપતરાવ મહારાજ ૧૮૪૭ થી ૧૮૫૬

પ્ર० ગણપતરાવ મહારાજે કોને દિવાન નીમ્યા ?

ઉ० બાઉ તાંબેકર ઉર્ફે વિકૃલ ખડેરાવ. મહારાજ શરીરે નખળા હતા; ઝાઝું બણ્યા નહોતા તેથી દિવાનના કલ્યા પ્રમાણે ચાલતા.

પ્ર० હરિભક્તિના ગુમાસ્તાની દગલબાજીનું શું પરીણામ આવ્યું ? ને તે તપાસ કાણે કરી હતી ?

ઉ० દિવાન તાંબેકર અને રેસિડેંટ ઔદ્રામને બનતી રાશ નહોતી, તેથી રેસિડેંટ અને શ્રીમંત સરકાર વચ્ચે તકરારો ઉભી થઈ. હરિભક્તિના કાર્ધ ગુમાસ્તાએ શાહુકાર કુટુંબની જોડતી બાઈ ઉપર કામ ચલાવ્યું. તેની તપાસ ઔદ્રામ કરતો, પણ તેને ૧૮૪૮ માં રજા ઉપર જવું પડ્યું; તેથી કપ્તાન ફ્રેન્ચે તેનો નીકલ કર્યો. પણ ૧૮૫૦ માં ઔદ્રામ પાછો આવ્યો, ત્યારે તેણે ફ્રેન્ચવાળો ઠરાવ ફરી તપાસીને ગુમાસ્તાની દગલબાજી ઉઘાડી પાડી. વળી રેસિડેંટની માથી પૈસા ખાનારા લોકોને કાઢી મૂક્યા.

મં. વડોદરા ખટપટ નામનો રિપોર્ટ કોણે કર્યો ? ને તેનું શું પરીણામ આવ્યું ?

ઉં. રેસિડેન્ટ ઔદ્યોગ ૧૯૫૧ માં એ રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો, તેમાં મુંબાઈ સરકાર વિરૂદ્ધ કેટલીક ટીકા કર્યાંથી મુંબાઈ સરકારે તેને રેસિડેન્ટની જગા ઉપરથી ફર કર્યો પણ ઔદ્યોગ ખીલાવત બિયો; ત્યાં તેણે કેટલીક તકરારો કરી. આખરે કોર્ટ ઔદ્યોગ ડાયરેક્ટરને લેતું વર્તન વાજબી લાગ્યાથી તેને ફરીથી વડોદરાનો રેસિડેન્ટ નીમ્યો, અને વડોદરા રાજ્યનો સર્વેશ મુંબાઈ સરકાર તરફથી તોડી નાખી હિંદુસ્તાન સરકાર એટલે ગવર્નર જનરલ માથે નોડ્યો-૧૯૫૪. ઔદ્યોગ રેસિડેન્ટ નીમાયા પછી જાઉ તાંમેકર દિવાનપદ પરથી હત્યો, અને ગોવિંદરાવ રાઉ દિવાન નીમાયા ૧૯૫૪.

મં. ગણપતરાવ મહારાજાએ ક્યાં ક્યાં મુસાફરી કરી હતી ?

ઉં. એમણે મુંબાઈ, પુના, ખાનદેશ વગેરે જાગોને ફરીને જોયા હતા. તેઓ ડોક્ટરની જત્રા કરીને આવતાં મહી નદીને કાનારે મરણ મામ્યા. ૧૯૫૬

મં. ગણપતરાવ મહારાજાના વખતમાં ક્યાં રેલવે સ્ટેશન ને ત્રીજી તેમને શા જાણ થયા ?

ઉં. મુંબાઈથી જે મુખ્ય રેલવે નીકળે છે, તે વડોદરા અને ગુજરાતમાં બીજાં મુખ્ય શહેરો આગળ થઈ છેક વીરમગામ સુધી જાય છે. આ રેલવે લાઇનને ઔદ્યોગે બરાડાને સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલવે કહે છે. રેલવે બાંધનારી કંપનીએ જ્યારે સડક બાંધવાની પરવાનગી માગી ત્યારે નીચેની સરતોએ રેલવે બાંધવાની રજા આપી હતી.

- ૧ જે ખાનગી ઇસમોની જમીન સડક માટે લેવામાં આવે, તેમને કંપની કિંમત આપે.
- ૨ રેલ્વે થવાથી ગાયકવાડની જઠાતમાં જે ખોટ આવે, તે કંપની ભરી આપે.
- ૩ પોતાનો રાજધાની વડોદરાનું નામ એ રેલ્વે કંપનીના નામ સાથે જોડવું.

રેલ્વે બાંધવાની શરૂઆત ગણપતરાવ મહારાજના વખતમાં થઈ, તોપણ વડોદરા સુધી રેલ્વે આવતાં પહેલાં તેમનો સ્વર્ગ-વાસ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં વડોદરા સુધી રેલ્વે આવી હતી.

અ. વડોદરા રાજ્યનાં કયાં કયાં સ્થળોએ રેલ્વે બંધાઈ છે ?

ઉ. ગણદેવી, બીલીમોરા, નવસારી, સોનગઢ, વ્યારા, વેળાછા, વાકળ, મીયાંગામ, ડમોઇ, ચાણોદ, ખોડેલી, જરોદ, વાધોડીઆ, ખાદરા, શીનોર, પેટલાદ, સોજીત્રા, વસો, પીહીઝ, નાર, દહેગામ, કલોલ, કડી, વીળપુર, વડનગર, વીસનગર, મહેસાણા, પાટણ, સિદ્ધપુર, ઉંઝા, ચાણસ્મા, હારોજ, મોઢેરા, બેચરાજી, અમરેલી વગેરે લગભગ દરેક મોટા કસ્ટોમાં તથા તાલુકાના સ્થળે આવળ કરવા માટે રેલ્વેનું સાધન છે. તેમાંની કેટલોક રેલ્વે ખાનગી કંપનીએ અને કેટલીક શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે પોતાની માલ-કીની બાંધી છે.

(૧૦) ખંડેરાવ મહારાજ ૧૮૫૬ થી ૧૮૭૦

અ. ગણપતરાવ મહારાજ પછી ગાદીપતિ કાણુ થયું ?

ઉ. તેમના દીકરા ગુજરી મયેલા હોવાથી તેમના બાઈ ખંડેરાવ મહારાજ સને ૧૮૫૬ માં ગાદીએ બેઠા.

પ્ર० લશ્કરી સિપાઇઓના બળવો અંગ્રેજ સરકાર સામે શાથી થયો ?
ને તેમાં ખડેરાવ મહારાજએ શી મદદ આપી હતી ?

ઉ० કેટલાક લોકોએ એવી વાતો ફેલાવી કે આખા દેશની ચારે તરફ રેલ્વે ગોઠવીને આપણને સાંકળી લે છે; અંદુકોની તોટી-ઓને ગાય તથા સુવરની ચરમી ચોપડીને હિંદુ તથા મુસલમાનને વટલાવે છે, આથી હિંદુ મુસલમાનોનાં મન ઉશ્કેરાયાં; તેથી એકી વખતે ચારે તરફ અંડ ઉડાન્યાં. તેની અસર ગુજરાતમાં ન આવે, તે માટે ખડેરાવ મહારાજએ સારી મદદ કરી હતી; પોતાનું તમામ લશ્કર મદદ માટે મોકલ્યું હતું. ગુજરાતમાં પણ કેટલાક કોળી બીજ વગેરે અંડ કરવા તૈયાર થયા, તેમને દખાવી દર્મ સારો અંદોષસ્ત રાખ્યો.

પ્ર० સિપાઇઓના બળવામાં મદદ આપ્યાથી શ્રીમંત સરકારને શા લાભ થયા ?

ઉ० લશ્કરી ખર્ચના પ્રથમથી ત્રણ લાખ રૂપિયા અંગ્રેજ સરકાર લેતા હતા તે માફ કર્યાં. તેમજ મહારાજને બહુ માન તરીકે મોચરલ જોડની બેટ એટલે કે. સી એસ. આઇ. (નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડીઆ) નો ઇત્તફા અને દત્તક લેવાનો અધિકાર આપ્યો.

પ્ર० ઓખામંડળના વાઘેરાના અંડની હકીકત જણાવો.

ઉ० સિપાઇઓના બળવાની અસર ઓખામંડળના વાઘેર લોકોમાં થઈ. એ લોકો બહુ તોફાની ને બળવાન હતા; તેઓ ચોરીઓ અને હુટફાટ કરતા. તેમણે અંડ કરી એટ શંખોદ્ધાર અને દારકાં હુટ્યાં, અને ગાયકવાડનોં માણસોને કાઢી મૂક્યાં. તેથી અંગ્રેજ સરકારની મદદથી તેમને હરાવીને બરડાના મુઘલમાં કાઢી મૂક્યા,

ને તેમના બંદોબસ્ત સારૂ આપણા રાજ્ય તરફથી આસિસ્ટન્ટ રેસિડેન્ટની દૈનિક નીચે એક લશ્કર રાખવામાં આવ્યું.

પ્ર૦ ખંડેરાવ મહારાજએ શા સુધારા કર્યા ? અને તેમને ક્યો બાબતનો શોખ હતો ?

ઉ૦ તેમણે રાજ્યમાં સેન્ટલમેન્ટ ખાતુ કાઢ્યું; ન્યાય ખાતુ સુધારી રાજ્યના કાયદા સુવ્યવસ્થિત કર્યાં. એમને મરદાની રમતનો, શિકારનો અને લશ્કરનો સારો શોખ હતો. તેઓ મકરપુરામાં રાજ્ય મહેલ બંધાવી ત્યાંજ રહેતા. ત્યાં તેઓ સને ૧૮૭૦ માં મરણ પામ્યા.

(૧૧) મલ્હારરાવ ગાયકવાડ સને ૧૮૭૦ થી ૧૮૭૫.

પ્ર૦ ખંડેરાવ મહારાજ પછી કોણ ગાદીએ બેઠું ?

ઉ૦ ખંડેરાવને પુત્ર ન હોવાથી તેમના નાના ભાઈ મલ્હારરાવને ગાદીએ બેસાડવા. પરંતુ મહારાણી જમનાબાઈ સગમાં હોવાથી રાજ્યના બધા અધિકાર આપ્યા નહોતા; પણ જ્યારે મહારાણીને કન્યારત્નનો જન્મ થયો ત્યારે બધા અધિકાર આપ્યા. એ કન્યાનું નામ તારાબાઈ પાડ્યું. તેમનો જન્મ ૧૮૭૧ માં થયો.

પ્ર૦ મલ્હારરાવ મહારાજએ ગાદીએ બેસીને શું અયોગ્ય કામ કર્યું ?

ઉ૦ શરૂઆતમાં તો રાજ્યકારભાર ઠીક ચલાવ્યો. પણ પછીથી રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા વધતી ગઈ, રૈયત વર્ગ અસંતુષ્ટ થયો, તેમના વાંધાભરેલા વર્તનથી રાજ્યમાં સઘળે ત્રાસ વ્યાપી રહ્યો, તેથી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રાજ્ય વ્યવસ્થા વધારવાની સૂચના કરવામાં આવી પણ તે વખતના રેસિડેન્ટ સાથે મહારાજને અણમતાવ હતો, તેથી સુધારો કરવાની મદદ મળી નહિ. મહારાજની માગ-

જીથી રેસિડેન્ટ ફેરને બદલી તેવી જગાએ સર હાઇ પેલીની મવ-
રનર જનરલના સ્પેશિયલ એજન્ટના હુકામથી નીમણુંક થઈ.

પ્ર૦ મહારાવ મહારાજના ઉપર કમિશન બેસાડવાનું શું કારણ ?
ને તેનું શું પરિણામ થયું ?

ઉ૦ રેસિડેન્ટ કર્નલ ફેર જવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં તેને પી-
વાના શરમતમાં એર આપવાની કાંઈએ કાશિસ કરી, તેમાં
મહારાવનો હાથ છે, એવો તેને સંશય આવ્યો. તેથી
મહારાજને થોડો વખત રાજ્યાધિકાર ઉપરથી દૂર કરી દેશી
ગૃહસ્થો અને અંગ્રેજ અધિકારીઓનું કમિશન નીમાઈ તપાસ
ચલાવી. મહારાજ નિર્દોષ હતાં, પણ રાજ્ય વહીવટની આખી
હક્કમાં હાઈ રાજ્ય કારભાર ચલાવવાને યોગ્ય નથી એમ ઠરાવી
એક બહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરી રાજ્ય કારભાર ઉપરથી દૂર
કર્તા. તા. ૧૬-૪-૧૮૭૫.

પ્ર૦ આ બહેરનામામાં શું હકીકત હતી ?

ઉ૦ મહારાજ મહારાવ ગાયકવાડે બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ
કર્નલ ફેરને એર દેવાની ઉશ્કેરણી કરી છે, એવા આરોપની ત-
પાસ થવા માટે કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું, તે દરમ્યાન
મહારાજને રાજ્યપદથી દૂર રાખ્યા હતા; કમિશનની તપાસને
અંતે મતભેદ જણાયો છે, ને મહારાજ ઉપરનો આરોપ
સાબિત થયો નથી. પૂરતું તેઓ ગાદીએ બેઠા પછી અત્યાર
સુધીમાં રાજ્યમાં જે ગેરવ્યવસ્થા ને અંધેર ચાલતાં હતાં, તથા
જે રાજ્યો વચ્ચે જે મિત્રાચારીનો સંબંધ છે તે રહેવાનો
સંભવ નથી, તેનો વિચાર કરીને શ્રીમતી મહારાણી વિક્ટો-

રીઆની સરકાર તેમને વડોદરાના રાજ્ય ઉપરથી દૂર કરે છે; અને તેમને વંશ વારસને મહારાજા તરીકેના હક્ક, માન તથા પ્રતિષ્ઠાથી હવેથી વિમુખ રાખશે. વડોદરા રાજ્યને ખર્ચે બ્રિટિશ સરકારની સમ્માતથી તેઓ જ્યાં રહેવાનું પસંદ કરે ત્યાં તે ને તથા તેમના કુટુંબને જાજે તેવી રીતે રહેવાની છૂટ છે.

શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજે ૧૮૫૭ ના બળવામાં બ્રિટિશ સરકારને જે મદદ કરી છે, તેની જીજ્ઞાસુતાથી શ્રીમતી મહારાણી વિક્ટોરીઆ વડોદરા રાજ્યને માટે યોગ્ય વારસ ગાયકવાડ કુટુંબમાંથી પસંદ કરવાની મહારાણી જમનાબાઈની વિનંતિ, કૃપાવંત થઈને સ્વીકારે છે. આવી રીતે લીધેલા વારસને રાજ્યના સર્વ હક્ક પ્રાપ્ત થશે; અને બેઉ સરકારની વચ્ચે થયેલા કોલકરાર છે તેવા કાયમ રહેશે. આથી મહારાણી જમનાબાઈએ દક્ષિણુર્માના ગાયકવાડના વંશના કાશીરાવના આનંદરાવ, ગોપાળરાવ અને સંપતરાવ, એ ત્રણ પુત્રો પૈકી ગોપાળરાવ મહારાજને દત્તક લેવાનું નક્કી કર્યું. તા. ૨૭ મે સને ૧૮૭૫ ના રોજ દત્તવિધાન કરી સયાજીરાવ નામ આપી ગાદી ઉપર બેસાડયા. આથી તેમને સર્વ હક્ક પ્રાપ્ત થયા.

પ્ર. મહારાવ મહારાજને પદબ્રષ્ટ કર્યા ત્યારે કાણુ દિવાન હતા ? ને તેમણે શા સુધારા કર્યા ?

ઉ. હિંદના દાદા દાદાબાઈ નવરાજ હતા. તેમણે ગાયકવાડ અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે સમાધાની કરવા માંડી, ન્યાયખાતુ સુધાર્યું, અને રાજ્યના બીજાં ખાતામાં પણ સુધારા કર્યા. તેઓ દિવાનપદ ઉપર ઝાઝો વખત રહ્યા નથી. તેમણે ૧૮૭૫ વડોદરા છોડ્યું.

૩૦ હિંદના દાદા દાદાભાઈનું ચારિત્ર્ય કહો.

૭૦ સુમારે ખારસો વરસ ઉપર ધરાનથી આર્ય પ્રજાનું એક ટોળું આપણા દેશમાં આવીને વસ્યું હતું. આ લોકો અગ્નિપૂજક હતા. તેમના વંશજ તે પારસીઓ છે. તેમની અનેક પેઢીઓ થઇ ગઇ છે, તેથી હિંદુસ્તાનનેજ તેઓ પોતાની માતૃભૂમિ ગણે છે. તેમનું રહેઠાણ સુરત જીલ્લામાં છે. તેઓમાંથી કેટલાક વેપારમાં, કેટલાક સરકારી નોકરીમાં અને કેટલાક દેશ સેવા કરવામાં આગળ વધ્યા છે. જે મહાન દેશ સેવકોએ આપણા લોકોને પ્રજ્ઞના હક્ક અને જવાબદારીનું જ્ઞાન કરાવી બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી રાજકાજ ચલાવવામાં કંઈક હિસ્સો મેળવી આપ્યો છે, તેમાં સાથી મોખરે આ વીર નર ગણાય છે. એમણે સતત અરધી સદી સુધી દેશી પ્રજાની રાજકીય અને નાગરિક તરીકેના હકકો વિષે માગણી, અંગ્રેજ સરકાર તથા બ્રિટિશ પ્રજાને જાહેર કરી તે પૂરી પડાવવા અથાગ શ્રમ વેઠ્યો છે.

દેશભક્ત દાદાભાઈનો જન્મ ૧૮૨૫ માં મુંબાઈમાં થયો. એમનું વતન નવસારો હતું. એટલે તેઓ શ્રીમંતની રૈયત છે. તેમના વડીલો મોખેદ હતા, પણ દાદાભાઈએ ધર્મક્રિયાઓ કરાવવાનું છોડી લોકસેવાનું કામ પસંદ કર્યું. તેમની ચાર વર્ષની ઉંમરે તેમના પિતા મરણ પામ્યા, તેથી તેમની માતાની છાયામાં ઉછર્યા. બચપણમાં તેમની સ્થિતિ ગરીબ હતી. ફળવણી મેળવવા તેમણે અત્યંત પ્રયાસ કર્યો હતો. “ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી ” એ કહેવત તેમણે ખરી પાડી છે. સને ૧૮૪૫ માં તેમનું નામ જાણીતું થયું. તેમને કાયદાના અભ્યાસ માટે વિદ્યા-

યત મોકલવાના હતા, પણ તે વિચાર બંધ પડ્યો. નવ વરસ કેડે મુંબાઇની પાઠશાળામાં મહિત અને પદ્મશ્રીનાના શિક્ષકની જગાએ તેમની નીમણુંક થઇ. એ જગાએ તેમણે પેતાના કામથી સંતોષ ખતાવ્યો.

સને ૧૮૫૫ માં તેઓ વેપારાયે ઇંગ્લાંડ ગયા. ત્યાં તેમણે “ લંડન ઇન્ડિયન સોસાયટી ” નામે મંડળી સ્થાપી, તે હજુ પણ ચાલુજ છે, ત્યાં એમણે અનેક પ્રકારે દેશની સેવા બજાવવા માંડી. વેપારમાં ફતેહ ન મળ્યાથી તેઓ પાછા ફર્યા. તેમણે સ્ત્રી કેળવણી માટે અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી, વર્તમાન પત્રોમાં ઘણી બાબતના લેખો લખ્યા, અને બીજાં ઘણાં જાહેર સેવાનાં કામો કર્યાં છે.

આ વખતે વડોદરા રાજ્યમાં અંધેર ચાલતું હોવાથી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રાજ વ્યવસ્થા સુધારવા સારૂ તેમની દિવાનપદ ઉપર નીમણુંક કરી. તેમણે ધીમે ધીમે બધા ખાતામાં સુધારા કર્યા, ને બ્રિટિશ સરકાર સાથે સમ્બંધની કરાવી. પણ ૧૮૭૫ માં તેમણે વડોદરા છોડ્યું, વડોદરાની એમની સેવાની કદર કરીને શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે સને ૧૯૧૫ થી માસિક રૂ. ૩૦૦ નું પેન્સન બાંધી આપ્યું છે. મુંબાઇની શારદાપીઠે હમણાં એલ. એલ. ડી. ની પદ્ધિ આપી છે.

લૉર્ડ રીપનની કારકીર્દીમાં દેશીઓને સ્વરાજ્યનો હક્ક મળ્યો, તેથી કેળવાએલા દેશીઓએ ૧૮૮૫ માં હિંદી પ્રજા સમાજ સ્થાપ્યો, તેના એ પ્રમુખ થયા હતા. અત્યાર સુધીમાં તેઓ ત્રણ વાર પ્રમુખપદે બીરાજ્યા હતા. સને ૧૮૯૨ માં તેમને

આમની સભાના સભાસદ તરીકે ચુંટી કાઢ્યા, ત્યારે આખા દેશમાં ઘેર ઘેર દીવાળી થઈ રહી હતી. કેમકે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થનાર એ પહેલાજ હિંદી હતા. એમણે આપણા દેશની આર્થિક સ્થિતિને લગતાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. પોતાનાં બાપણા દ્વારા રાજકીય બાબતોમાં કેવી રીતે હક્કો મેળવી શકાય, તે વિષે દેશીઓને સારો બોધ આપ્યો છે. આપણી પ્રજાની કિમતી સેવા બજાવનારા પુરૂષોમાંના આ એક છે. એઓ સૌથી વૃદ્ધ હોવાથી “હિંદના દાદા” તરીકે ઓળખાયા છે. તેઓ તા. ૨૭ માર્ચે જીન સને ૧૯૧૭ ના રાજ સ્વર્ગવાસી થયા છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપો.

પ્ર० પ્રથમના વખતમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું સૈન્ય કેટલી જાતનું અને કેવી રીતનું હતું ?

ઉ० ગાયકવાડના વંશના મૂળ પુરૂષ સૈન્યગઢમાં આવી વસ્યા હતા; તે વખતે તે દાલાડેના સરદાર હતા; વખત જતાં તેમનાં દીકરાને સેનાપતિનો અધિકાર મળ્યો. અને પાછળથી મહારાજાની પદ્ધતિએ પહોંચ્યા. એ કામમાં તેમને બહુ મરાઠા સરદારોની મદદ હતી.

૧ પ્રથમ પદ સ્વારોનું છે. હજુરાત પાગા તે પિલાજીરાવના વખતથી છે. તેમની પાસે જરીપટકો, નિશાન, (રાજ્યનો વાવટો) અને રાજ્યનું નગાઈ રહે છે. આ રાજ ચિન્હો સતારાના શાહુ મહારાજા તરફથી મળ્યાં હતાં. લશ્કરનો આ ભાગ ખુદ મહારાજાની સરદારી નીચે રહે છે. દશરાની સ્વારીમાં જરી પટકો લઈને આ પાગા નીકળે છે.

૨ જે સરદારો પિલાજીરાવ અને દામાજીરાવની સાથે દક્ષિણમાંથી આવ્યા હતા, તેઓના વંશને પોતાની પગા રાખે છે, સરદાર તરફથી એ લોકોને અમુક પગાર મળે છે, અને રાજ્ય તરફથી સારા માન આપવામાં આવે છે. આ પ્રશ્નોમાં રાજે પાંઠરે, રાજે ઘોરપડે અને મીરસાહેબ એ મુખ્ય છે.

૩ પગદેશી લોકોને પણ લશ્કરમાં રાખવામાં આવતા પહેલાં તેો તે થોડા હતા, પણ જેમ જેમ શહેરો અને કિલ્લાઓ જીતાયા, તેમ તેમ તેના રક્ષણ માટે વધારો કરતા ગયા. એ સૈન્યને સિપાઈ કહેતા. સિપાઈના નામકે માં અમીન જમાદાર, અયા જમાદાર, રાધો રામચંદ્ર અને કાસમ કાળે એ મુખ્ય હતા. આ બધું સૈન્ય ઘોડેસ્વારનુજ હતું.

૪ એથી ખતનું સૈન્ય-સારા પગરદારોના બદલે પોતાના ઘોડા લઈ હુંકા પગારમાં ખીજા માણસો નોકરી કરતા. આ લોકો સાઈ કામ બજાવતા. લશ્કરી સરદારોને જમીન કે ગામ ક્વચિતજ આપવામાં આવતાં. બહુ કરીને નોકરીના બદલામાં રકમ આપવામાં આવતી.

પ્ર. પાયદળ લગાડતી શરૂઆત કેના વખતથી થય ?

ઉ. શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજના વખતથી પાયદળ લશ્કર રાખવાની શરૂઆત થઈ. કિલ્લાના બચાવ અર્થે આવી ફોજને ઉપયોગ કરતા તેમાં ધજાબરા આવેલો છે, ખંડેરાવ મહારાજએ સૈન્ય સંચારવા સારો પ્રયાસ કર્યો હતો. લશ્કરમાં કેટલાક અમલોને તથા યુગ્મીઓને રાખીને વિલાતી કાચાના દાખલ કરી. પોતે બાહોશ લડવધ્યા હોવાથી સૈન્યને સુધારવામાં બહુ રસ પડતો.

પ્ર૦ હાલ આપણા રાજ્યમાં ક્યા ક્યા પ્રકારનું ફેટલું સૈન્ય રાખવામાં આવ્યું છે ?

ઉ૦ એ પ્રકારનું છે. એકને 'રેગ્યુલર' એટલે કવામતી અને બીજાને " ઇરરેગ્યુલર " એટલે બીનકવામતી કહે છે. રેગ્યુલરમાં ૧૬૦ તોપખાનાના માણસો, ઘોડેસ્વાર લશ્કરની ચાર ટુકડીઓમાં ૧૫૮૨ માણસો, અને ખાયદળની પાંચ ટુકડીના ૩૨૧૭ માણસો છે. એ સિવાય લશ્કરી વાજામાં ૧૧૭ માણસો છે તે જુદાં. એકંદરે કવામતી લશ્કર ૫૦૮૪ માણસોનું છે, એ બધા સૈન્યના આઠ અમલદાર છે, ઇરરેગ્યુલર સૈન્યમાં પણ ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ બંને છે. શિસ્તેદાર, સિમંદી, પાગાનિ હાય, અને ખાલસા એ બધા મળીને ૩૦૮૬ માણસો છે. લશ્કરી ખાતાનો એકંદર ખર્ચ વર્ષે લગભગ ૨૦ લાખ રૂપિયા થાય છે. આ ખાતાથી પોલિસ ખાતું તદ્દન જુકુંજ છે.

(૧૨) શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ ૧૮૭૫ થી ચાલુ.

પ્ર૦ મહારાવ મહારાજ પછી ગાદીપતિ કાણુ થયા ?

ઉ૦ આપણા હાલના શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ તા. ૨૭ મે સને ૧૮૭૫ ના રોજ રાજ્યારૂઢ થયા. તે વખતે તેમની ઉંમર ૧૩ વરસની હતી જેથી યોગ્ય વયે સને ૧૮૮૧ ની સાલમાં તેમને સર્વ અધિકાર પ્રાપ્ત થયા.

પ્ર૦ શ્રીમંતની બાહ્યાવસ્થામાં રાજ્યકારભાર ચલાવવાની શી વ્યવસ્થા કરી હતી ?

ઉ૦ ઇંદોર સરકારની પરવાનગીથી રાજા સર ટી. માધવરાવને વડોદરાના દિવાનપદ ઉપર રાખી કામ લેવામાં આવ્યું હતું.

- પ્ર૦ આપણા શ્રીમંત સમાજરાવ મહારાજને ગાદી શી રીતે મળી ?
- ઉ૦ વડોદરામાં મદહારાવ ગાયકવાડને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યા, તે વેળા ખડેરાવ મહારાજનાં પત્ની મહારાણી જમનાબાઈએ એમને દત્તક લીધા. ખાનદેશ જીજ્ઞાના એક ગામમાં સને ૧૮૬૪ માં જન્મ્યા હતા. એ રીતે એમણે રાજ્યના બધા હક્કો, માન પ્રતિષ્ઠા તથા રાજ્ય કર્તા તરીકેની સર્વ હકુમત પ્રાપ્ત કરીધી.
- પ્ર૦ વડોદરાનું રાજ્ય હિંદનાં દેશી રાજ્યોમાં કયું પંકિતનું ગણાય છે તે તે શા કારણથી ?
- ઉ૦ હિંદમાં એકંદરે દેશી રાજ્યો ૬૪૬ છે તે પૈકી બાર પંદર તો મોટાં છે. વડોદરાનું રાજ્ય વિસ્તારમાં બીજા કરતાં નાનું છે, અને એનું ઉત્પન્ન પણ ઓછું છે, તેમ છતાં હાલના મહારાજશ્રીએ અથાગ શ્રમ વેડીને જે જ્ઞાન, વિદ્યા, અને ગૌરવ સંપાદન કર્યા છે, તેને પરિણામે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને સધળા દેશીઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ રાજ્ય-કર્તા તરીકે સ્વીકારે છે; અને આખા દેશમાં તે બીજા નંબરનું દેશી રાજ્ય ગણાય છે, પહેલા નંબરે નિમ્નમ સરકાર અને બીજે નંબરે ગાયકવાડ સરકાર ગણાય છે.
- પ્ર૦ શ્રીમંતે પોતાની પ્રજાને માટે શાં શાં કામ કર્યો છે ?
- ઉ૦ શ્રીમંતે યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન તથા મિસર વગેરે દેશોમાં મુસાફરી કરી અનેક પ્રકારનું ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવ્યું છે, અને જુદી જુદી પ્રજા કેવી રીતે આગળ વધી છે, તેનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમને પશ્ચિમના સંસ્કારો પ્રાપ્ત થયા છતાં હિંદવાસી હોવાનું અભિમાન છે, અને તેઓનું જીવન એક ખરા ન

અને ઉમદા નરેશને દીપાવે તેવું છે. પોતે મેળવેલી માહિતીના બહોળે હાથે ઉપયોગ કરી ૩૭ વરસમાં તો વડોદરાની પ્રજાને ઉન્નતિને માર્ગે ચઢાવી છે. અજ્ઞાનનો અધિકાર દૂર કરવા શાળાઓ સ્થાપી છે; જનસુખાકારી સારી રહેવા માટે અનેક ઉપાયો યોજ્યા છે, સારા રસ્તા, રેલ્વે, દવાખાનાં પાણીનાં અધિકારો તથા ખેતીના સુધારા અર્થે અને ઉદ્યોગ ધંધાને માટે સંસ્થાઓ સ્થાપીને પ્રજાના ઉપર અસંખ્ય ઉપકારો કર્યા છે. લોકોને અનેક પ્રકારના હક્કો આપ્યા છે, અને પ્રજા પોતાની જવાબદારી સમજી ખરું નાગરિક જીવન ભોગવવાને યોગ્ય અને તેવી વ્યવસ્થા કરી છે, આખા એશિયા ખંડમાં જાપાન પછી વડોદરાએ જ કેળવણી મફત અને ફરજિયાત આપવાની સારી વ્યવસ્થા કરી છે.

પ્ર૦ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજની કીર્તિ હિંદુસ્તાનમાં શા કારણથી પ્રસરી છે ?

ઉ૦ દેશીઓના ધંધા ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ માટે તથા સંસાર સુધારા માટે બરાતા મંડળમાં ભાષણ આપી હિંદી પ્રજાને કિંમતી બોધ આપ્યો છે. કાષ્ટ પશુ જાતના ભેદ વગર જે સંસ્થા દેશમાં સારી જણાઈ તેને શ્રીમંતે ઉદાર દિલે મદદ કરી છે, તથા હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી સૌ હિંદ માતાના સંતાન છે, એમ માની પોતાના રાજ્યમાં યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકાર આપ્યા છે. વડોદરાના દિવાનપદ ઉપર દેશના - જુદા જુદા ભાગમાંથી અને જુદી જુદી કામમાંથી પસંદ કરી બહોળા હિંદીઓની એમણે નીમણૂક કરી છે. એક પ્રસંગે થોડા વખત સુધી મી૦ સેડન નામના અંગ્રેજ ગૃહસ્થને પણ તે

અધિકાર ઉપર નીચ્છા હતા. આ બધી હરીકતથી સિદ્ધ થાય છે કે વડોદરા રાજ્યનું જ નહિ પણ આખા દેશનું હિત વિચારીનેજ આપણા કૃપાળુ મહારાજ રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે. આવા નમુનેદાર અને કર્તવ્યપરાયણ નરેશના પ્રત્યે પ્રજા ભક્તિ ભાવ રાખે તેમાં શી નવાઈ ? શ્રીમંતના ઉપર પ્રભુની પણ મહેર છે.

પ્ર૦ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજને શું પરિવાર છે ?

ઉ૦ ૧ યુવરાજ દત્તેહસિંહરાવ સ્વર્ગવાસી થયા છે, ૨ શ્રીમંત જય-સિંહરાવ, ૩ શ્રીમંત ધૈર્યસિંહરાવ, ૪ શ્રીમંત શ્રીગજરાવ, તથા એક પુત્રી શ્રીમતિ ઇંદિરા રાજ તે કુચ મિહારના રાજ સાથે પરણ્યા છે.

પ્ર૦ શ્રીમંત દત્તેહસિંહરાવને શું પરિવાર છે ?

ઉ૦ એક પુત્ર યુવરાજ પ્રતાપસિંહરાવ તથા બે પુત્રીઓ ઇન્દુમાત તથા લક્ષ્મીદેવી છે.

પ્ર૦ વડોદરા રાજ્યની રાજ પ્રજાને લાભદાયી ખુબીઓ કયી છે ?

ઉ૦ ૧ વડોદરા વિશ્વામિત્રિના કિનારે ગુજરાતના મધ્ય બિંદુ જેવું છે. પાલણકુરથી વડસાડ સુધી અને દ્વારકાંથી ખાનદેશ સુધી વડોદરા રાજ્યનો વિસ્તાર છે અનેક દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ સુવ્રક સાથે વડોદરાનું રાજ્ય સેનલેગ હોવાથી બનતા બનાવોની એક બીજા રાજ્ય ઉપર અસર થાય છે. હૈદરાબાદ, મહેસુર, ઉદેપુર, ગ્વાલ્દીયર અને કાશ્મીર વગેરે રાજ્યોને તાબે એકે બંદર નથી, પણ આપણા રાજ્યનો અમરેલી અને નવસારી પ્રાંત દરિયા કિનારે છે, આથી પરરાજ્યો સાથેનો સંબંધ અને વેપારવણજ વધારી શકાય છે.

૨ શ્રીમંતને કેટલાક દેશી રાજ્યો ખંડણી આવે છે, ખંડણી ઉધરાવવામાં કોઈ પણ જાતનો જીલમ કે લઢાઈ થતી નથી, તેથી તે બધાની સાથે દોસ્તીનો ધાડો સંબંધ થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે એ રાજ્યો વડોદરા સરકારની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરવાને આતુર રહે છે.

૩ ખીજા મરાઠા મુખ્ય રાજ્યો અંગ્રેજ સરકાર સાથે લઢાઈમાં ઉતરી પરાજય પામ્યા છે, ત્યારે ઝોગણીશમી સદીની શરૂઆતથી આજ સુધી શ્રીમંત સરકાર અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે કોઈ દિવસ લઢાઈ થઈ નથી. ઉલટું એક ખીજાને મદદ કરીને મહાત કીધા છે. લાંબા વખતના આ સહવાસથી વડોદરાને લાભ થયો છે અને વડોદરાની મદદથી બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય તેના બાહ્યકાળમાં સખળ થયું છે. વળી આ બે રાજ્યોની દોસ્તીથી બંને સરકારની પ્રજા વચ્ચે ઘણો સંબંધ જોવામાં આવે છે.

૪ આપણા દેશનાં દેશી રાજ્યોમાં વડોદરાની પ્રજા સૌથી વધારે હકોને ભોગવે છે; કાયદા બાંધવામાં ને ન્યાય આપવામાં પ્રજાની સમ્મતિ લેવાય છે, ન્યાય અને કારોબારી ખર્તા જુદાં છે, પ્રજાના હિતાર્થે રાજ્ય તરફથી અનેક નિયમો થયા છે અને લોકો સુખી થાય તે માટે રાજ્યતંત્રીઓ અત્યંત કાળજી રાખે છે, રાજ્યના દરેક પ્રાંતમાં રેલ્વેની સગવડ કરી આપી છે; પ્રાંત પંચાયતો તથા ગ્રામ્ય પંચાયતો સ્થાપી લોકોને રાજકાજમાં ભાગ લેતાં શીખવે છે; એવા એક જુના પ્રતિષ્ઠિત તથા નમુનેદાર દેશી રાજ્યની પ્રજા ધીમે ધીમે પોતાની જવાબદારી સમજી પોતાની ઉન્નતિ સાથે સદા પ્રયત્ન કરતી રહે,

તથા રાજ્યકર્તાને ખરા દિલથી ચલાવ તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

પ્ર૦ દિવાન કોને કહે છે ને તેમનું શું કર્તવ્ય છે ?

ઉ૦ રાજ્યની બધી વ્યવસ્થા જે મુખ્ય અધિકારી તરફથી થાય છે, તે દિવાન કહેવાય છે. રાજ્યના બધા અમલદારોનો તે ઉપરી છે. રાજ્યતંત્ર ખરાબર ચાલે છે કે કેમ ? તે બાબત તે શ્રીમંત સરકારને જવાબદાર છે, આ રાજ્ય અને પરરાજ્ય વચ્ચેનો બધો વહેવાર દિવાન ચલાવે છે.

પ્ર૦ “ વડોદરાની દિવાનગીરી હજાર દિવસની ” એવી કહેવત શાથી ચાલી છે ?

ઉ૦ આનંદરાવ મહારાજના વખતમાં પહેલા દિવાન રાવજી આપાજી થયા હતા. તેમના વંશમાં દિવાનગિરી ચલાવવા અંગ્રેજ સરકારે વચન આપ્યું હતું તેથી તેના દત્તક પુત્ર સીતારામ રાવજીને દિવાનગિરી મળી. ત્યાર પછી લગભગ ત્રણ ચાર વરસે દિવાન બદલાતા ગયા, તેથી લોકોમાં કહેવત ચાલી કે “ વડોદરાની દિવાનગિરી હજાર દિવસની ” તોપણ કેટલાક દિવાનો પાંચ છ કે તેથી પણ વધારે મુદત કાંયમ રહ્યા છે. વળી ગંગાધર શાસ્ત્રી, દાદાભાઈ નવરોજી ને રમેશચંદ્ર દત્ત જેવા અગ્રગણ્ય પુરૂષો પણ દિવાનપદે આવી ગયા છે.”

પ્ર૦ દિવાન નીમવામાં અંગ્રેજ સરકારની પરવાનગી લેવાનું કારણ શું ?

ઉ૦ ઓગણીશમી સદીની પહેલી વીસીમાં વડોદરાના રાજ્ય કારભારમાં કેટલીક અણુધારી અડચણો આવી, દિવાન રાવજી આપાજીએ તે અડચણો દુર કરવા અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી; ત્યારથી એવું ઠર્યું કે વડોદરાના દિવાનની નીમણુંક

કરવા જે માણસને શ્રીમંત સરકારે પસંદ કરે, તેની મંજૂરી માગ્યા બાદ દિવાનપદ આપવું, આથી કેટલીક ગેરસમજૂત થવા લાગી. લગભગ અરધી સદી સુધી મંજૂરીથી નીમણુંક થતી, પણ વડોદરા સરકાર સ્વતંત્ર રીતે દિવાન નીમવા ઉત્સુક હતી.

પ્ર૦ શ્રીમંત સરકારને સ્વતંત્ર રીતે દિવાન નીમવાનો અધિકાર શાથી મળ્યો ?

ઉ૦ વડોદરામાં શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજ ગાદી ઉપર હતા, તેમણે સિપાઇઓના બળવામાં અંગ્રેજ સરકારને ઘણી કિંમતી મદદ કરી હતી. તે વારે શ્રીમંતે સ્વતંત્રપણે દિવાન નીમવાની ઇચ્છા જણાવી, ત્યારે અંગ્રેજ સરકાર સાથેની એકરંગી દોસ્તી લક્ષમાં લઈ એમ ઠરાવ્યું કે વડોદરા સરકાર બ્રિટિશ સરકારની સમ્મતિ વગર પોતાનો દિવાન નીમી શકશે. એવી ખબર મુંબાઇના ગવર્નર ફિટઝ જીરાલ્ડે તા. ૯ અક્ટોબર સને ૧૮૬૭ ના રોજ લેખી મોકલી આપી. ત્યારથી યોગ્ય માણસોની દિવાનની જગાએ આપણા મહારાજ તરફથી નીમણુંક થાય છે.

પ્ર૦ કયા કયા દિવાનો પાંચ અને તેથી વધારે વરસની મુદત સુધી રહ્યા ?

ઉ૦ રાજા સર ટી. માધવરાવ દિવાન, બા. મણીભાઈ જશભાઈ, શ્રી નિવાસ રાધવ આચાર્ય, કેરશાસ્ત્રી રૂસ્તમજી, શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવે અનેકવાર દુનિયાની મુસાફરી કરી છે, ઇશ્વરે એમને અલૌકિક શક્તિ આપી છે. સ્વાભાવિક રીતે એઓ બહુ ઉદાર દીલના છે. વડોદરા રાજ્યની ઉન્નતિ કરવા માટે આપણા દેશમાં જે કોઈ કાળેલ નર નજરે પડે છે, તેને

દિવાન નીમે છે. આ રીતે મદ્રાસના શ્રી નિવાસ શાસ્ત્ર, બંગા-
ળના રમેશદાસ તથા બિહારીલાલ ગુપ્તા વડોદરાના દિવાન
નીમાયા હતા. વળી વી. પી. માધવરાવ સી. આઇ ઇ. થયા
તેઓ ૧૯૦૪ થી ૧૯૦૬ સુધી ત્રાવણકોરના ને ૧૯૦૬ થી ૧૯૦૯
સુધી મહેસુર રાજ્યની અગત્યની જગ્યાઓએ કામ કર્યું હતું.
આપણા દેશના રાજદારી પુરષોમાં એમની ગણના થાય છે,
હાલના દિવાન બા. મનુભાઇ નંદશંકર છે. એમણે પણ આ
રાજ્યની અગત્યની જગ્યાઓએ લાંબી મુદતથી કામ કરેલું છે.
એઓ ધણા બાહોશ છે.

આ ઉપરથી આપણે એટલું જોઈ શકીએ છીએ કે વડોદ-
રાની આ સૌથી મોટી જગ્યા ઉપર કોઇ પણ માણસ જે તે-
નામાં યોગ્યતા હોય તો આવી શકે છે અને પોતાના બુદ્ધિ-
બળથી આપણા રાજ્યની પ્રજાને સુખી કરી શકે છે.

પ્ર૦ રમેશચંદ્રના ચારિત્ર્યની હકીકત કહો.

ઉ૦ આ મહાપુરુષનો જન્મ ૧૮૪૮ માં બંગાળા પ્રાંતમાં થયો હતો.
એકવીસ વર્ષની વયે વિલાયતમાં સનંદી નોકરી માટેની અધરી
પરીક્ષા એમણે પસાર કરી હતી અને ૧૮૭૧ માં પાછા દેશમાં
આવી નોકરી ઉપર ચઢ્યા હતા. પ્રજાની તથા સરકારની પ્રીતિ
સંપાદન કરી લગભગ ૨૭ વર્ષ સુધી ઉત્તમ પ્રકારે સરકાર સેવા
બજાવી હતી. ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં બંદ્રવાનના કમિશનરની મા-
નવંતી જગ્યાએ નીમણુંક થઈ હતી, અને ૧૮૯૭ માં ચારિ-
ત્રસાના કમિશનર થયા હતા. આવી મોટી જોખમદારીની જ-
ગ્યાએ, જે પહેલાં કોઇ દેશી ગૃહસ્થને અંગ્રેજ સરકારે
નીમ્યો ન હતો.

લેખક તરીકે, વક્તા તરીકે અને એક રાજદ્વારી પુરૂષ તરીકે એમણે મેળવેલી ખ્યાતિથી શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે તેમને પ્રથમ અમાત્ય તરીકે નીમ્યા હતા. તે વેળા દિવાનના ઓફીસ ઉપર ફેરફાર પડ્યો હતો. ત્રણ વર્ષ સુધી મહેસુલી અને નાણા ખાતાનું કામ કરી અનુભવિ દિવાનના હાથ નીચે રહી માહિતી મેળવ્યા બાદ ૧૯૦૬ માં દિવાનપદ ઉપર નીમાયા હતા. શ્રીમંતની ઉદાર રાજનીતિને અનુસરીને રાજ્યવ્યવસ્થામાં મોટા ફેરફારો થયા. ગ્રામ્ય પંચાયત અને પ્રાપ્ત પંચાયતો સ્થાપવામાં આવી, તથા કેટલાક કઢંગાવેરા કાઢી નાખી આયપત વેરો દાખલ કરવામાં આવ્યો. ન્યાય અને કારોબારી ખાતાના કામ માટે જુદા અધિકારીઓ નીમી સંગીન અને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યું સને ૧૯૦૬ ના નવેમ્બર માસમાં વોયસરોય લોર્ડ મિન્ટો વડોદરે પધાર્યા ત્યારે વડોદરાનું રાજ્યતંત્ર ઉત્તમ રીતે ચાલતું જોઈ ધણાજ ખુશી થયા હતા, અને આ સરકારની તથા અંગ્રેજ સરકારની દોસ્તી હમેશ કાયમ રહે એવી ઇચ્છા જણાવી હતી. સને ૧૯૧૮ માં તે હિંદી પ્રગ્ન સમાજના પ્રમુખ નીમાયા હતા. આ રાજ્યમાં તેઓએ અગિયાર વર્ષ કામ કર્યું અને વડોદરામાં દિવાનપદ ઉપર હતા તેવામાંજ સ્વર્ગવાસી થયા.

૫૦ રમેશચંદ્ર દત્તનું નામ શાથી પ્રખ્યાત થયું છે ?

૬૦ એમણે રામાયણ તથા મહાભારતનો અંગ્રેજી કવિતામાં સાર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, દેશની આર્થિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ લખ્યો છે; તથા પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં જનસમાજ કેવો હતો તેનું સુંદર ચિત્ર પોતાના એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે, તે હિંદના પ્રાચીન

સુધારાનો ઇતિહાસ ” એ નામે પ્રસિદ્ધ છે, એ સિવાય નવલ-
કથાઓનાં મુસાફરીનાં તથા સાહિત્યનાં પુસ્તકો લખી અમર
નામ મેળવ્યું છે. ઉછરતા માણસોને રમેશનું જીવન આદર્શ
જીવન રૂપ છે. રમેશના જીવન વૃત્તાંતના પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત
શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવિ સ્વહસ્તે લખીને તેમની કીર્તિમાં
વધારો કર્યો છે, અને એ મહાપુરુષના કામની સારી જીજ્ઞાસ
કરી છે.

પ્ર૦ આપણા રાજ્યમાં નાણાંની લેવડ દેવડનો વહીવટ કેવો ચાલતો
હતો ?

ઉ૦ પાછલી સાલનું દેવું પતાવવાને તથા ચાલુ સાલનો ખર્ચ નીભા-
વવાને રાજ્ય તરફથી નાણાં કરજે લેવાતાં. રાજ્યને જ્યારે
જ્યારે કાષ્ટને કંઈ મોટી અગર નાની રકમ આપવાની હોય
ત્યારે રાજ્ય તરફથી રોકડ આપવામાં આવતી નહિ, પણ
પેઢીઓ ઉપર ચીઠીઓ આપવામાં આવતી. પેઢીઓ સરકારને
નાણાં ધીરતી, અને તેને સરકાર તરફથી વરાત (દુડી) આપ-
વામાં આવતી. આવરાતો કમાવીસદાર કે ઇન્જરદાર, જે
મહાલ ઇન્જરે રાખતા તેમની ઉપર કાઢવામાં આવતી, ઇન્જર-
દારો વરાત પ્રમાણે શાહુકારોને નાણાં અદા કરતા, ને ઇન્જર-
રાની બાકીની રકમ સરકારમાં જરતા.

પ્ર૦ નાણાં ઉપાડવાની પદ્ધતિઓ કયો હતી ?

ઉ૦ ૧ પેઢીઓ ઉપર ચીઠીઓ આપીને નાણાં ઉપાડવાની પદ્ધતિને
પોતદારી કહેતા. જેઓ સરકારને રોકડ નાણાં ધીરતા અને
કમાવીસદાર પાસેથી વસુલ લેતા તેઓ પોતદાર કહેવાતા. આ-
નંદરાવ ગાયકવાડના વખતમાં પાંચ પોતદાર હતા. સૌથી મોટા

પોતદાર હરિભક્તિ અને ગોપાળ મૈરાળ હતા. રાજ્યને જોષ્ઠતા કુલ નાણાનો કુ જોડેલો ભાગ એમના તરફથી મળતો. બાકીનો કાઠિયાવાડના રતનજી કહાનદાસ તરફથી અને લાલા મંગળ તથા સામળ બેચર તરફથી ધીરવામાં આવતો. પેઢીવાળા છ ટકાથી બાર ટકા જેટલું બ્યાજ લેતા. ધાકજી દાદાજીએ એ બ્યાજનો દર ઘટાડી નંખાવ્યો હતો અને પોતે હરિભક્તિ અને મૈરાળની સાથે ભાગમાં પોતદાર બન્યા હતા; અને એ રીતે ધનાઢય થયા હતા.

મહારાજ સયાજીરાવ ખીજાએ પોતે એક પેઢી કાઠી હતી, અને શાહુકારોને બદલે પોતેજ પોતદાર થઈ નાણાનો વહીવટ રાખવા માંડ્યો. વળી ખંડેરાવ મહારાજાએ ૧૮૫૬-૬૦ માં બે એન્કો કાઢી. આ બંધી પેઢીઓએ સારો નફો મેળવ્યો હતો. તે એટલે સુધી કે જ્યારે મહારાજા ગાદીએ આવ્યા ત્યારે તેમને કાંઈ શાહુકારની ગરજ રહી નહિ. સર ટી. માધવરાવના અમલ દરમ્યાન ત્રણે એંકનાં નાણાં સરકાર ત્રીજેરીમાં જમે કરાવવામાં આવ્યાં હતાં.

- ૨ સરકાર તરફથી જે નાણાં બદલ કરવાનાં હોય તે રોકડ રકમમાં આપવામાં આવતાં. હાલમાં વડોદરા એંક વીસ લાખની ચાપ-જીથી કાઢવામાં આવી છે. તેની મારફત શ્રીમંત સરકાર જેને તેને નાણાં બદલ કરે છે. એ એંકને સરકારની સારી મદદ છે, પણ તેની એકંદર વ્યવસ્થા ભાગીદારોએ નીમેલા ડાયરેક્ટરો સ્વતંત્ર રીતે ચલાવે છે. વડોદરા એંકની નવસારી, અમદાવાદ અને મહેસાણામાં શાખાઓ કાઢવામાં આવી છે. આ બધ-

સ્થાયી રાજ્યના વેપારી તથા ધંધાદારી વર્ગને ધણી સગવડ થઇ છે.

પ્ર૦ સરકાર તરફથી નાણાં અદા કરવાની રીત કેવી હતી ?

ઉ૦ સરકાર તરફથી નાણાં એ રીતે અપાતાં હતાં. બરીપૂરી રકમ બધે પ્રસંગે અપાતી નહિ. પૂરેપૂરાં નાણાં કોઇ કોઇ વાર અદા થતાં પણ કેટલેક પ્રસંગે દર સેંકડે રૂ. ૩-૧૨-૦ કાપી લેવામાં આવતા. આ કપાતમાં પોતદારીના રૂ. ૨-૦-૦ તથા બ્યાજ અને ગુમાસ્તીની હકસાધનો સમાવેશ થતો. આ કપાતના પચાસ ટકા સરકાર જમા થતા.

પ્ર૦ હિંદુવાસીઓ રાજ્ય ભક્તિમાં મથકુર છે એમ તમે સાથી જાણી શકે છે ?

ઉ૦ ધણા પ્રાચીન કાળથી હિંદુઓ રાજ્યને પ્રજા પાલન તરીકે ગણતા આવ્યા છે. ઇંગ્લેંડ, સ્કોટલેંડ કે ફ્રાન્સની પેઠે આપણા દેશમાં પ્રજાએ કોઇ પણ વખત રાજ્ય સાથે યુદ્ધ કરીને તેને શિક્ષા કરી નથી. નહારા રાજ્યને પણ વફાદાર પ્રજાએ નીભાવી લીધા છે. મહારાવ જેવા રાજ્યને પણ જ્યારે પદબ્રજ કરવામાં આવ્યા ત્યારે વડોદરાની રૈયત દિલગીર થઇ હતી; રાજ્યએ પ્રજાને બહુ રંજાડી હતી તે વાત પણ વીસરી ગઇ હતી. આવી સુશીલ પ્રજા સારા રાજ્યને વિજયશીલ તરીકે માને તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

પ્ર૦ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ ઉપરનો પ્રજા પ્રેમ સાથી જાણાઇ આવે છે ?

ઉ૦ શ્રીમંતે ચારે પ્રાંતોમાં ફરી લોકોની સ્થિતિ નજરે જોઇ લીધી. જુદી જુદી સંસ્થાઓ સ્થાપી રૈયતના દુઃખ દુર કરવા સતત

યત્ન કરેલા માંડયો. આ રીતે કરેલા ઉપકારો ગુણગુણ પ્રજા
 વીસરી નય તેમ નથી, સુખદુઃખના અનેક પ્રસંગોમાં પ્રજાએ
 પોતાની સહાનુભૂતિ ખતાવી છે. શ્રીમંતના પ્રથમ લગ્નથી
 યુવરાજ ફોલેહસીંહરાવનો જન્મ થયો, ત્યારે આખા રાજ્યમાં
 આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો હતો. જ્યારે ૧૯૦૮ માં યુવરાજનો
 અઘણ સ્વર્ગવાસ થયો, ત્યારે રૈયત શોકમાં ડુબી ગઈ
 હતી. રાજ્યનો અધિકાર લીધાને જ્યારે પચીસ વર્ષ પૂરા થયા
 ત્યારે પ્રજાજને મહા ઉત્સવ કર્યો હતો; તથા રાજ્ય કર્તા
 સદા સુખી રહ્યો એવી ધેર ધેર પ્રાર્થના થઈ હતી. પ્રજા પ્રેમની
 એવી તો ઊંડી લાગણી વડોદરા રાજ્યમાં દીકમાં આવે છે
 કે જ્યારે જ્યારે શ્રીમંત સ્વારી મુસાફરીથી પાછી ફરે છે,
 કિંવા કોઈ મહાન કાર્ય સાધીને ઉત્સાહભરે રાજ્યમાં પધારે
 છે, ત્યારે ત્યારે શ્રીમંતનાં યશોગાન શેરીએ શેરીએ સંભળાય
 છે. આ રીતે પ્રજા ઉપર કરેલા અનેક ઉપકારોનો, તથા તેને
 બક્ષેલા હક્કનો, વડોદરાની વફાદાર રૈયત પોતાના ઊંડા પ્રેમથી
 બદલો વાળી આપે છે અને “જનધર જન તપ્ત” એ
 જીવન સૂત્રનાળું આ રાજ્ય સદા સલામત રહે એમ ઇચ્છે છે.
 હેતના આવેશમાં પ્રત્યેક મહા સમારંભને અંતે પ્રજા તરફથી
 રાજ્યને કુશળ ઇચ્છનારૂં નીચેનું પદ ગવાય છે:—

શ્રી પ્રસુ આપી દીર્ઘ આયુ શ્રી સયાજિ
 મહારાજ નૃપતિને શાંતિ દાતા ए नृपतुं
 મુરાજ્ય જગત્માં અચલ રહો. કીર્તિ-
 વંત વિશ્વમાં યજો, ભાગ્યશાળી નૃપતિ

સદા એ ગણાજો, હે વિશ્વાધિપતિ
આરોગ્ય નૃપતિને સારું આપજો,
સૌંદર્યમાં સર્વદાએ ભૂપતિ વસો,
શત્રુઓ સૌ નાશ પામજો.

અચલ અમલ ન્યાય થકી નિજ પ્રજા પ્રતિદિન
પ્રતિપાલન નૃપ કરજો, નીતિમાન ગુર્જરાધિપતિ
અમર તપો-વિભો-સંપતિ સંતતિ સન્મતિ સત્કૃતિ
સૌ એ ભૂપને આપજો.

વડોદરા રાજ્યના રાજ્યકર્તાઓ.

રાજકર્તાનું નામ.	ક્યાંથી ક્યાં સુધી રાજ્ય કર્યું.	કેટલાં વર્ષ.
૧ પિલાણરાવ.	૧૭૨૧-૧૭૩૨	૧૧
૨ દામાણરાવ.	૧૭૩૨-૧૭૬૮	૩૬
૩ સયાણરાવ.	૧૭૬૮-૧૭૭૮	૧૦
(ફતેસીંગરાવ મુતાલિક)		
૪ ફતેસીંગરાવ મહારાજ	૧૭૭૮-૧૭૮૬	૮
૫ સયાણરાવ		
(માનાણરાવ મુતાલિક)		
૬ ગોવિંદરાવ મહારાજ	૧૭૮૬-૧૮૦૦	૧૪
૭ આનંદરાવ મહારાજ	૧૮૦૦-૧૮૧૬	૧૬

૮ સયાજીરાવ મહારાજ	૧૮૧૬-૧૮૪૭	૨૮
૯ મણુપતરાવ મહારાજ	૧૮૪૭-૧૮૫૬	૬
૧૦ ખડેરાવ મહારાજ	૧૮૫૬-૧૮૭૦	૧૪
૧૧ મહારાવ મહારાજ	૧૮૭૦-૧૯૭૫	૫
૧૨ સયાજીરાવ મહારાજ	૧૮૭૫-ચાલુ છે.	

મરાઠા વંશના રાજ્યકર્તાઓ.

૧ શિવાજી	૧૬૬૪-૧૬૮૦	૧૬
૨ શંભાજી	૧૬૮૦-૧૬૮૬	૬
૩ રામરામ	૧૬૮૬-૧૭૦૦	૧૧
૪ શિવાજી	૧૭૦૦-૧૭૦૮	૮
૫ શાહુ (સંભાજીનો પુત્ર)	૧૭૦૮-૧૭૪૮	૪૦
૬ રામરામ (શાહુરામનો દત્તક)	૧૭૪૮-૧૭૭૮	૩૦
૭ શાહુ (રામરામનો દત્તક)	૧૭૭૮-૧૮૧૮	૪૦
૮ પ્રતાપસિંહ	૧૮૧૮-૧૮૩૭	૧૯
૯ શાહજી ઉર્ફે આપ્પા સાહેબ.	૧૮૩૭-૧૮૪૯	૧૨

રાજ્ય બંધારણ.

- પ્ર૦ જુના વખતમાં રાજ્યકારભાર કરવાની શું વ્યવસ્થા હતી ?
- ઉ૦ હાલની પેઠે જુદાં જુદાં ખાતાં નહોતાં, પણ દરેક મહાલોમાં અકેકા અમલદાર રહેતો, તે સર્વ કામોનો નીકાલ કરતો. કોઈ પણ જાતના કાયદા ઠરાવેલા નહોતા, અધીકારીની મરજી જોઈ કાયદો હતો, જેની પાસેથી પૈસા મળે, તેના હાલમાં નીકાલ થતો, જેથી રૈયતને વાજબી ન્યાય મળતો નહોતો. રાજ્યના અધીકારીઓ રૈયત પાસેથી નાણાં કઢાવા સારૂ ગમે તેમ જુલમ કરતા. રાજ્યમાં

શું થાય છે તે રાજ્યો જોતા નહોતા, ને એશ્વઆરામમાં રહેતા. જમીન મહેસુલ માટે કાષ્ટપણ જાતનો નિમ્મ નહોતો. જુના વખતમાં ખેડુતો પાસેથી જે પાક થયો હોય તેમાંથી ભાગ લેવામાં આવતો. ગામનો મહેતો અને બીજા સામુસોથી ખાકું કળતર કરતા. આ વહીવટમાં ગામના આગેવાનો અને મહેતા રેશવત લઈ કળતર ઓછું કરતા, જેથી સરકારને જુદા ભાગ મળતો. વચગાળાના વખતમાં મહાલો ઇન્જરે અપાતા; જે રકમ ઇન્જરામાં ઠરે તે રકમ ઇન્જરદાર સરકારમાં ભરતો. ઇન્જરે આપતી વખતે પણ અધીકારીઓ સાથે ખટપટ કરીને અધીકારીઓના મન મનવીને ઇન્જરાની રકમ ઓછી ઠરાવતા. એ ઇન્જરદાર તે મહાલનો વહીવટ કરતો. એટલે તે પોતાના માણસો રાખી ગામોનું વસુલ પોતાની મરજી પ્રમાણે લેતા. અગર તો ઇન્જરદાર મહાલનાં ગામ ઇન્જરે આપતો. જે રકમ કરે તે ઇન્જરે રાખનાર પાસેથી ગમે તેવો જુલમ કરીને પણ વસુલ લેતો. ગામોનો ઇન્જરદાર ગામના લોકો પાસેથી પોતાની મરજી પ્રમાણે લોકો પાસેથી વસુલ લેતો. તેઓ ગમે તેવો જુલમ કરતા, જેની રાડખુમ કાષ્ટપણ સાંભળતું નહિ. આથી રૈયત ઉપર અતિશય જુલમ થતો, ને તેવા જુલમથી લોકોમાં નાશભાગ થતી હતી. વળી રાજ્ય તરફથી બંદોબસ્ત ન હોવાથી લોકો સુખેથી રહી શકતા નહિ. કાળી, બી લ, વગેરે લોકો ચોરી અને લુંટફાટ ધોતે દિવસે કરતા. કાષ્ટ કાષ્ટ વખત તો ઘણું તોફાન કરી ખુન પણ કરતા હતા. આથી રૈયતમાં બીલકુલ શાંતિ નહોતી.

૩૦ વચગાળાના વખતમાં રાજ્યકારભારની શું વ્યવસ્થા હતી ?

૬૦ શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજે સને ૧૮૬૪ માં ઇન્જરાની રીત કાઢી નાંખી સેટલમેન્ટખાતુ હિવાડી જમીનની વિધોદી ઠરાવી. ડેટલાંક

ગામોનો ઉચક આંકડો લેવાનો ઠરાવ્યો. એ ઉચક આંકડાવાળા ગામો નરવા વહીવટનાં ગણ્યાયાં, એવી રીતે ઠરાવેલી રકમ વસુલ કરવાને દરેક મહાલે વહીવટદાર નીમ્યા, અને ગામોમાં તલાટીઓ નીમ્યા, તેઓ ઠરાવેલો આંકડો વસુલ કરતા. આ વહીવટથી રમ્યતને કેટલીક રીતે સુગમતા થઈ ખરી, તોપણ તલાટીઓ મનરવી રીતે કેટલીક જાતના વેરા દાખલ કરી લેતા હતા. તલાટીજ ગામનો અમલદાર હતો, તે પોતાના ઘેર આવેલા પ્રસંગ વખતે જોઈતો ખર્ચ ગામમાં ફાળો નાખીને લેતો. એવો ફાળો દર વરસ કાયમ રહેતો. ગમે એવો જુલમ કરી વસુલ લેવાતું હતું, આ વખતે જુના વખત કરતાં કંઈક બદોબસ્ત ઠીક હતો. રમ્યતની રાડ જુમ અધિકારી સાંભળતા હતા. એટલે જુના વખત કરતાં વહીવટમાં સુધારો થયો હતો.

૩૦ હાલનું રાજ્યબંધારણ કેવું છે ?

ઉ૦ હાલના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે પરદેશોમાં મુસાફરી કરી જુદા જુદા દેશોના અનેક રીતે અનુભવ મેળવી પોતાના રાજ્યમાં કયી રીતે સુધારો થાય તેનો વીચાર કરો જુદાં જુદાં ખાતાં ઉઘાડી પોતાની રમ્યતને ઘણીજ સરળતા કરી આપી છે.

૧. મુલકી ખાતું—એ ખાતું વસુલાત ઉધરાવવાનું કામ કરે છે. પડતર જમીન ખેડવા સારૂ ભરઆકારથી આપવાનું, તથા ખેડત જે જમીન ખેડતો હોય તે જમીન તેને ન ખેડવી હોય તો રાજનામાથી સરકાર હસ્તક પાછી લેવાનું, જમીનમાં હદ નિશાન સંભાળવાનું, ઇનકમટેક્સ ઠરાવવાનું તથા તે વસુલ કરવાનું, તથા ખેડુતોની જમીન સંબંધી તકરારોનો નિકાલ કરવાનું કામ આ ખાતું કરે છે. તેને માટે દરેક ગામે તલાટીઓ, પેટામહાલે મહાલકરી,

તાલુકામાં વહીવટદાર, તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવા સારૂ એ કે ત્રણ તાલુકા માટે નાયબ સુબા, તેમના ઉપર દેખરેખ માટે પ્રાંતવાર સુબાઓ, અને આખા રાજ્ય માટે સરસુબા, એ પ્રમાણે અધિકારીઓ નીમ્યા છે. મુલકી ખાતાના અમલદારોને ફોજદારી ગુન્હાનો નીકાલ કરવાનું કામ પણ સોંપ્યું છે.

૨. સરવર્ધ ખાતુ—આ ખાતું જમીનની માપણી કરવાનું કામ કરે છે. માપણી કરી ખેતરોની હદ મુકરર કરી આપે છે, તેથી તેમાં કોઇથી ફેરફાર થઇ શકતો નથી. એને માટે મોજણીદારો, સરવર્ધ કામદારો, સરવર્ધ સરકામદારો, અને સરવર્ધ સેટલમેન્ટ કમીશનર એ પ્રમાણે અધિકારીઓ રાખેલા છે. જમીન મહેસુલમાં વધ-ઘટ કરવાનું કામ, નંબરો બુદા પાડવાનું તથા નંબરો મેળવી દેવાનું અને જમીનની હદ સંબંધી તકરારોનો નિકાલ કરવાનું કામ પણ આ ખાતું કરે છે.

૩ પોલીસ ખાતું—આ ખાતું રકબતના જનમાલનું સંરક્ષણ કરે છે, સુલેહ જળવે છે, અને હરેક પ્રકારના ગુન્હા થતા અટકાવે છે. એને માટે તાલુકાનાં ગામોના જથ્થા પાડી દરેક જથ્થામાં અઢેક નાયબ ફોજદાર, તાલુકામાં ફોજદાર, તેમના ઉપર દેખરેખ સારૂ સરફોજદાર, ને તેમના ઉપર પોલીસ નાયબસુબા એ પ્રમાણે દરેક પ્રાંતમાં અધિકારીઓ નીમેલા છે. ને એ ખાતાના રાજ્યના મુખ્ય અમલદાર પોલિસ કમિશનર છે. તેઓ ચયેલા ગુન્હાના ગુન્હેગારોને શોધ કરી કામ બનાવી ઇન્સાફ સારૂ ફોજદારી કોર્ટમાં મોકલે છે.

૪ ન્યાય ખાતુ—આ ખાતુ લોકોના દેવાલેણાનો નિકાલ કરે છે. તેને માટે દરેક તાલુકામાં ન્યાયાધિશ, તેમના ઉપર પ્રાંત ન્યાયાધિશ, ને તેમના ઉપર સેસન્સ કોર્ટો ઠરાવી છે. નીચલી કોર્ટના ઠરાવથી નારાજ થાય, તે ઉપલી કોર્ટ અપીલ કરે છે.

૫. જકાત ખાતું—આ ખાતું જકાત ઉપરાવવાનું કામ કરે છે. તેને માટે ઇન્સ્પેક્ટરો નીમેલા છે. એ રેવન્યુ ખાતાનો પેદા ભાગ છે. રેવન્યુ ખાતાના અધિકારીઓ તેની દેખરેખ રાખે છે.

૬. સુધરોઈ ખાતું—આ ખાતું સ્વચ્છતા રાખવાનું, તથા ચેશની કરવાનું, શહેરોના રસ્તા દુરસ્ત રાખવાનું, નવીન મકાન કે મકાનનો ભાગ દુરસ્ત કરવા કે નવીન કરવાની મંજૂરી આપવા વગેરે કામ કરે છે. એને માટે રમયત વર્ગમાંથી મેમ્બરો ચુંટી કાઢવામાં આવે છે, તે મેમ્બરો તથા અરધા સરકારી અધીકારી વર્ગના મેમ્બરો, અને તે સર્વનો એક અધ્યક્ષ તાલુકાના મુખ્ય અધિકારીને નીમી વહીવટ ચલાવે છે.

૭. દવા ખાતું—(મેડીકલ ખાતું)—આ ખાતું સરકાર તરફથી લોકોને મફત દવા આપવાનું કામ કરે છે, તેને માટે રાજ્યનાં મોટાં મોટાં ગામોમાં દવાખાનાં કાઢી ડાક્ટરો નીમે છે, તેમનો મુખ્ય અધિકાર મેડીકલ ઓફીસર નીમેલો હોય છે, તે દેખરેખ રાખે છે.

૮. શાળા ખાતું—(કળવણી ખાતું)—આ ખાતામાં ઇંગ્રેજી પ્રાથમિક, ઉર્દૂ, મરાઠી અને સંસ્કૃત શાળાઓ કાઢી છોડરા તથા કન્યાઓને કળવણી આપવામાં આવે છે. તેની દેખરેખ માટે સજ ડેપુટી, ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર, પ્રાંત ઇન્સ્પેક્ટર અને તે સર્વના ઉપર મુખ્ય અધિકારી વિદ્યાધિક્ષક નીમેલા છે.

૯. સેનેટરી—(શીતળા ખાતું)—આ ખાતું શીતળા ટાંકવાનું કામ કરે છે. તેને માટે વેકસિનેટરો, ઇન્સ્પેક્ટરો અને તે સર્વનો ઉપરી સેનેટરી કમીશનર નીમેલા છે.

૧૦. એકાઉન્ટન્ટ ખાતું—આ ખાતું આખા રાજ્યની ઉપજ અને ખર્ચનો હિસાબ રાખે છે. અને દરેક ટ્રેઝરીઓની તપાસ લે છે.

એને માટે આસિં એકાઉન્ટન્ટ જનરલ અને મુખ્ય અધિકારી એકાઉન્ટન્ટ જનરલ નીમેલા છે.

૧૧. ઇન્જનેર ખાતું—આ ખાતું બાંધકામનું એટલે નવીન મકાનો બાંધવાનું, રસ્તા બાંધવાનું, કુત્રા તળાવ ખોદાવી બંધાવવા વગેરે કામ કરે છે. તેને માટે તાલુકાઓમાં ઓવરસીયર અને પ્રિન્તમાં સબ ઇન્જનેર અને રાજ્યના મુખ્ય અધિકારી ચીફ ઇન્જીનીઅર નીમેલા છે.

૧૨. જંગલ ખાતું—આ ખાતું રાજ્યમાં આવેલા જંગલો સાચવવાનું તથા તેનું ઉત્પન્ન કરવાનું કામ કરે છે. તેને માટે આસિં કોન્ઝર્વેટર અને મુખ્ય અધિકારી કોન્ઝર્વેટર નીમેલા છે. તેમના તાબાના હલકા પગારના નોકરો રાખી જંગલો સંભાળે છે.

૧૩. ખેતીવાડી ખાતું—આ ખાતું ખેતીવાડીના અખતરા કરી રાજ્યની ખેતીમાં સુધારો કરવાનું, તથા રાજ્યની ખેતીને નુકશાન ન થાય એવા ઉપાયો શોધવાનું કામ કરે છે. તેના મુખ્ય અધિકારી ડાયરેક્ટર ઓફ એગ્રીકલચર છે.

૧૪. લાયબ્રેરી ખાતું—આ ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી ડાયરેક્ટર ઓફ સ્ટેટ લાયબ્રેરીઝ રાખી રાજ્યમાં લાયબ્રેરીઓ વધારવાનું તથા તેની વ્યવસ્થા કરાવાનું કામ કરે છે.

૧૫. વોટરવર્ક્સ ખાતું—(એરીગેશન)—આ ખાતું જ્યાં જ્યાં પાણીના નળ દાખલ કર્યા છે, ત્યાં લોકોને પાણી બરાબર મળે છે કે નહિ તેની તપાસ રાખવાનું કામ કરે છે. તેનો મુખ્ય અધિકારી છે.

૧૬. બુકડેપો ખાતું—આ ખાતું રાજ્યની મોટા ગામોની ડેપોમાં જોડતાં પુસ્તકો મોકલી આપવાનું કામ કરે છે, આ કામ ફેળવણીખાતાના મુખ્ય અધિકારીની દેખરેખમાં થાય છે.

૧૭. ગીરાસ ખાતું—આ ખાતું ઠાકોરો, જગીરદારો, ધના-
મદારો વગેરેની જમીન વગેરે તથા ખીજા હકકો સંબંધી તકરારોનો
નિકાલ કરે છે. તેનો મુખ્ય અધિકારી ગીરાસ આસિસ્ટન્ટ નીમેલો છે.

૧૮. લશ્કરી ખાતું—લશ્કરની વ્યવસ્થા રાખવાનું, ને કવાયત
શીખવવા વગેરે કામ આ ખાતાનું છે. ટુકડીઓનો ઉપરી કમાંડર
અને મુખ્ય ઓફિસ કમાંડર નીમેલા છે.

૧૯. આબકારી ખાતું—આ રાજ્યના કડી પ્રાંતમાં અરીજીનું
વાવેતર થાય છે, તેની દેખરેખ માટે આ ખાતું છે, તેની ઓફિસ
સિદ્ધપુરમાં રહે છે. તેના ઉપરી અધિકારી આબકારી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ છે,

૨૦. રેલ્વે ખાતું—આ ખાતું રેલ્વે સંબંધીનું કામકાજ કરે
છે. ચાલતી રેલ્વે, તથા નવીન થતી અને કરવાની રેલ્વેનું તમામ
કામ આ ખાતું કરે છે. તેનો મુખ્ય અધિકારી નીમેલો છે.

૨૧. સહકારી મંડળ ખાતું—આ ખાતામાં ગામોમાં કેટલાક
પ્રતિષ્ઠિત માણસોનું મંડળ થઇને રાજ્યની ઓશીસમાંથી નાણાં
લઈ ધીરધાર કરવાનું કામ કરે છે, તે સંબંધી તપાસ રાખવાનું
કામ આ ખાતું કરે છે. તેનો એક મુખ્ય અધિકારી નીમેલો છે.
તેને ડિરેક્ટર ઓફ કોમર્સ કહે છે.

૨૨. ફરાસ ખાતું—આ ખાતું સ્વારી વખતે ડેરા તંબુ વગેરે
સાહિય પહોંચાડે છે. દરેક ખાતાની ઉપર નાયબદિવાન અને દિવાન
સાહેબની દેખરેખ રહે છે. તેમાં કાંઈ વધઘટ કે ફેરફાર કરવાનો હોય
છે તો નામદાર દિવાન સાહેબ શ્રીમંતની સંમતીથી કરી શકે છે.

આ સિવાય એક કાઉન્સિલ એટલે “કારોબારી મંડળ”
સ્થાપ્યું છે. તે શ્રીમંતની ગેરહાજરીમાં રાજ્યકારોબાર ચલાવે છે.
તેમાં રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય અધિકારીઓ નીમેલા છે. અને સવડતા

સાડે ખીજાં પણ ખાતા કાઢ્યાં છે. આ પ્રમાણે આપણા માનવંતા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે જુનો વહીવટ ફેરવી નાખી પ્રજાનું હિત ક્ષી રીતે થાય, તેનો ખાસ વિચાર કરીને વ્યવસ્થા કરી છે, અને પોતાની પ્રજાને સર્વ રીતે સુખ આપ્યું છે. એવા શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડને પરમેશ્વર દીર્ઘાયુષી રાખો.

ભુગોળ.

વ્યાખ્યાઓ.

ફળીયું—ધણા ધરને ઝાળખવાને એક જથ્થો બાધેલો હોય, તેને શેરી, ફળીયું કે મોહોલ્લો કહે છે. ફળીયા કરતાં શેરી કે મોહોલ્લામાં વધારે ધર હોય છે.

ખજાર—જ્યાં આગળ દુકાનોમાં અનેક જાતનો માલ વેચાતો હોય તેને ખજાર અથવા ચૌદું કહે છે.

ગામ—ધણા ફળીયા કે મોહોલ્લાઓના જથ્થાને ગામ કહે છે.

કસ્બો—જેની અંદર ગામના કરતાં વધારે મોહોલ્લા, વસ્તી તથા ખજાર હોય, તેને કસ્બો કહે છે. કસ્બામાં મુસલમાની વસ્તી વધારે હોય છે.

શહેર—કસ્બા કરતાં જેમાં વસ્તી વધારે હોય, ત્યાં સારો વિચાર ચાલતો હોય, તથા મોટાં મોટાં ધરો હોય તેને શહેર કહે છે.

તાલુકો—ધણા ગામોનો એક જથ્થો હોય તેને તાલુકો અથવા પરગણું કહે છે.

જિલ્લા—ધણા તાલુકા મળીને જે ભાગ બને છે, તેને જિલ્લો કહે છે.

પ્રાંત—ધણા જલ્દા મળીને જે ભાગ છે તેને પ્રાંત કહે છે.

ધલાકો—ધણા પ્રાંત મળીને બનેલો ભાગ તે ધલાકો કહેવાય છે.

સંસ્થાન—નાના રાજ્યઓના ખંડીયા મુલકને સંસ્થાન કહે છે.

એજન્સી—કેટલાંક નાના રાજ્યોને એક અમલદારની દેખરેખ નીચે સોંપેલા હોય, તો એવાં ભેગાં કરેલાં રાજ્યોના જથ્થાને એજન્સી કહે છે.

દેશ—ધણા ધલાકા મળીને થયેલો ભાગ હોય તેને દેશ કહે છે.

ખંડ—ધણા દેશ મળીને થયેલા ભાગને ખંડ કહે છે.

દ્વીપ—જમીનના જે ભાગની ચારે બાજુએ પાણી હોય તેને બેટ, ટાપુ, અથવા દ્વીપ કહે છે.

દ્વીપકલ્પ—જમીનના જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણી હોય અને એક બાજુએ જમીન હોય તેને દ્વીપકલ્પ (લગભગ દ્વીપ) કહે છે.

ભુશિર—જમીનની અણી લાંબી થઇને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ભુશિર કહે છે.

સંયોગી ભૂમિ—જમીનના બે મોટા ભાગને જમીનનો જે નાનો ભાગ સાધે છે તેને સંયોગી ભૂમિ કહે છે.

કુંગર—સપાટ જમીન કરતાં કોઇ જગાએ જમીન ઉપસી આવી ઉંચા ટેકરા થયા હોય તેને કુંગર કહે છે.

પર્વત—કુંગર કરતાં ધણા ઉંચા પથરના ટેકરા હોય તેને પહાડ કે પર્વત કહે છે.

શિખર—પર્વતના ઉંચામાં ઉંચા ભાગને શિખર કહે છે.

બળતો પહાડ—જે પર્વતમાંથી ધુમાડો રાખ તથા ઉનો રસ નીકળે છે તેને જ્વાળામુખી અથવા બળતો પહાડ કહે છે.

જંગલ—જમીનનો જે ભાગ ઝાડથી ભરપૂર હોય છે તેને જંગલ, રાન, કે વન કહે છે.

રણુ—જમીનનો જે ભાગ ધણે લાંબે સુધી રેતીથી ભરપૂર હોય છે, અને જ્યાં ઝાડ, પાણી કે વસ્તી હોતી નથી તેને રણુ કહે છે.

ખરાબો—દરિયામાં પત્થરના ટેકરા હોય છે, જે ભરતીવખતે દેખાતા નથી અને જેની સાથે વહાણો અથડાઇ ભાંગી જાય છે, એવા ટેકરાને ખરાબો કે ખડક કહે છે.

કિનારો—દરિયો, નદી, સરોવર, કે તળાવની પાસે આવેલી જમીનને કિનારો કહે છે.

દોઆબ—એ નદીઓની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશને દોઆબ કહે છે.

ખંદર—નદી કે દરિયા કાંઠે આવેલું શહેર કે જ્યાંથી માલ ઉતરી અને ચઢી શકતો હોય તેને ખંદર કહે છે.

ખીણ—એ ડુંગર કે પર્વતની વચ્ચેની જગ્યાને ખીણ કહે છે.

ખાણુ—જે જગ્યામાંથી ધાતુ, કાચલા, સિંધવ, અખરખ વગેરે કુદરતી પદાર્થો નીકળે છે તેને ખાણુ કહે છે.

પાણીના વિભાગની વ્યાખ્યાઓ,

તળાવ—જે નીચી જમીનમાં વરસાદનું મીઠું પાણી રહીતું હોય તેને તળાવ કહે છે.

સરોવર—તળાવ કરતાં મીઠા પાણીના મોટા ભાગને સરોવર કહે છે.

સમુદ્ર—ખારા પાણીના મોટા ભાગને સમુદ્ર કહે છે.

મહાસાગર—સમુદ્ર કરતાં ખારા પાણીના મોટા ભાગને મહા સાગર કહે છે.

અખાત—સમુદ્રની અણી લાંબી થઇને જમીનમાં ગયેલી હોય તેને અખાત કહે છે.

ઉપસાગર—પહોળા મોઢાના અખાતને ઉપસાગર કહે છે.

સામુદ્રધુની—પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની કે સંયોગીજળ કહે છે.

નદી—મીઠા પાણીનું વહેણ પર્વત, ડુંગર કે સરોવરમાંથી નીકળી નીચાણવાળી જમીનમાં વહીને સમુદ્ર કે પાણીના મોટા જથ્થાને મળે છે, તેને નદી કહે છે.

નદીનું મુળ—નદી જ્યાં આગળથી નીકળે છે તેને મૂળ કહે છે.

નદીનું મુખ—નદી જ્યાં આગળ સમુદ્રને કે પાણીના મોટા જથ્થાને મળે છે, તેને મુખ કહે છે.

નદીની શાખા—મોટી નદીમાંથી પાણીનો ફાંટો નીકળી નાની નદીની પેઠે વહે છે તેને નદીની શાખા કહે છે.

ઘોધ—નદીનું પાણી પહાડ, ખડક કે એવી કંઈ જગા ઉપરથી સુસવાટ કરતું પડે છે તેને ઘોધ કહે છે.

નદીઓનો સંગમ—જે ઠેકાણે બે કે વધારે નદીઓ એકઠી બળે છે તેને સંગમ કહે છે.

નાળુ—વહેતા પાણીના નદી કરતાં નાના ભાગને નાળુ કહે છે.

ખાડી—નદી કરતાં નાના ભાગને ખાડી કહે છે. તેનું મુખ પહોળું હોય છે.

નહેર—નદી કે સરોવરમાંથી ખેતીના ઉપયોગમાં લેવા સારૂ ખાદીને પાણી લઇ જવામાં આવે છે તેને નહેર કહે છે.

બરતીઓટ—દરિયામાં દહાડામાં બે વાર પાણી ચઢે છે, તેને બરતી કહે છે, અને ચઢેલું પાણી ઉતરી જાય છે, તેને ઓટ કહે છે.

મુંબાઇ ઇલાકા.

સીમા—ઉત્તરે બલુચિસ્તાન ને પંજાબ પ્રાન્ત છે, પૂર્વે રજ-પૂત સ્થાન, મધ્યપ્રાન્ત, નિજામનું રાજ્ય, અને મદ્રાસ ઇલાકાનો ભાગ છે; દક્ષિણે મહેસુરનું રાજ્ય અને મદ્રાસ ઇલાકા છે, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

વિસ્તાર—આ ઇલાકાની લંબાઇ લગભગ એક હજાર માઇલની છે, અને સરકારી પહોળાઇ આશરે ૧૯૦ માઇલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૫,૧૮૯ ચોરસ માઇલ છે. આ ક્ષેત્રફળમાં વડોદરા રાજ્ય પણ આવેલું છે, કે જતો વિસ્તાર ૮૨૨૬ ચોરસ માઇલ છે.

વસ્તી—ષ. સ. ૧૯૧૧ના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે ૨,૭૦,૮૪,૩૧૭ છે. તેમાં દેશી રાજ્યોની વસ્તી ૭૪,૧૧,૬૭૫ છે તથા વડોદરા રાજ્યની વસ્તી જે મુંબાઇ ઇલાકાની વસ્તીમાં ગણવામાં આવી નથી તે વસ્તી ૨૦,૩૨,૭૯૯ છે. વસ્તીના ત્રણ ભાગ હિંદુઓ અને ચોથો ભાગ મુસલમાનોનો છે. આ ઉપરાંત પારસી, ખ્રિસ્તિ, ચાહુદી તથા જંગલના ભાગોમાં બીલ, કાળી, નાયકડા વિગેરે અનાર્ય જાતો વસે છે.

કુદરતી રચના—અરબી સમુદ્રના પૂર્વ કિનારાપર આ દેશ આવેલો છે, એના ઉત્તરના ભાગમાં રણ અને રેતીના ડુંગરો છે; થોડો ભાગ સપાટ તથા કેટલોક ડુંગરોવાળો છે; મધ્ય ભાગને પ્રદેશ ઉંચો છે; એમાં ઘણા ડુંગરો છે. દક્ષિણ ભાગ નીચા પ્રદેશવાળો છે, તથા તેના પશ્ચિમ તરફના બે જિલ્લા દરિયાની સપાટી અં પહાડની વચ્ચે આવેલ છે.

આબોહવા—સિંધમાં રણ હોવાથી ત્યાં વરસાદ ઓછો ૫

છે તથા ઉનાળામાં તાપ બહુ પડે છે, ગુજરાતમાં વરસાદ વધારે પડે છે અને તાપ ઓછો પડે છે. રતનાગિરિ અને કોલાયા જીલ્લામાં તથા મુંબાઇ તરફ ગુજરાત કરતાં વધારે વરસાદ પડે છે. મધ્ય ભાગની હવા સૂકી છે, પશ્ચિમે દરિયા કિનારાના દેશની હવા ભેજવાળી છે. છેક દક્ષિણ તરફના કેટલાય ભાગની હવા રોગિષ્ટ છે. સામાન્ય રીતે આ દેશની આબોહવા સારી ગણાય છે.

ધર્મો—મુખ્ય હિંદુ ધર્મ છે, તેમાં સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ એવા બે સંપ્રદાય છે; તેના પેટાના સંપ્રદાય ધણા છે. તે સિવાય મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તિ વગેરે ધર્મના લોકો છે.

ભાષા—સિંધમાં સિંધી ભાષા, ગુજરાતમાં ગુજરાતી, કચ્છમાં કચ્છી, મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી અને છેક દક્ષિણમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. મુસલમાનો સામાન્ય રીતે ઉર્દુ ભાષા બોલે છે, પણ તેઓ જે ભાગમાં રહે છે તે ભાગની ભાષા પણ બોલે છે.

પેદાશ—કાઠીઆવાડમાં મહુડાં, સીસમ, સાગ અને વાંસ થાય છે; ઘાટપર સાગ, ખેર તથા વાંસ થાય છે. કાનડા તરફ સુખડનાં ઝાડ થાય છે. આંબા, શલુસ, લીમડા, પીપળા, વડ, આમલી, આવળ વગેરે ઝાડો ઠેકાણે ઠેકાણે થાય છે.

જનવર—સિંધમાં ઉંટ તથા ખચ્ચર ગધેડાં, કાઠીઆવાડમાં સિંહ, વાઘ, રીંછ, સાબર, હરણ વગેરે જોવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં બળદ, બેંસ, ગાયો, બકરાં, ઘેટાં તથા જંગલોમાં વાઘ, હરણ, રાંઝ, વગેરે છે. કચ્છ અને કાઠીઆવાડમાં ઘેઝા સારા થાય છે. સિંધમાં ઉંટ અને પાડા પાસે ખેતીનું કામ કરાવે છે.

ખેતીની નિપજ—ખેતીમાં મુખ્યત્વે કરીને ધઉં, ડાંગર,

બાજરી, કઠોળ, બુવાર, બાવટો, કેદ્રા, તથા, ઝેરંડી, શેરડી, કપાસ, તમાકુ, મકાઈ વગેરેનો પાક થાય છે. કાળી જમીનમાં કપાસ ને ઘઉં થાય છે, દરિયા કીનારે નાળીએર ને સોપારી થાય છે. બાગા-ચત જમીનમાં પાન, કેળાં વગેરે થાય છે. સિંધમાં ખેતીને નહેરો મારફતે પાણી મળે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં હાથમતીની નહેર છે. હાલમાં ખાનદેશ જિલ્લામાં પણ નહેર બાંધવામાં આવી છે. વરસાદની તંગીમાં નહેરો ઘણી ઉપયોગી છે.

હુન્નર કામ—આ પ્રલાકમાં મીલો ઘણી છે, તેથી સુતરાઉ કાપડ ઘણું થાય છે, થોડું રેશમી કાપડ પણ થાય છે. સુરત અને અમદાવાદમાં કસબ અને કસબી કામ પણ સાઈ થાય છે. સુરતનાં હાથી દાંતનાં રમકડાં, સિંધનું સોના રૂપા પરનું કોતર કામ વખણાય છે, લકડ અને ધાતુની કોતરણી, કાચ કામ અને કુંભાર કામ ઘણું સાઈ થાય છે, મુખ્ય ઉદ્યોગની ચીજો સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ તથા મીઠું છે.

ખનીજ—વારવાડ જિલ્લામાં સોનું તથા કાચું લોહું, સિંધની પશ્ચિમના પહાડમાંથી ફટકડી, રાજપીપળાના કુંગરમાંથી અડીક, પંચમહાલમાં લોહું અને મેંગેનીસ તથા આરાસુર કુંગરમાંથી આરસના પથ્થર નીકળે છે, કેટલીક જગ્યાએ અખરખ નીકળે છે. દરિયાના પાણીનું મીઠું પકવવામાં આવે છે.

વ્યાપાર—આ દેશની વધારાની ચીજો પરદેશ ખાતે જાય છે, અને ત્યાંથી જોઈતી ચીજો આ દેશમાં આવે છે. સુતરાઉ કાપડ, તેલીઆ બી, ચામડાં, શણ અને ગળીની મુખ્ય નિકાસ છે. લોખંડનો

સામાન, ખાંડ, સુતરાઉ, ગરમ ને રેશમી કાપડ, કેરોસીન તેલ, કાચ, હવા તથા કાચલાની મુખ્ય આયાત છે.

રાજ્ય વહીવટ-આખા ઇલાકાનો રાજ્ય કારભાર કરવા એક ગવર્નર નીમવામાં આવે છે, તેમની નીમણુંક ઇંગ્લાંડના નામદાર શહેનશાહ તરફથી કરવામાં આવે છે, તે પાંચ વરસ ચાલે છે, ગવર્નર સાહેબ જિઆળામાં મુઆમમાં રહે છે, ઉનાળામાં મહાબળેશ્વર અને ચોમાસામાં પુનામાં રહે છે; એમને મદદ કરવાને બે મંડળ છે. ૧ કારભાર ચલાવનાર, ૨ કાયદા બાંધનાર. તેમના હાથ નીચે બુદ્ધા બુદ્ધા ખાતાનું કામ કરનાર પાંચ સેક્રેટરીઓ છે, સંસ્થાનો અને એજન્સીઓમાં એક અંગ્રેજ અમલદાર રહે છે, તેને પોલીટીકલ એજન્ટ કહે છે. મોટા સંસ્થાનોમાં જો અંગ્રેજ અમલદાર રહે છે, તેને રેસિડેન્ટ કહે છે. તેમનું કામ દેશી રાજ્યોને રાજ્ય ચલાવવામાં મદદ કરવાનું, ખંડણી ઉધરાવવાનું, તથા રાજ્ય રજવાડાઓના વાધા પતાવવાનું હોય છે. ઇલાકાના દરેક ભાગનું મુલકી કામ કરનાર મુખ્ય અમલદાર રહે છે, તેને કમિશનર કહે છે. તેમના હાથ નીચે જુદાઓમાં કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર વગેરે હોય છે. તાલુકામાં મામલતદારો છે. ન્યાયખાતાનો વહીવટ કરવા ન્યાયાધીશો રાખવામાં આવ્યા છે. એ સિનાય પોલીસખાતું, કેંગવણીખાતું, જંગલખાતું, ખેતીવાડીખાતું, વગેરે કેટલાંક ખાતાં છે, દરેક ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી હોય છે, તે મુખ્ય સરકારના તાબામાં રહીને પોતપોતાનું કામ સંભાળે છે.

કુદરતી ભાગ-૧ સિંધ, ૨ કચ્છ, ૩ ગુજરાત, ૪ મહારાષ્ટ્ર, ૫ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાનડા.

રાજ્યકીય વીલાસ.

૧ સિંધ.

ભાગ	મુખ્ય શહેર
૧ કરાચી જીલ્લો	કરાચી
૨ હૈદરાબાદ „	હૈદરાબાદ
૩ થર અને પારકર જીલ્લો	ઉમરકોટ
૪ સકર જીલ્લો	સકર
૫ લારખાના „	લારખાના
૬ સિંધનો ઉપલી સરહદનો મુલક	જોકોકાબાદ
૭ નવાખશાહ જીલ્લો	નવાખશાહ

દેશી રાજ્ય

૧ ખેરપુર સંસ્થાન	ખેરપુર
------------------	--------

૨. ઉત્તર વિલાસ.

૧ અમદાવાદ જીલ્લો	અમદાવાદ
૨ ખેડા „	ખેડા
૩ પંચમહાલ „	ગોધરા
૪ ભરૂચ „	ભરૂચ
૫ સુરત „	સુરત
૬ થાણા „	થાણા
૭ કાઠીઆવાડ એન્ડ સી	રાજકોટ
૮ પાલણપુર „	પાલણપુર
૯ મહીકાંઠા „	સાદ્રા
૧૦ દેવાકાંઠા „	નારકોટ

૧૧ સુરત એજન્સી એમાં વાસદા, ધંરમપુર ને સચીન જે
ત્રણ નાનાં રાજ્યો છે.

દેશી રાજ્યો.

૧ ખંભાત સંસ્થાન	ખંભાત
૨ જવાર "	જવાર
કચ્છ "	કુજ
૪ વડોદરા રાજ્ય	વડોદરા

મુંબાઈ બેટ.

મુંબાઈ બેટ

મુંબઈ

પરદેશી રાજ્યો.

પોર્ટુગીઝનું રાજ્ય

દીવ ને દમણમાં છે.

હબ્બી લોકોનું રાજ્ય

નહરાબાદ ને જંજીરામાં છે

૩. મધ્ય વિભાગ.

૧ પશ્ચિમ ખાનદેશ જીલ્લો	કુળિઆ
૨ પૂર્વ ખાનદેશ "	જળગામ
૩ નાશિક "	નાશિક
૪ અહમદનગર "	અહમદનગર
૫ પુના "	પુના
૬ સતારા "	સતારા
૭ સોલાપુર "	સોલાપુર

દેશી રાજ્યો.

૧ મહેવાસી પરગણાં

એમાં નાનાં ગામો છે

૨ સુલગણાનો મુજક

સુલગણા

૩ સતારા જાગીર

બોર, ફલટણ, ઔધ ને જત તથા
અક્કલકોટનાં સંસ્થાનો છે.

૪. દક્ષિણ વિભાગ.

૧	વીળપુર જીલ્લો	વીળપુર
૨	બેલગામ ,,	બેલગામ
૩	ધારવાડ ,,	ધારવાડ
૪	કાનડા ,,	કારવાર
૫	રત્નાગીરી ,,	રત્નાગીરી
૬	કોલાબા ,,	અલીઆગ

દેશી રાજ્યો.

૧	કોલ્હાપુરનું રાજ્ય	કોલ્હાપુર
૨	દક્ષિણ મરાઠા જાગીર	એમાં નાની નાની સાત જાગીરો છે.
૩	સાવંતવાડી સંસ્થાન	સાવંતવાડી
૪	જંજીરા ,,	જંજીરા
૫	સાવનુર ,,	સાવનુર

આ ઉપરાંત જત અને હફળાપુરનાં નાનાં રાજ્યો છે.

પરદેશી રાજ્યો.

પોર્ટુગીઝનું રાજ્ય

ગોવા

સિંધ.

સીમા—ઉત્તરે બલુચિસ્તાન, પુર્વે રજપુતસ્તાન; દક્ષિણે કચ્છ
પ્રાંત; અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા બલુચિસ્તાન છે.પેદાશ—ડાંગિર, જીર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, રૂ અને
તેલીયાં બી, ઝાડમાં આવળનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. પીસ્તા, ચારોળી
દ્રાક્ષ, અંજીર, અખોડ, ખલાયચી વગેરે મેવો પણ થાય છે.

નદી—સિંધુ, ખેતીના પાકને માટે આ નદીમાંથી વહેતો કાઢેલી છે, આ નદી મોતાનો માર્ગ બદલ્યા કરે છે. એમાં મોટી આગબોટા ફરે છે. તે અરબીસમુદ્રને મળે છે.

સરોવર—મંચર.

વિભાગ—એમાં સાત જિલ્લા છે. ૧ કરાચી, ૨ હમદ્રાબાદ, ૩ થર અને પારકર, ૪ સકર, ૫ લારખાના ૬ સિંધનો ઉપલ્લી સરહદનો મુલક, ૭ નવાબશાહ જિલ્લો. આ સિવાય ખેરપુરનું દેશી રાજ્ય છે.

મુખ્ય શહેરો—કરાચી એ મોટું બંદર છે. ઠૂઠા, હમદ્રાબાદ, ઉમરકોટ, લારખાના, રાહરી, સાકર, જોકાબાદ, શિકારપુર એને ખોરાસાનની ભાગોળ કહે છે, અને ખેરપુર છે.

પ્રખ્યાત સ્થળો—હમદ્રાબાદ, એ જુના વખતમાં સિંધની રાજધાની હતું, તે રૂપાના અને લાખના માટે જાણીતું છે. કરાચી એ મુંબાઇથી ઉતરતું બંદર છે, તે ઐતિહાસિક શહેર છે. ઉમરકોટ એમાં મોગલ શહેનશાહ અકબરનો જન્મ થયો હતો. શિકારપુર, એ વેપારનું સ્થળ છે. લારખાના, એમાં કાપડ તથા પિત્તળનાં વાસણ સારાં થાય છે. જોકાબાદ એમાં આખા હિંદુસ્તાન કરતાં તાપ વધારે પડે છે.

ધંધો અને વ્યાપાર.—આ પ્રાંતમાં હાથીદાંતનાં રમકડાં, માટીનાં વાસણ, શેત્રંજ, ચામડાની વસ્તુઓ વગેરે સાઈ થાય છે. વળી ઊંચી જાતનું રૂ થાય છે, ઓખા, ધઉ, રૂ, કિન, ચામડાં તથા હાડકાંની મુખ્ય નિકાસ છે.

સામાન્ય હુકીકત—આ દેશમાં તાપ વધારે પડે છે, વરસાદ

ધણી થોડો પડે છે, પણ સિંધુ નદીમાં ધણી વખત પૂર આવે છે, તેથી તેનું પાણી નહેરોમાં ફરી વળે છે, તે ખેતીના ઉપયોગમાં લે છે, તેથી એ દેશની ખેતી સારી થાય છે.

ઉત્તર વિભાગ.

મુખ્ય નદીઓ—નર્મદા, મહો, સાબરમતી, તાપી ખનાસ, સરસ્વતી, ભાદર, શેત્રંજી, કીમ, ઢાદર, દમણગંગા વગેરે છે.

પર્વત—સાતપુડા, પાવાગઢ, ગીરનાર, આરાસુર અને શેત્રુંજી છે.

ખેડ—દીવ એ કાઠીઆવાડની દક્ષિણે છે.

અખાત—ખંભાત અને કચ્છ છે.

સમુદ્ર—અરબીસમુદ્ર છે.

દ્વીકલ્પ—કાઠીઆવાડ.

ખંદેરો—(કચ્છ) માંડવી, દારકાં, પોરખંદર, દીવ, ભાવતગર, ધોધા, ધોલેરા, ખંભાત, ભરૂચ; સુરત, ને દમણ.

જાત્રાનાં સ્થળ—આણુ, અંબાજી, પાવાગઢ, ગીરનાર, દારકાં, પ્રભાસપાટણ, ડકોર, પાલીતાણા, ચણોદ, બહુચરાજી વગેરે છે.

હુન્નર—આ ભાગમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે, ધણી લોકોનો આધાર મજુરી, વેપાર ને નોકરીપર છે. આ ભાગમાં કાપડની, કપાસ લોઢવાની, દળવાની, પીત્તવાની અને ચોખ્ખા કાઢવાની મીલો ધણી છે.

પેદાશ અને વેપાર—વાયવ્ય ખુણાના ભાગમાં રણ હોવાથી ત્યાં વનસ્પતિ ઓછી થતી નથી. બાકીના ભાગમાં આંખા, મહુડા, લીમડા, આંમલી, વડ, પીપળા, રાયણ વગેરે મુખ્ય ઝાડો થાય છે. કેટલાક ભાગમાં જંગલો છે. તેમાં સાગ, સાદક ને ખેરનાં ઝાડો

થાય છે. સુતરાઉ કાપડ, સુતર, કપાસ, તેલીમાં બી અને કારીગરીની બધી ચીજોની મુખ્ય નિકાસ છે. સઘળી જાતનાં અનાજ અને કઠોળ પણ થાય છે.

ભાગ—૭ જિલ્લા અને પાંચ એજન્સીઓ છે. ૧ અમદાવાદ જિલ્લો, ૨ ખેડા જિલ્લો, ૩ પંચમહાલ જિલ્લો, ૪ ભરૂચ જિલ્લો, ૫ સુરત જિલ્લો, ૬ યાણા જિલ્લો, ૭ કાઠીઆવાડ એજન્સી, ૮ યાલજુપુર એજન્સી, ૯ ગઢીકાંઠા એજન્સી, ૧૦ રેવાકાંઠા એજન્સી, ૧૧ સુરત એજન્સી; જુદી જુદી એજન્સીઓમાં કેટલાંક દેશીરાજ્યો અંગ્રેજ સત્તા હેઠળ છે. તે સિવાય ખંભાત સંસ્થાન, કચ્છ અને વડોદરાનાં દેશી રાજ્યો પણ છે.

અમદાવાદ જિલ્લો.

એમાં ૭ તાલુકા ને એ પેટા તાલુકા છે.

૧ દસક્રોઇ, ૨ વીરમગામ, ૩ પ્રાંતીજ, ૪ સાણુંદ, ૫ ધોળકા, ૬ ધંધુકા, ૭ મોડાસા અને ૮ ધોધા છે.

મુખ્ય સ્થળો—અમદાવાદ (વસ્તી ૨૧૬૭૭૭) એ પહેલાં ગુજરાતની રાજધાની હતું. ત્યાં સુતર, રેશમ અને કસબનાં કારખાનાં છે. તે સાબરમતી નદીને કાંઠે મોટું રેલ્વેનું જંકશન છે. એમાં શાહઆલમનો રોજો, કાંકરીઉં તળાવ, શાહીઆગનો બંગલો, વગેરે જોવાલાયક જગ્યાઓ છે. ૨ વીરમગામ સુતર કાંતવાનો તથા વણવાનો હુન્નર સારો છે; ત્યાં સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતાએ બંધાવેલું મુતસર તળાવ છે. ૩ ધોળકા, અહીંની સુંડે ને દાડમ વખણાય છે. ૪ ખારાધોડા, કુવાના પાણીનું મીઠું પાકે છે. ૫ ધોધા એ જીનું બંદર છે.

સામાન્ય હુકીકત—આ ભાગના દસકોષ તાલુકાને દસકોશી કહે છે, ત્યાં સઘળી જાતની ડાંગર બણી પાકે છે. આ જિલ્લામાં સાબરમતી નદીના કાંઠા પરનાં કેટલાંક ગામોમાં ધોળા શેરડી બણી થાય છે; તેનો જાળ બણો સરસ થાય છે.

ખેડા જિલ્લો.

આ જિલ્લામાં સાત તાલુકા છે. ૧ કપડવંજ, ૨ ઠાસરા, ૩ નડીઆદ, ૪ મહેમદાવાદ, ૫ માતર, ૬ આણંદ ને ૭ ખેરસદ.

મુખ્ય નદીઓ—મહી અને સાબરમતી.

મુખ્ય સ્થળો—ખેડા કિલ્લેમંધીવાળા જગા છે. નડીઆદ એ મોટું વેપારી શહેર છે. કપડવંજમાં કાચ અને સાણનાં કારખાનાં છે. આણંદ રેલ્વેનું મોટું જંકશન છે. ડાકોર શ્રી રણછોડજીની જન્માનું સ્થળ છે; ત્યાં માણેકઠારી પુત્રમ, ચૈત્રી પુત્રમ અને રથ જન્માએ મોટા મેળા ભરાય છે. ઉમરેઠ એ મોટી વેપારની ધમાલવાળું શહેર છે, મહેમદાવાદ એ મહમદ બેગડાએ વસાવેલું શહેર છે, ત્યાં ભમરીઓ કુવો છે. વડતાલ એમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદીર છે. એ સિવાય ખેરસદ, વીરસદ, કરમસદ મહુધા, ઓડ, ઠાસરા, અલીણા, માતર વગેરે મોટાં ગામો છે.

સામાન્ય હુકીકત—આ જિલ્લાના મધ્ય ભાગને ચરોતર કહે છે, ત્યાંની જમીન બણીજ રસાળ છે; તેમાં સઘળી જાતનો પાક થઈ શકે છે. આ ભાગમાં તમાકુ પુષ્કળ પાકે છે, કપડવંજ તાલુકામાં લસુંદ્રા નામે ઈના પાણીના કુંડ છે, તથા એ તાલુકામાં અકીક જડે છે.

પંચમહાલ જીલ્લો.

એમાં પાંચ મહાલ હોવાથી એનું નામ પંચમહાલ પડ્યું છે. ૧ ગોધરા, ૨ હાલોદ, ૩ કાલોલ એ તાલુકા છે, ને હાલોલ તથા કાલોલ એ પેટા તાલુકા છે.

મુખ્ય સ્થળો—ગોધરા એ મુખ્ય ગામ છે. હાલોદ એ મોગલ શહેનશાહ ઔરંગઝેબની જન્મભૂમિ છે. ચાંપાનેર એ વનરાજ વસાવેલું હાલ જીર્ણ થઈ ગયું છે. હાલોદ એ મહામદ બેગડાના વખતમાં વસ્યું હતું.

સામાન્ય હકીકત—એમાં પાવાગઢનો મોટો કુંગર છે. તે ઉપર કાળકા માતાનું સ્થાનક છે. તેની નજીક શીવરાજના કુંગર-માંથી મેંઝેનીસ નામની કીમતી ધાતુ નીકળે છે. એ સિવાય કેટલીક જગાએ સીસું અને લોખંડ નીકળે છે. કેટલાક કુંગરામાં સ્લેટના પથર છે. દુવા કાંકણપુર ગામે ઉના પાણીના કુંડ છે. આ જીલ્લામાં બીલ લોકોની વસ્તી વધારે છે. મહુડાં અને મકાઈ તથા તલની નીપજ વધારે થાય છે. કેટલાક ભાગમાં સાગનાં મોટાં જંગલો આવેલાં છે.

ભરૂચ જીલ્લો.

એમાં મુખ્ય નદી નર્મદા છે. એમાં પાંચ તાલુકા છે. ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાગરા, આમોદ ને જંજીર છે, તથા હાસિટ પેટામહાલ છે.

મુખ્ય સ્થળો—ભરૂચ એ નર્મદા નદીના કાંઠા ઉપર બંદર ને રેલ્વે સ્ટેશન છે, ને મોટા વેપારનું સ્થળ છે. ત્યાંની સુજનીઓ વખણાય છે. અંકલેશ્વર રેલ્વે સ્ટેશન છે. શુક્રતીર્થ એ નર્મદા

નદીના કાંઠા ઉપર ગામ છે. કારતકી પુનમ ઉપર મેળો ભરાય છે; એની પાસે કપ્પીરવડ નામનો મોટો વડ ધણો જૂનો ને જોવા લાયક છે.

સામાન્ય હુકીકત—આ જીલ્લાની જમીન કાળી છે, તેથી રૂનો પાક ધણો થાય છે. તે સિવાય જુવાર ને ડાંગર પણ થાય છે.

સુરત જિલ્લો.

એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે. પારનેરાનો કુંગરી કિલ્લો છે. એમાં આઠ તાલુકા છે. ઓરપાડ, ચોર્યાસી, જલાલપોર, વલસાડ, પારડી, માંડવી, બારડોલી અને ચીખલી છે.

મુખ્ય સ્થળો—સુરત એ આગળ વેપારનું મોટું મથક હતું; તે બંદર છે. તે રેશમી કાપડ અને કસબ માટે જાણીતું રેલ્વે સ્ટેશન છે. વલસાડ એમાં ગોળ ને સાગનો વેપાર છે; તેની પાસે તીથલ ગામ દરિયાકાંઠે હવા ખાવાનું ડેકાણું છે. હજીરામાં દીવાદાંડી છે. ઉદવાડા, પારસીઓની પવિત્ર જગા છે. રાદેર, જોવાલાયક જગ્યા છે. બહુધાન, એમાં બાર વર્ષે મોટી જત્રા ભરાય છે. ધમડાસા, એમાં સારી ફેરીઓ થાય છે.

સામાન્ય હુકીકત—આ જિલ્લો કૃષ્ણદ્રુપ છે. એમાં અનેક જાતનાં ધાન્ય પાકે છે. રૂ, જુવાર, ધઉં, તેલીયાં બી, અને શેરડીની મુખ્ય પેદાશ છે.

થાણા જિલ્લો.

એમાં નવ તાલુકા છે. દાહણું, માહીમ, વસઇ સાષ્ટી, ભીંવડી, થાણા, શાહપુર, મુરવાડ અને કલ્યાણ.

મુખ્ય સ્થળો—થાણા, વાદરા એ મુંબાઇનું નાકું ગણાય છે.

બોરવલી એ નાનું સ્ટેશન છે, પણ ત્યાંથી દોઢ ગાઉ ઉપર કેનેરી ગ્રુહ જોવા લાયક છે. કલ્યાણમાં સારા વેપાર આવે છે, તથા મોટું રેલવે સ્ટેશન છે.

સામાન્ય હકીકત—એના પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરા આવેલા છે, પશ્ચિમભાગ ફળદ્રુપ છે. તેમાં ડાંગર, શેરડી, કેળાં પાન, આદુ, નાળિયેર વગેરે થાય છે. આ જિલ્લામાં મીઠું પકવવામાં આવે છે. તેમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે.

કાઠીયાવાડ એજન્સી.

આ એક દ્વીકલ્પ છે. એનું જૂનું નામ સૌરાષ્ટ્ર છે. એમાં કેટલોક વડોદરા રાજ્યનો મુલક છે, કેટલોક અમદાવાદ જિલ્લાનો છે, અને શીરંગી (પોર્ટુગીઝ) નું દીવ શહેર છે, તથા જંજીરાના હમસી નવાખનું જાદરાખાદ શહેર છે. બધાં મળીને ૧૯૩ નાનાં રાજ્ય છે. એમાં છ પહેલા વર્ગનાં અને છ બીજા વર્ગનાં છે. એના મુખ્ય ચાર વિભાગ કરવામાં આવેલા છે. ૧ હાદાર, ૨ ઝાલાવાડ, ૩ જાહીલવાડ, ૪ સોરઠ. આ ચારે ભાગોમાં ઇંગ્લેજ અમલદાર, પોલિટિકલ એજન્ટો રહે છે. અને તે ચારેનો ઉપરી એજન્ટ દુ ધી ગવર્નર રાજકોટમાં રહે છે.

મુખ્ય બેટ—શંખોદાર છે. તે ગાયકવાડ સરકારને તાબે છે.

મુખ્ય પર્વત—ગીર, ગીરનાર અને શેત્રુંજી.

મુખ્ય નદીઓ—ભાદર, શેત્રુંજી, મચ્છુ.

મોટાં રાજ્યો—જુનાગઢમાં નવાખનું, નવાનગર (જામનગર) માં જામ સાહેબનું, ભાવનગર, ગોંડળ, ધ્રાંગધ્રા અને મોરબી.

મુખ્ય સ્થળો—રાજકોટ એમાં એજન્ટ દુ ધીગવર્નર રહે છે. તેમાં રાજકુમાર કાલેજ તથા ટ્રેનિંગ કાલેજ છે. જનમનગર એમાં કંકુ, રેશમ અને કસબનું બરતકામ સારું થાય છે. મોરબી, જોડણ, એ રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત અને મફત અપાય છે. વાંકાનેર, ધ્રોળ, ધ્રાંગધ્રા, લીંબડી, વઢવાણ એમાં ગરાશીઆ હાઇસ્કૂલ છે, અને રેલવેનું જંકશન છે. બાવનગર, એમાં ઈળવણીના સાધનો ધણી સારાં છે. પાક્ષીતાણાં એમાં જૈન ધર્મનાં દેવગો છે. જુનાગઢ, એની પાસે ગીરનાર પર્વત છે. તેના ઉપર હિંદુ લોકોનું તથા જૈનોનું જાત્રાનું ધામ છે. સોમનાથપાટણ, એ જૂનું ઐતિહાસિક શહેર છે. પોરબંદરના પથર ઇમારતના કામમાં પરદેશ જાય છે. જરરાખાદ, ગઢડા, એમાં સ્વામીનારાયણનું મંદિર છે.

સામાન્ય હુકીકત—નવાનગરની પાસેના દરિયામાંથી મોતી જડે છે. ધ્રાંગધ્રામાં પથરની ખાણ છે. એ રાજ્યમાં અખરખની પણ ખાણ છે. કાઠી રજપૂતોના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ કાઠિયાવાડ પડ્યું છે.

પેદાશ ને હુન્નર—જાજરી, જુવાર, ધઉ, કડોળ અને તેલીઆં ખીઆંની મુખ્ય પેદાશ છે. પોરબંદરી પથર, ધ્રાંગધ્રા પથર, વી અને તેલીઆં ખીઆંની નિકાશ છે. એમાં સોનેરી કસબનું કામ, કિનખાખ, ગુલાલ, કંકુ અને મીઠું વગેરે થાય છે. વેપાર માટે રેલવેનો સવડ થયેલો છે. ગીરનાં જંગલોમાં સિંહ નજરે પડે છે.

પાલણપુર એજન્સી.

આ એજન્સીનો મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. એમાં નાનાં મોટાં ૧૩ રાજ્યો છે. એમાં કપાસ, ડાંગેર, શેરડી,

જુવાર, બાજરી, ધઉં અને કઢોળની સારી પેદાશ છે. એમાં સુરો-
ખાર, અનાજ, સરસવ, તલ, કપાસ વગેરેની નિકાશ છે.

મુખ્ય નદીઓ-અનાસ અને સરસ્વતી.

મુખ્ય પર્વત-આરાસુર એમાંથી આરસ પથ્થર નીકળે છે.

મુખ્ય રાજ્યો-પાલણપુર એનું મુખ્ય શહેર પાલણપુર છે.

એમાં મુસલમાન નવાબનું રાજ્ય છે. ખીજું શહેર ડીસા છે, તેમાં
અંગ્રેજ લશ્કરની છાવણી છે. ખીજું મોડું રાજ્ય રાધનપુર છે, તે
પણ મુસલમાની રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર રાધનપુર છે. આ ભાગમાંથી
સુરોખાર જડે છે.

મહીકાંઠા એજન્સી.

આ એજન્સીમાં નાનાં મોટાં ૬૩ રાજ્યો છે. એ ડુંગરાળ ને
જંગલોવાળો છે. લોકોનો મોટો ભાગ કાળી અને બીલનો છે.

મુખ્ય પેદાશ-બાજરી, મકાઈ, ચણા, ધઉં, તેલ અને રૂતી છે.

„ નદીઓ-સાબરમતી, વાત્રક, હાથમતી ને સરસ્વતી છે.
હાથમતી નદીની નહેર છે. તેનું પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં લે છે.

મુખ્ય રાજ્યો-છડર, એની રાજધાની છડર છે. ખીજું દાં-
તાનું રાજ્ય છે. એ રાજ્યમાં આરાસુર પર્વત ઉપર અંબાજી મા-
તાનું દહેરું છે. કુંભારીઆ ગામમાં જૈન લોકોનાં દહેરાં છે, તથા
ત્યાંથી થોડે છેટે કોટેશ્વર મહાદેવ છે. ત્યાંથી સરસ્વતી નદી નીકળે છે.

રેવાકાંઠા એજન્સી.

એમાં પાંચ મોટાં રાજ્યો છે ને ખીજાં નાનાં છે. પંચમહાલ
જીલ્લાનો કલેક્ટર એના ઉપર દેખરેખ રાખે છે. એમાં અનાય (બીલ)
લોકોની વસ્તી વધારે છે.

મુખ્ય પેદાશ—ડાંગર, જુવાર, રૂ, મકાઈ અને ચણાની છે, તેમાં જંગલો ધણાં છે, તેમજ ઇમારતી લાકડાનાં ઝાડો ધણાં થાય છે, વળી જંગલી જનાવરો પણ ધણાં છે. મહુડાં, સાગ અને તેલી-આ બીજાંની મુખ્ય નિકાશ છે. ડુંગરોમાંથી અકીક, આરસ, લાલ વગેરે પથ્થરો નીકળે છે.

મુખ્ય નદી—મહી અને નર્મદા.

મુખ્ય રાજ્યો—રાજપીપળા—એનું મુખ્ય ગામ નદિદ છે, તેમાં રાજધાની છે. છોટાઉદેપુર અને બારીઆ એમાં જંગલો વધારે છે, તેથી ત્યાંની હવા સારી નથી. એ સિવાય લુણાવાડા, સુંથ અને વાડાશિનોરનાં રાજ્યો છે. વાડાશિનોરમાં બાબી મુસલમાનનું રાજ્ય છે; એ સિવાય બીજાં રજપૂત રાજ્યો છે.

સુરત એજન્સી.

એમાં ત્રણ નાનાં રાજ્યો આવેલાં છે. સુરતનો કલેક્ટર એના ઉપર દેખરેખ રાખે છે. પેદાશ—જુવાર, કપાસ, ડાંગર, કઠોળ, નાગલી અને શેરડીની છે. એમાં ડાંગનું જંગલ છે, બીલ, ઘોડીઆ વગેરે અનાય જતોની વસ્તી છે.

રાજ્યો—સચીન, એ મુસલમાની રાજ્ય છે, એની રાજધાની સચીન છે. તેની પાસે કુમસ ગામ હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. બીજું ધરમપુરનું રાજ્ય છે એની રાજધાની ધરમપુર છે, ત્રીજું વાંસદા, એનું મુખ્ય ગામ વાંસદા છે. એની પાસે દેવડી ઉનાઈના ઉના પાણીના કુંડ છે, ત્યાં દર વર્ષે જત્રા ભરાય છે.

ખંભાત સંસ્થાન.

આ મુસલમાની રાજ્ય છે, એનું મુખ્ય શહેર ખંભાત છે, તે

મહી નદીના મુખ ઉપર ખંદર છે. જુના વખતમાં એને ત્રંખાવટી નગરી કહેતા હતા. તે વખત તે ધણું માતખર શહેર ગણાતું હતું. ખેડા જીલ્લાનો કલેક્ટરના એના ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ખીજું મોટું ગામ તારાપુર છે તે રેલ્વે સ્ટેશન છે. ખંભાતમાં મીઠાનો અગર છે. આ રાજ્યની બણીખરી જમીન બાલની છે. તેમાં ફટલીક ખાર-વાળી છે, ને સારી જમીનમાં ઘઉં અને ડાંગર પાકે છે.

જાંબહાર સંસ્થાન.

યાણા જીલ્લાનું આ સંસ્થાન છે, એનું મુખ્ય ગામ જાંબહાર છે. યાણાનો કલેક્ટર એના ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ત્યાંનો રાજા કાળી જાતનો છે.

કચ્છ.

ઉત્તરે સિંધ અને દક્ષિણે કાઠિયાવાડ એ બેની વચ્ચે આવેલો છે. એનું મુખ્ય શહેર ભુજ છે, તેમાં રાજા રહે છે. તેમને રાવ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ રાજ્યમાં ઈંગ્રેજ સરકાર તરફથી પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. એમાં મોટી નદીઓ નથી પણ નાના વહેણા છે.

અખાત—કચ્છનો છે, કચ્છનું રણ છે.

મુખ્ય ખંદર—મોડવી છે, એમાં સારો વેપાર ચાલે છે. ખીજું અંબાર ખંદર છે.

પેદાશ, હુન્નર—ખાજરી, જુવાર, મગ, ઘઉં, ઉંન, તથા દોલેલીની મુખ્ય પેદાશ છે. ભુજમાં સુતરાઉ તથા રેશમી કાપડનાં કારખાનાં છે. એમાં ફટકડી ને સુરોખાર જડે છે, તથા કાલસાની ખાણો છે. ઘોડા, ગાય, ઉંટ, ઘી, તેજ મુખ્યત્વે પરદેશ જાય છે.

વડોદરા રાજ્ય.

મુખ્ય પ્રલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં પહેલા નંબરનું અને હિંદુ-સ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં બીજા નંબરનું ગણાય છે. એનો વિસ્તાર ૮૨૨૬ ચો. મૈલ છે; વસ્તી ૨૦,૩૨,૭૯૯ માણસની છે. રાજ્યમાં બધા મળીને ૪૨ મહાલો છે.

પ્રાંતો—વડોદરા, કડી, નવસારી અને અમરેલી એ ચાર છે. આ પ્રાંતો ગુજરાતમાં એક જગ્યા નથી, પણ વિખરાતા છે.

મુખ્ય પર્વત—અમરેલી પ્રાંતમાં ગિરનારના કુંગરોની ઢાલ, નવસારી પ્રાંતમાં સોનગઢ બારાના કુંગરો છે.

બેટ—શંખોદાર એ દારકાં આગળ છે.

નદીઓ—ગનાસ, સરસ્વતી, વિશ્વામીત્રી, ઢાઢર, પૂર્ણા, અંબિકા, મહી વગેરે છે.

ખંડિયાં રાજ્યો—મહીકાંડા, રેવાકાંડા તથા કાકિઆવાડનાં ધણાખરાં સરથાનો શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને ખંડણી આપે છે.

જાણવા લાયક જગાઓ—વડોદરા એ રાજધાની છે. ડભોઇમાં જૂનો કિલ્લો છે. પાટણ જૂનું રાજધાનીનું શહેર છે; ત્યાંની સુડીઓ, પટોળાં ને માટીનાં વાસણ વખણાય છે. વડનગર, એ એક જૂની જગા છે. સિદ્ધપુર જત્રાનું સ્થળ છે. નવસારી અહીંની દવા ધણી સારી છે, ને ત્યાં પારસીની વસ્તી મોટી છે. એની પાડોશમાં આવેલું ઉભરાટ ગામ શ્રીમંતનું હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. સોનગઢ, એ જૂનો કિલ્લો છે તે પ્રથમ ગાયકવાડ સરકારનું પાટનગર હતું. કડી ને વીસનગર એ મોટાં શહેરો છે. બહુચરાણમાં મોટી જત્રા ભરાય છે. ઉંઝામાં, કડવા કણબીની કુળદેવી છે. કરનાળીમાં મોટી જત્રા ભરાય છે. દારકાં, એ જત્રાનું પવિત્ર સ્થળ છે.

લોકો—મરાઠા, દક્ષિણી આલણો, પાટીદાર, હિંદુ આલણો, વાણીયા વગેરે હિંદુ ધર્મ માનનારા છે. નવસારી પ્રાંતમાં પારસી લોકોની વસ્તી વધારે છે. જંગલવાળા ભાગમાં અનાય લોકો વસે છે.

પેદાશ—જુવાર, જાનરી, ડાંગર, કેદાર, ઘઉં, અપીણ, કપાસ, તમાકુ, કડોળ, શેરડી અને તલીયા બીઆંબી પેદાશ છે. સોનગઢના જંગલમાં સાગ, સીસમ અને ખેરનાં ઇમારતી લાકડાં થાય છે. નવસારી પ્રાંતમાં દરેક જાતનાં મેવા અને ફળ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણેથી આરસ પથ્થર અને કેટલેક ઠેકાણેથી ધટ્ટીઓના પથ્થર નીકળે છે.

દુક ઈતિહાસ—આ રાજ્યના વડા શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર જાતે મરાઠા છે; હાલના શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ ઉમંગી ને કેળવાયેલા છે. રાજ્યતના સુખને માટે તેમની કાળજી વણી છે. ખેતીનો ઉદ્યોગ એમના વખતમાં વધ્યો છે. આગલા વખતની અંધાધુંધી નીકળી ગઈ છે. તેમણે અદલ ન્યાય આપવા બ્રિટિશ પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. કેળવણી આપવા ઠામઠામ નિશાળો સ્થાપી છે. રાજ્યમાં પાઠશાળા અને કલાલયન ઉધાડ્યાં છે. પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત અને મફત આપવાનું ચાલુ કર્યું છે, જેથી હલકી ન્યાતો પણ કેળવણીનો લાભ લેવા લાગી છે. ખાળલગ્નનો રિવાજ બંધ કરવા લખતી ઉંમરની હદ બાંધી છે. રાજ્યતને માથે ખર્ચનો બોળે પડે નહિ અને રાજ્યત રાજ્યકારોબારમાં માહિતગાર થાય તે માટે ગ્રામ્ય પંચાયત કાઢી છે, વગેરે અનેક સુધારા રાજ્યમાં દાખલ કર્યાં છે.

મુખાઈ બેટ.

એ હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે છે. તે પ્રથમ પોર્ટુગીઝના

કુખળમાં હતો, પણ ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો. પ્રથમ તે નાનું ગામડું હતું, પણ પરદેશી લોકોના વેપારથી તે વધીને આજે હિંદુસ્તાનમાં એક આજેવાન શહેર થઈ ગયું છે. કાટ અને બહારકાટ એવા બે એના ભાગ છે. બોરીખંદરથી કાલાબા સુધીના ભાગને કાટ, અને ઉત્તર તરફના ભાગને બહાર કાટ કહે છે; એનો આકાર ત્રિકોણાકાર છે.

હવા—આ ખેટ દરિયામાં હોવાથી તેમાં ધણી ગરમી કે ઠંડી પડતી નથી, તેથી શહેરની હવા સારી ગણાતી નથી.

વસ્તી ને ભાષા—૧૯૧૧ ની ગણતરી મુજબ ૯,૭૯,૪૪૫ માણસની વસ્તી છે. મુખ્ય ભાષા—અંગ્રેજી, ગુજરાતી, ને ઉર્દૂ છે.

હુન્નર ને કૃષ્ણવણી—મોટા ઉદ્યોગ સુતર કાંતવાનો ને કાપડ વણવાનો છે. એને માટે સંખ્યાબંધ મીલોમાં લાખો માણસોને રાજ મળે છે. કૃષ્ણવણીમાં આ શહેર ધણું આગળ વધેલું છે, શહેરમાં ધણાં મોટાં વિદ્યાલયો છે.

વ્યવસ્થા—મુંબઈ શહેરનો સંઘળો વહીવટ મ્યુનિસિપાલ કોર્પોરેશન નામની મંડળી ચલાવે છે. એમાં ૭૨ સભાસદો છે; તેમની મુંદણી દર ત્રણ વર્ષે થાય છે. તેમનો વડો કમિશનર સરકાર તરફથી નીમાય છે.

મુંબઈ ખેટના સાત વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે, તે દરેક વોર્ડને નામે ઓળખાય છે.

ખેટ—ધારીપુરી એ ડુંગરમાંથી કાતરી કાઢેલાં દહેરને માટે પ્રખ્યાત છે.

ઉપસાગર—એકબે નૈઋત્યે છે, તથા માહીમ ઉત્તરે છે.

ડુંગર—મલબાર અને ખંબાલા પશ્ચિમે છે, સીવરી તથા

ભંડાર પાડા પૂર્વે છે; ને વરલી વાયવ્ય કોણે છે.

તળાવ—નાખોદાનું તળાવ, બાણુલા તળાવ, ઘોખી તળાવ, પંરેલ તળાવ, નાયગામ તળાવ અને જાંબલી તળાવ મુખ્ય છે.

ગોદી—સાસુન ગોદી કોણાયા તરફ છે, સરકારી ગોદી કોટમાં વિક્ટોરીયા ને પ્રિન્સેસ ગોદી માંડવીમાં છે, તથા પી. એન્ડ એ. કંપનીની ગોદી મજગામમાં છે.

બંદરો—પાલવા, બેલાર્ડ, ને ગોદી બંદરો કોટમાં છે. વિક્ટોરીયા ને પ્રિન્સેસ બંદરો માંડવીમાં છે, તથા મજગામ બંદર મજગામમાં છે.

મધ્ય વિભાગ.

આ વિભાગ મુંબઈની પૂર્વે છે. પૂર્વ તરફ તાપ વધારે ને વરસાદ ઓછો પડે છે; ઉત્તર વિભાગ કરતાં એ ઓછો ફળદ્રુપ છે. આ ભાગના લોકો દક્ષિણી કહેવાય છે, તેમની ભાષા મરાઠી છે. જંગલો અને ડુંગરોમાં બીજ, કાચુડી વગેરે અનાર્થ જાતો વસે છે.

મુખ્ય પર્વત—અબુન્ટનો પહાડ ખાનદેશની દક્ષિણે એમાં બૌદ્ધની ગુફા છે.

નદીઓ—ગોદાવરી અને કૃષ્ણા મુખ્ય છે. બીમા, નીરા વગેરે નાની નદીઓ છે.

ભાગ—એના સાત જિલ્લા છે. ૧ પશ્ચિમ ખાનદેશ, મુખ્ય શહેર ધુળીઆ, અને નંદુરબાર છે. ૨ પૂર્વ ખાનદેશ, મુખ્ય શહેર મજગામ અને ભુસાવળ છે. ૩ નાશિક જિલ્લો એમાં નાશિક એ જાત્રાનું સ્થળ છે; દેવલાલી, હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્રાંબક આગળ ગોદાવરી નદીનું મૂળ છે. ત્યાં દર બાર વરસે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા ભરાય છે; ૪ અહમદનગર જિલ્લો—મુખ્ય શહેર અહમદનગર એ

ઐતિહાસિક જૂનું શહેર છે. ૫ પુના જીલ્લો—મુખ્ય શહેર—પુના એ પહેલાં પેશ્વાની રાજધાની હતું, તે ચોમાસામાં સરકારી મથક તથા હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. ખડકી, એ ઐતિહાસિક જગ્યા છે, ને ભરકરની ઓવણી છે. લોણાવલા, હવાખાવાનું ઠેકાણું કુંગરપર છે; ત્યાંથી થોડે દુર કુંગરમાં કાતરેલી ગુફાઓ છે. ૬ સતારા જીલ્લો—એમાં મહાબળેશ્વરનો ઉંચો કુંગર છે, તે હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. મુખ્ય શહેર—સતારા એ ઐતિહાસિક જગ્યા છે. ૭ સોલાપુર જીલ્લો—મુખ્ય શહેર—સોલાપુર છે, તે ઐતિહાસિક જગ્યા છે. તેમાં સુતર કાંતવાનો અને વણવાનો ઉદ્યોગ સારો છે. ખાસી મોટું વેપારી શહેર છે, પંઢરપુર એ વિડોબાની જગ્યાનું સ્થળ છે.

દેશી રાજ્યો—સતારા જાગીરમાં ભોર, ઔધ, ફલટણ અદ્દ અક્કલોકોટ છે. ભોર અને ઔધ એ બ્રાહ્મણ રાજ્યનું છે. અને ફલટણ તથા અક્કલોકોટ એ મરાઠા સરદારનાં છે. એ સિવાય સુરગણનાં મુલક અને મહેવાસી પરગણાનાં નાનાં રાજ્યો છે.

પેદાશ અને વેપાર—આ ભાગની જમીન ફળદ્રુપ છે. દ્રાક્ષ, મેવો, જીવાર, ખાજરી, ધઉં, તેલીયાં ખી અને રૂની મુખ્ય પેદાશ છે. ૩ તેલીયાં ખી તથા અનાજની મુખ્ય નિકાશ છે. તાંબા પિત્તળનાં વાસણ, ધાખળાઓ અને દક્ષિણી સીંચોની સાડીઓ ખનાવવાનો હુન્નર છે.

દક્ષિણ વિભાગ.

આ વિભાગમાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાય છે. રતના ગિરિ અને કાનડા જીલ્લામાં દેશી ખ્રિસ્તી લોકોની વસ્તી વધારે છે.

મુખ્ય પર્વત—સિંહાદ્રી એ ઉત્તરે તથા દક્ષિણે છે.

નદીઓ—ભીમા, કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા એ મુખ્ય છે. કાન

જીલ્લામાં શિરાવતી નદી છે, તેમાં ગેરસંપાનો ધોધ જોવા લાયક છે.

ભાગ—આ વિભાગના ૭ જિલ્લા કરવામાં આવ્યા છે. ૧ બિજાપુર જિલ્લો—મુખ્ય શહેર બિજાપુર છે. તે ઐતિહાસિક શહેર છે. ત્યાં સુલતાન મહમદનો રાજો જોવા લાયક છે. તાલિકોટ એ જૂની ઐતિહાસિક જગ્યા છે. ૨ બેલગામ જિલ્લો—મુખ્ય શહેર બેલગામ છે. એમાં લશ્કરી ઇલ્લાહી છે, ને તે સારી હવાવાળું છે. ગોઠાકમાં સારો વેપાર ચાલે છે, ત્યાં ઘટ પ્રમાણે ધોધ જોવા લાયક છે. ૩ ધારવાડ જિલ્લો—મુખ્ય શહેર ધારવાડ કિલ્લાવાળું શહેર છે. હંબલી, એ વેપારનું સ્થળ છે. ૪ કાનડા જિલ્લો—મુખ્ય શહેર કારવાર એ બંદર છે. હોનાવર એ પણ બંદર છે. આ જગ્યાએથી ગેરસંપાનો ધોધ જોવા જવાય છે. ૫ રત્નાગિરિ જિલ્લો મુખ્ય શહેર રત્નાગિરિ છે તે બંદર છે. માલવણ એ પણ બંદર છે. ૬ કોલાખા જિલ્લો—મુખ્ય શહેર અલીબાગ એ બંદર છે. માથેરાન એ હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે.

દેશી રાજ્યો—૧ કોલાપુર એનું મુખ્ય શહેર કોલાપુર છે, તે જીતું શહેર છે. ૨ દક્ષિણ મરાઠા જાગીર, એમાં સાંગલી, મીરજ, વડીચાખા, નાની શાખા, મુધોળ અને રામદુર્ગ. એ મરાઠા સરદારોની જાગીરો છે. ૩ સાવંતવાડી સંસ્થાન—એમાં સાવંતવાડી એ રાજધાની છે. ૪ જંજીરા સંસ્થાન—મુખ્ય શહેર જંજીરા છે. એમાં હાથશી નવાખનું રાજ્ય છે. ૫ જત અને ડકળાપુર.

ફીરંગીતું સ્વતંત્ર સંસ્થાન—ગોવા એનું મુખ્ય શહેર ગોવા છે. આ સંસ્થાનના બીજાં ગામો કાડીઆવાડમાં દીવ અને સુરત જિલ્લામાં હમણુ છે. પોર્ટુગલના રાજ તરફથી ગોવામાં ગવર્નર જનરલ રહે છે.

ખનિજ—ધારવાડ જીલ્લામાંના કુંભરોમાંથી સોનું, રૂપું, ત્રાંચુ તથા લોખંડની કાચી ધાતુ જડે છે. નદીની રેતીમાંથી પણ સોનું નીકળે છે.

પેદાશ—નાગલો, કેદ્રા, ચણા, જુવાર, ખાજરી, કપાસ, તથા કઠોળ થાય છે. નાળીએર, સોપારી ને એકઘી પણ થાય છે. કાથીનાં દોરડાં વણવાનો, કાચની બંગડી બનાવવાનો અને કાપડ વણવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે. કેલાબા જીલ્લામાં મીઠું પાકે છે.

મુખ્ય ઇસાકામાં નદીપરનાં શહેરો.

સિંધુ	ઉપર	કરાંચી ને હેદ્રાબાદ
બનારસ	„	રાધનપુર ને ડીસા
સરસ્વતી	„	સિદ્ધપુર
સાત્રમતી	„	અમદાવાદ ને સાદ્રા
મહી	„	ખંભાત ને લુણાવાડા
નર્મદા	„	ભરૂચ, શીનાર ને ચાણોદ
તાપી	„	સુરત ને રાંદેર
ગોદાવરી	„	નાસિક

દેશી રાજ્યો.

મરેઠી દેશી રાજ્યો—વડોદરા, કેલાપુર અને સાવંતવાડી.

રજપુત દેશી રાજ્યો—કચ્છ, ઇડર, ભાવનગર, નવાનગર, ધ્રાંગધ્રા, મોરબી, રાજપીપળા, વાંકાનેર, પાલીતાણા, ધ્રોલ, લીંબડી, રાજકોટ, ગોહાળ, વઢવાણ, પોરબંદર, છોટાઉદેપુર, બારીઆ, લુણાવાડા, ધરમપુર અને વાંસદા.

પોર્ટુગીઝની જગ્યા—દીવ, દમણ ને ગોવા.

હુયશી સંસ્થાન—અદ્રાબાદ ને જંજીરા.

હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ વિદ્યા.

ભૂગોળ એ શબ્દ ‘ ભૂ ’ તથા ‘ ગોળ ’ એ બે શબ્દ મળીને થયેલો છે. ભૂ એટલે પૃથ્વી અને ગોળ એટલે ગોળા. એટલે પૃથ્વીનો જે ગોળા છે, તેના સંબંધનું જ્ઞાન આપનાર શાસ્ત્ર તે ભૂગોળ શાસ્ત્ર અથવા ભૂગોળ વિદ્યા કહેવાય છે.

પૃથ્વીમાં કેટલાક દેશ છે, તેમાં કયી કયી જાતના લોકો વસે છે, તે લોકોના રીત રીવાજ કેવા છે, રાજ્ય સત્તાઓ કેવા પ્રકારની છે, કયા કયા ધર્મો ચાલે છે, તે દેશોમાં કયી કયી વસ્તુઓ પેદા થાય છે, વનસ્પતિ, ખનિજ, વિગેરે પદાર્થો કયાં કયાં છે. કયા દેશની કયી વસ્તુઓ કયા દેશમાં જાય છે, વિગેરે માહિતી આપનાર શાસ્ત્ર એનેજ હાલમાં ભૂગોળ વિદ્યા ગણવામાં આવે છે.

પૃથ્વીનો સંબંધ આખી સૂરજ માળા સાથે છે. કારણકે પૃથ્વી એક ગ્રહ છે. પૃથ્વી ઉપર રાત્રિ દિવસ શાથી થાય છે, ઋતુઓ કેટલી અને કયી કયી, કયાં કારણોથી થાય છે, તથા ખીજ મહત્વના ફેરફારો શાથી થાય છે, તે સંબંધી માહિતી પૃથ્વી સંબંધી જ્ઞાન આપનાર શાસ્ત્રમાં આવી જવી જોઈએ, આવાં આવાં કારણોથી પૃથ્વી સંબંધી માહિતી આપનારાં તમામ શાસ્ત્રોના વિદ્વાન ભૂગોળ-વેત્તાઓએ નીચે પ્રમાણે તેના ભાગ પાડ્યા છે.

૧ સામાન્ય ભૂગોળ વિદ્યા

૨ ખગોળ વિદ્યા

૩ પૃથ્વી સંબંધી ગણિત

૪ ભૂતળ વિદ્યા

૫ રાજ્યકીય ભૂગોળ

૬ વ્યાપારી ભૂગોળ.

રાજ્યકીય અને વ્યાપારી ભૂગોળનો સમાવેશ સામાન્ય ભૂગોળ વિદ્યામાં કર્યો છે.

જે વિદ્યાથી સૂર્ય મંડળના એક ગ્રહ તરીકે પૃથ્વીની માહિતિ મળે છે, તેને ખગોળ વિદ્યા કહે છે.

જે વિદ્યાથી પૃથ્વીનો આકાર, કદ, વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે; તેને પૃથ્વી સંબંધી ગણિત કહે છે.

જે વિદ્યાથી જનવરો, પ્રાણીઓ અને જડ પદાર્થોની આગત-માં થતા ચમત્કારો, ઋતુ, પવન, તથા જમીન વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે, તેને ભૂતળવિદ્યા કહે છે.

જે વિદ્યાથી પૃથ્વીના લોકો કેટલી જાતોમાં વહેંચાયેલા છે, તથા કયા રાજ્યની કેટલી સત્તા છે, કયા દેશમાં કેટલી વસ્તી છે, તેનું જ્ઞાન થાય છે, તેને રાજ્યકીય ભૂગોળ કહે છે.

દેશ દેશનાં પ્રાણી, વનસ્પતિ, અને ખનિજ ક્યાં છે, તથા નિકાસ અને આયાત શું છે, તેનું જ્ઞાન જે વિદ્યાથી મળે છે, તેને વ્યાપારી ભૂગોળ કહે છે.

હિંદુસ્તાનની ભુતળ.

પૃથ્વીનું પડ-આપણે પૃથ્વીની સપાટીપર જોઈશું તો તે ઉપર રેતી, પથરા, ધુળ, કાદવ અને મટોડી વગેરેથી બનેલી જમીન છે, એમ માનવાને કારણે છે. આગળ પૃથ્વી ઘણી ગરમ હતી. અને તેમાં દરેક ચીજ પ્રવાહરૂપે હતી, પણ ધીમે ધીમે તે ઠંડી થતાં તેની સપાટીપર પડ બંધાતું ગયું, એ પડ દિવસે દિવસે વધતું જાય છે.

પૃથ્વીનું પેટુ-જમીનની સપાટીપર જે ફેરફારો નિરંતર થયાં કરે છે, તે આપણા જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેનું પેટું કેવું છે, તે ક્ષત છે કે પ્રવાહી છે, તેમાં ક્યા ક્યા પદાર્થ છે, તે જાણવાની જરૂર છે. પૃથ્વીના પેટામાં ખોદીશું, તો અંદરની ગરમીને લીધે ત્રણ ચાર હજાર ફુટ કરતાં વધારે ઉંડા જવાશે નહિ, પણ ખીજા સાધનો મારફતે વીસ માઇલની ઉંડાઈ સુધી પૃથ્વીના પોપડાની મા-

હીતિ મળેલી છે. તે જોષ્ઠશું તો પૃથ્વીના પેટામાં અનેક જાતના ખડકો મળી આવે છે, ભૂસ્તરવેત્તાઓએ આ ખડકોના ત્રણ વિભાગ કર્યા છે. ૧ રેતાળ અથવા જળમળ ખડક; ૨ વનસ્પતિ અને પ્રાણિજ ખડક; ૩ આગીઆ ખડક.

દર વરસે નાની મોટી નદીઓમાંથી મળ, રેતી અને કાંકરા મોટા જથ્થામાં ધસડાઈ જઈ તેમના થર દરિયાને તળીયે બાજે છે. આ થરોમાં તણાઈ આવેલાં ઝાડનાં પાંદડાં, લાકડાના કકડા વગેરે ચોટે છે, અને તેઓ સાથે શંખ, છીપો તથા માછલાં વગેરે પ્રાણિઓનાં હાડપિંજર ભેગાઈ જઈ તેના પથર અને છે, એવા પથરને જળમળ ખડક કહે છે.

ધણા પ્રાચીન કાળમાં વિશાળ જંગલો, પાણીની નીચે ભોંયમાં દટાઈ જમીનના પેટામાંની ગરમીવડે તથા ઉપરની માટીના દબાણથી કાયલા બન્યા છે, એ થરને વનસ્પતિજ કે ઉદ્ભિજ ખડક કહે છે.

સમુદ્રમાં કરોડો જીવજંતુઓ વસે છે, એ પ્રાણીઓ મરી જઈ શંખ, છીપ, તથા કવચના થર સાથે દરિયાને તળીયે ઠરે છે, એ થર ધીમે ધીમે પથર બને છે; એને પ્રાણિજ ખડક કહે છે. ખડી અને ચુનાના કેટલાક પથર એ રીતે બનેલા છે.

જમીનના પેટામાં ધણી ગરમી છે. એટલે છેક નીચે સવળા પદાર્થોનો રસ થઈ જતો હશે; એ રસ ધણું કરીને બળતા પકાડો-માંથી બહાર વહી આવે છે, એ રસ ઠંડો પડી કકણ થાય છે, અને તેનો ખડક બને છે. આવા ખડકને આગીઓ ખડક કહે છે.

પૃથ્વીના પેટામાં છેક નીચે શું છે?—પૃથ્વીનું પેટું પ્રવાહી હોવું જોઈએ, એવું અનુમાન થાય છે; તેમાં પણ ભૂસ્તરવેત્તાઓ એકમત નથી. કેટલાક કહે છે કે તે ઘન છે, તથા કેટલાક કહે છે

કે તે પ્રવાહી છે. ગમે તે હોય પણ એટલું તો ખરું છે કે પૃથ્વીના પેટામાં ઘણી ગરમી છે. આ ગરમી ક્યાંથી આવી ? લાખો વર્ષો પાસૂં સૂર્યનો કકડો છુટો પડી પૃથ્વી બની હતી, તે વેળા તેમાં સૂર્યના જેટલીજ ગરમી હતી, પણ હવે મૂળની ગરમીનો થોડો અંશ રહ્યો હોય એમ જણાય છે.

ધરતીકંપ—પૃથ્વીના પેટામાંની ગરમીને લીધે ઉપરનાં બંધાત પડમાંથી ચીરા પડી પૃથ્વીનો પોપડો કાઢી ઠેકાણે જોરથી ફાટે તેથી ધરતીકંપ થાય છે. કોઇવાર ફાટ ન પડતાં ફક્ત આંચો લાગીને જ રહે છે. ધરતીકંપ થતા પહેલાં કોઇવાર પૃથ્વીના પડમાં અવાજ થતો સંભળાય છે. આજા બનાવ બંગાળા, આસામ આંધ્રપ્રદેશમાં ઘણીવાર બને છે.

જ્વાળામુખી પર્વત—કેટલાક પર્વતના શિખરમાં આકાશ હોય છે, કે જેનો સંબંધ ઉંડાણમાં આવેલા ગરમ પ્રવાહી સાથે છે. આ ગરમ પ્રવાહીનો ઉનો રસ, પથ્થર, રાખ, તથા વરાળ કે પૃથ્વીના પડમાંથી બહાર ધસી આવી શિખરમાંનાં આકારો વા બહાર નીકળે છે. આતો બળતા પહાડોને જ્વાળામુખી પર્વત કહે છે. ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખી એ બંનેનું મૂળ સ્થાન પૃથ્વીનું પેટ છે. પૃથ્વીના પેટામાંહેના બળતા પદાર્થના રસનું અને પાણીના વરાળનું બળ અતિશય વધી જવાથી ધરતીકંપ થાય છે, એટલું નહિ પણ જ્વાળામુખી પર્વત ફાટે છે, એને લીધે જ્યાં નદી નથી હોતી ત્યાં નદી થાય છે, પાણી હોય છે ત્યાં જમીન નીકળી આવે છે, નવા નવા બેટ પેદા થાય છે, જમીન ઉંચી નીચી થાય છે તથા રસ્તો ન હોય ત્યાં રસ્તો પડે છે. આપણા દેશમાં હાલ જ્વાળામુખી પર્વત નથી, પણ ધરતીકંપના આંચકા તો અવારનવા

થયાજ કરે છે. હાલનો કચ્છ દેશ જ્વાળામુખી પર્વત શાટવાથીજ અનેલો કહેવાય છે. ત્યાં પ્રથમ દરીઓ હતો.

ખીજી શક્તિઓ—પૃથ્વીની સપાટીમાં ફેરફાર કરનારાં ઉપલાં કારણો સિવાય ખીજી પણ કેટલાંક કારણો છે. જેની અસર તે માટે નિરંતર કામ કર્યાજ કરે છે; વાતાવરણ, પાણી, બરફ, નદી, દરિયો વગેરે પૃથ્વીની સપાટીપર ચાલુ ફેરફારો કરે છે.

વાતાવરણની અસર—વાતાવરણમાંનો ઓક્સિજન ખડકના પદાર્થોને મળી રસાયની ક્રિયાથી જુદા પદાર્થ બનાવે છે, તેથી ખડક તુટી જાય છે. વાતાવરણમાંની ગરમી કે શરદીને લીધે ખડકોથી સપાટી સંકોચાય છે, કે પુલે છે, તેથી તેના પત્થરો છુટા પડે છે. ખડકોની સપાટી સાથે રેતી અથડાઈને તેમને ધસવામાં પવન મદદ કરે છે.

પાણીની અસર—ખડકની સપાટી ધસવામાં વરસાદ પણ મદદ કરે છે. વરસાદથી કાકરા, માટી, રેતી, વગેરે ઉંચાણમાંથી નીચાણમાં ધસડાઈ જાય છે. વરસાદનું પાણી ખડકોની ફાટોમાં ભરાઈ રહે છે, તે ઝાકળ કે હાંડીને લીધે બરફ થઈને પુલે છે, તેથી પણ પત્થરો છુટા પડે છે. ખડકના નીચાણના ભાગપર પાણીથી ધસડાઈ આવેલી માટી, રેતી વગેરે ઠરી જમીન બને છે.

પૃથ્વીના પેટામાં ઘણી ઉંડાઈએ ગરમી છે, તેથી ઘણી ઉંડાઈ એથી પાણી આવતાં ગરમ પાણીનાં ઝરણો, કુવા કે કુંડ નીકળે છે. ક્ષાર વગેરેથી મિશ્ર થઈ ઉપર આવતું પાણી ખાઈ હોય છે, તથા ખનિજ પદાર્થો સાથે મિશ્ર થયેલું પાણી જે કુવા, કુંડ કે ઝરણો મારફતે બહાર આવે છે તેમાં જુદા જુદા ગુણો હોય છે. આવાં હિના પાણીના કુંડો આપણા દેશમાં ગુજરાતમાં ઘણા છે.

પહાડો કે ખડકોની કોરણો અને ફાટોમાંથી નિરંતર પાણી નીકળતું જણાય છે. એ ઝરણો એકઠાં થઈ મોટા વહેજાઓ અને નદીઓ થાય છે. ખડકોપર પડી રહેલો બરફ પણ નદીઓને પાણી પૂરું પાડે છે.

આ પ્રમાણે વહેતું પાણી ખડકોને તોડવાનું કામ કરે છે, પાણી, કચરો, કાદવ, રેતી વગેરેને ઉંચી જગાએથી તળાવ, સરોવર, નદી, કે દરીયા તરફ ધસડી જાય છે, અને ઉંચી જમીનને નીચી કરી, નીચી જમીનને ઉંચી કરે છે. વળી નદીઓ તેના મુખ આગળ ત્રિકોણાકાર પ્રદેશો બનાવે છે. તેને ડેલ્ટા કહે છે. એવો ડેલ્ટા ગંગા નદીના મુખ આગળ બનેલો છે. તેમજ નદીઓના ધોધ પોતાની જમીનમાં ખાણો [વહેજા] ને ખાડા પાડે છે.

બરફની અસર—પહાડોપર રહેલું બરફ ઓગળીને નદી રૂપે વહે છે, ત્યારે તે પોતાની સાથે બરફના મોટા કકડા, પથ્થર, રેતી વગેરે ખેંચી લાવી પોતાના ધર્મણુ અને દબાણથી ખડકની સપાટી તોડી નાંખે છે, તથા તેની ફાટોમાં પેસી જઈ પથ્થરો છુટા પાડે છે.

આ પ્રમાણે વાતાવરણ, ઝાકળ, ઝરણો, નદીઓ, વરસાદ, બરફ વગેરે ખડકની સપાટી પાડી નાંખી નીચાણને બાગ પુરે છે. દરિયાની તળાએ આ બધું જમીને દબાણ કે ગરમીથી ખડક થઈ જાય છે, અને ધરતીકંપ કે જ્વાળામુખી પર્વતના બળથી તે ઉંચો થઈ જાય છે, આ પ્રમાણે ઉંચાણની જમીન સપાટ થઈ જાય છે, તથા ખીણો ઉંડી ને પહોળી થઈ પૃથ્વીની સપાટીપર અનેક ફેરફારો કરે છે. કાળાંતરે આજ કારણથી જળ ત્યાં સ્થળ થઈ જાય છે, અને સ્થળ ત્યાં જળ થાય છે.

હિંદુસ્તાન.

સામાન્ય હકીકત—પહેલાં આ દેશને ભરતખંડ અથવા આ-ચીવર્ત કહેતા; ઇંગ્રેજમાં તેને ઇન્ડિયા કહે છે. અહીં સૌથી પ્રાચીન સુધારો તથા પ્રાચીન સાહિત્ય છે. આ દેશનાં સુંદર હુન્નર કામ અને સરસ કારીગરી વખણાયેલાં છે. આ દેશ ઘણો જોવાલાયક અને વિશાળ છે. દુનીયાની દરેક જાતની હવા, વનસ્પતિ, પ્રાણી વગેરેની તેમાં સવડ કરેલી છે. મુસલમાનોના હાથમાં ગયા પછી આ દેશનું નામ હિંદુસ્તાન પડ્યું છે. હિંદુસ્તાનનો અર્થ હિંદુઓનો દેશ થાય છે. મુસલમાનોના હાથમાંથી આ દેશ અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો છે. તેઓ પહેલપહેલા ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવા આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં આ દેશ ઇંગ્લાંડનાં મરહુમ રાણી ‘વિક્ટોરીઆ’ ના રાજ્યમાં તેમની શહેનશાહત હેઠળ આવ્યો. તેમની પછી તેમના પુત્ર સાતમા એડવર્ડ ૧૯૧૦ ની સાલમાં ગુ-જરી ગયા, ત્યાર પછી હાલમાં હિંદના નવા શહેનશાહ ઇંગ્લાંડના પાંચમા જ્યોર્જ થયા છે, તે હિંદુસ્તાનના મહારાજા અથવા કૈસર-હિંદ કહેવાય છે. ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના ડિસેમ્બર માસની ૧૨ મી તારીખે નામદાર શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જનો રાજ્યાભિષેક ખાસ હિંદુસ્તાનમાં થયો હતો, તેની યાદગીરી માટે કલકત્તાથી ઉપાડી દી-હ્લીમાં રાજગાદી કરી છે. ઇંગ્લાંડના શહેનશાહનો હિંદમાં પધારવાનો આ પહેલોજ બનાવ છે. આથી આખા હિંદમાં આનંદ વ્યાપ્યો હતો.

સિમા—ઉત્તરે હિમાલય, કારાકોરમ અને હિંદુકુશ પર્વત, પૂર્વે હિંદીચીન, અને બંગાળાનો ઉપસાગર, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, બલૂચિસ્તાન અને અફઘાનીસ્તાન છે.

વિસ્તાર—હિંદુસ્તાનનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૦૦૦ ચો. માઇલ છે. એની ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીની વધારેમાં વધારે લંબાઇ ૨૦૦૦ માઇલ છે; અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીની પહોળાઈ ૨૫૦૦ માઇલ છે. આ દેશનો આકાર ત્રિકોણ જેવો છે, તેનો પાયો હિમાલય છે, અને શિરોબિંદુ કેપ કન્યાકુમારી છે.

વસ્તી—આ દેશની વસ્તી ૩૧,૫૧,૩૨,૩૨,૫૩૭ માણસની છે. આ વસ્તી આખા ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યની વસ્તીનો પોણો ભાગ, અને આખી પૃથ્વીની વસ્તીનો છઠ્ઠો ભાગ છે. હિંદુસ્તાનમાં અરબા લાખથી વધારે વસ્તીવાળાં શહેર ફક્ત ૭૫ છે.

કુદરતી રચના—હિંદુસ્તાનની ઉત્તરનો પ્રદેશ પહાડી છે, તથા ત્યાં મોટી ખાણો છે, ત્યાંથી નીચે આવતાં સિંધુ અને ગંગા નદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ સપાટ મેદાન છે. દક્ષિણ તરફ જતાં ફરી પાછો પહાડી પ્રદેશ છે. આ પહાડો પૂર્વ પશ્ચિમ આડા પડેલા છે, તેથી આ દેશના કુદરતી બે ભાગ થાય છે; આ આડા પડેલા પહાડોથી ઉત્તર તરફના મુલકને હિંદુસ્તાન કહે છે, ને દક્ષિણ તરફના મુલકને દક્ષિણ અથવા દખ્ખણ કહે છે. એમાં પહાડોની હારો હોવાથી એ પ્રદેશ ઉંચો છે. રજપુતાનાની વાયવ્યે મોટું રણ છે.

ધર્મો—આ દેશમાં હિંદુ તથા મુસલમાની ધર્મો મુખ્ય છે. હિંદુ ધર્મમાં જૈન અને જૈન ધર્મના માણસો પણ મોટા જથ્થામાં છે. હિંદુ ધર્મના પેટા ધર્મો ધણા છે. જેવાં કે શૈવ, વૈષ્ણવ, રામાનંદી, કબીર, સ્વામીનારાયણ, પરણામી, વગેરે. જૈનધર્મના બે પેટા ભાગ છે, શ્વેતાંબર ને દીગંબર, વળી હાલમાં સનાતન ધર્મ અને આર્ય ધર્મ પ્રસારક મંડળીઓ થઈ છે, તે એ ધર્મનો ફેલાવો કરવા

સાર ઉપદેશ કરે છે. પંજાબમાં શીખ ધર્મ ચાલે છે. મુસલમાની ધર્મમાં શીઆ અને સુન્ની એવા બે પંથ છે. વળી જરતોસ્તી ધર્મ પાળનારા પારસી લોકોની વસ્તી એક લાખ માણસની છે. હાલમાં ખ્રિસ્ત ધર્મનો પણ ફેલાવો થતો જાય છે. હિંદુસ્તાનની કુલ વસ્તીમાં સેંકડે ૭૦ ટકા હિંદુ ધર્મના છે, ને ૨૦ ટકા મુસલમાની ધર્મના છે, ને ૧૦ ટકા બાકીના બીજા પરચુરણ ધર્મના માણસો છે.

ભાષા—હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં ૧૫૦ ઉપરાંત ભાષાઓ બોલાય છે. મુખ્ય ભાષાઓમાં બંગાળામાં બંગાળી, ઓઢીઆમાં ઉર્ધા, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હિંદી, પંજાબમાં પંજાબી, સિંધમાં સિંધી, મારવાડમાં મારવાડી, દક્ષિણમાં મરાઠી, તૈલંગુ, કાનડી, તામીલ; ગુજરાતમાં ગુજરાતી, આસામમાં આસામીઝ, અલદેશમાં બર્મીઝ વગેરે છે. હાલમાં ઈંગ્રીજ ભાષા આખા દેશમાં સામાન્ય ભાષા જેની થતી જાય છે.

લોકો—હિંદુસ્તાનમાં એક જાતના લોકો નથી, તેમજ એકજ ધર્મ માનનારા નથી. પણ મુખ્ય જાતોમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, બર્મીઝ, પારસી, યુરેઝીઅનો, યાહુદીઓ વગેરે છે. હિંદુઓમાં ગુજરાતી, દક્ષિણી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદુસ્તાની, મારવાડી, સિંધી, પંજાબી, ગુર્ખા વગેરે છે. આ દેશમાં આર્યોના આવતા પહેલાં તેમાં વસનારા કૌલેરીઅનો, ગોંડ તથા દ્રાવિડો હજી પણ કેટલેક ઠેકાણે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં છે. કૌલેરીઅનો ઓટાનાગપુર અને મધ્ય પ્રાંતનાં જંગલોમાં છે; તે સિવાય કેટલાક પહાડી મુલકોમાં અને જંગલોમાં જંગલી લોકો વસે છે, તેઓ અનાર્ય છે.

હવા અને લોકોપર તેની અસર—ઉત્તર ગુજરાત, સિંધ અને રજપુતાનામાં ટાઢ અને તાપવધારે છે તથા હવા સુષી છે, તેથી

એ પ્રદેશના લોકો કદાવર અને મજબુત છે. દક્ષિણ ગુજરાત તરફ ટાઢ અને તાપ માફકસર પડે છે, તથા જમીન ફળદ્રુપ છે, તેથી ત્યાંના લોકો પાતળા, મધ્યમ કદના, ચાલાક ને મોજાલા છે. પશ્ચિમ ઘાટમાં વરસાદ પડે છે, તથા જમીન ભેજવાળી અને કાંકરીવાળી છે, તેથી ત્યાં લોકો શરીરે ઠીંગણા પણ ઉઘોળી, ને કરકસરીઆ છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં ટાઢ ઓછી ને તાપ વધારે પડે છે; ને જમીનમાં કસ ઠીક છે. ત્યાંના લોકોનો વર્ણ કાળો છે, તથા તેઓ ઉંચા કે જોરાવર નથી, તેમ ઓછા ઉઘમી છે. બંગાળા બહુ રસાળ, ગરમ અને ભેજવાળો છે, અને ત્યાં ડુંગરો નથી, તેથી ત્યાંના લોક કમજોર પણ શુદ્ધિશાળી છે. મધ્યહિંદ અને પંજાબ એટલા રસાળ નથી, પણ ત્યાંના લોકો ઉંચા, જમરા અને શરા છે. રત્નાગિરિ, કારવાર અને મુંબાઇમાં ઘણો વરસાદ પડે છે; મહાબલેશ્વર પર સરાસરી ૨૫૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે; પણ આસામમાં આવેલા ચેરા-પુંજમાં ૫૨૫ ઇંચની સરેરાશ છે; જે દુનિઆમાં સૌથી વધારે છે. મદ્રાસ કિનારા પર, મધ્ય હિંદુસ્તાન, પંજાબ, અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં શિયાળામાં પણ થોડો વરસાદ પડે છે.

પેદાશ અને વનસ્પતિ—સાગનાં આડ દક્ષિણમાં ષ્વલ્લદેશમાં અને ગુજરાતમાં થાય છે. કિનારાપર અને બંગાળાના અખાતના ટાપુ ઉપર નાળિયેરી અને તાડનાં આડ ઉગે છે. સાલ નામનું ઇમારતી લાકડું હિમાલય અને છાટાનાગપુર તથા મધ્ય પ્રાંતના જંગલમાં થાય છે. હિમાલયના વાયવ્ય ભાગમાં દેવદાર, ખૈસુરમાં સુખડ, આસામમાં તથા ષ્વલ્લ દેશમાં ઇંડિઆ રખર જોવામાં આવે છે. વડ, પીપળો, આમલી, વાંસ, સીસમ, ફેળ, આંખા, મહુડા, ખેર વગેરે ઘોડો આખા હિંદમાં મોટે ભાગે મળી આવે છે.

જનાવરો—વાઘ, રીંછ, દીપડા, વર, કુકર, જંગલી કુતરા, વાંદરા, અને હરણો જંગલો અને મેદાનોમાં મળી આવે છે. ગુજરાતમાં સિંહ, સિંધમાં જંગલી બધેડા, બંગાળા, આસામ અને અલ્હદેશમાં ગેંડા મળી આવે છે. અહીં માણસના ઉપયોગમાં આવતાં પાળવા લાયક જનાવરો ઘણાં છે. કાશ્મિરમાં ઘેટાનાં વાળનું ઉન અને છે તથા હિમાલયમાં કસ્તૂરીમૃગ મળી આવે છે. જુદી જુદી જાતનાં ઘણાં પક્ષીઓ આ દેશમાં મળી આવે છે, નદીઓમાં મગરો તથા દક્ષિણના જંગલોમાં મોટા સાપ હોય છે. બંગાળામાં રેશ્મના કીડા ઉછેરવામાં આવે છે.

ખેતી અને હુન્નર—હિંદુસ્તાનમાં સૌથી અગત્યનો ધંધો ખેતીનો છે. જુદી જુદી હવાને લીધે અનેક જાતની જુદી જુદી પેદાશ થાય છે. બંગાળા અને દરિયાકિનારાના ભાગમાં ચોખ્ખો પાક થાય છે. પંજાબ, મધ્ય પ્રાંતો, ખાનદેશ અને ગુજરાત તથા માળવામાં ધઉં થાય છે. જુવાર, બાજરી, કોદા, નાગલી, મકાઈ, વગેરે અનાજ લગભગ સધળે થાય છે. અળશી મધ્ય પ્રાંતોમાં, મુંબાઈ પ્રદેશમાં અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં થાય છે. તલ મદ્રાસ, બંગાળા, અલ્હદેશ અને ગુજરાતમાં થાય છે. ૩ ગુજરાત, વરાડ, સિંધ નિન્જમ અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં થાય છે. બંગાળામાં શણ, માળવા અને બહારમાં અપ્રીણ, આસામ, ઉત્તર બંગાળા, પંજાબ અને નીલગિરીમાં ચા, નીલગિરીમાં જુંદ, (કાપી) થાય છે. વળી આ દેશમાં દરેક જાતનો મેવો, લાખ, રત્તર, ગળી, ગોળ, ખાંડ વગેરેની સારી પેદાશ છે. વળી હાથે લુગડાં વણવાનો ઉદ્યોગ આગળ ધણો હતો. પણ તે હાલમાં ધીમે ધીમે ઘટતો ગયો છે. કારણ કે હાલમાં સર્વ ઠેકાણે સાંચાથી કાપડ વણવાનું ચાલે છે. બંગાળામાં જુદની

બનાવટ સારી થાય છે. સોનું, હાથી દાંત, અને પોલાદ એ વસ્તુ ઉપર નકશી કામ તથા સુંદર બનાવટ કરવા માટે અહીંના કારીગરો વખણાય છે. સાલ, મખમલ તથા રેશમી અને ઉનનું કાપડ બનાવવાનો હુન્નર સારો થાય છે. એ ઉપરાંત કસબી રેશમી કામ સારું થાય છે. વળી તાંબા પીત્તળનાં વાસણો બનાવવાનું, તથા લોખંડી કામ પણ સારું થાય છે.

ખનિજ—આ દેશ ખનિજની ખાચત ધણોજ પછાત છે, કેમકે તે માટે જોઈએ તેટલી શોધ થયેલી નથી. કાચલાની ખાણો પુષ્કળ છે, પણ તે બીજા દેશના કાચલા કરતાં ઉતરતી જાતના છે, લોઢાની ખાણો ધણે ઠેકાણે છે, પણ તે કાઢવામાં ખર્ચ ધણો થાય છે, તેથી તેનાં કારખાનાં નથી. બંગાળામાં ઉત્તમ લોઢાનાં કારખાનાં છે, બ્રહ્મદેશ અને આસામમાં ફેરોસીન તેલ નીકળે છે. સૌથી મોટી પેદાશ મીઠાની છે. તે પંજાબમાં છે. ગુજરાત વગેરે ઠેકાણે દરીઆના ને કુવાના પાણીનું મીઠું પકવવામાં આવે છે. મ્હૈસુરમાં સોનું; બંગાળામાં સીસું અને તાંબુ; ગોવર્ણકોંડાં અને પન્નામાં હીરા; બ્રહ્મદેશના તિનાસરીમમાં માણેક, છોટાનાગપુર, બહાર અને કાઠીઆવાડમાં અખરખ; મદ્રાસ ધલાકામાં મેંગેનીઝ; ત્રાવણકોરમાં પ્લંમ્બેગે અને ગુજરાતમાં એલ્યુમીના નીકળે છે.

વ્યાપાર—આ દેશનો પરદેશ સાથેનો વેપાર ધણો છે. હિંદુસ્તાનનો આવક જાવકનો કુલ વેપાર ૧૯૦૫ ની સાલમાં ૩૨૧ કરોડ રૂપિયાનો ગણાયો હતો. સુતરાઉ રેશમી તથા ગરમ કાપડ, સાંચા કામ, તેલ, દારૂ, કાચલા, ધડિઆળ, ખાંડ, ફેરોસીન તેલ, સોનું, રૂપું, લોહું, તાંબું, તથા રેશમની આયાત છે. આ દેશમાંથી અપીણ, સુતર, હાથી દાંત, શણ, ચા, તેલીઆં બી, અનાજ, ગળી, બુંદ, દૂ,

જુટ અને ચામડાની નિકાસ મુખ્ય છે. અશીણ સિરાય ખીજ પદ્મ-
થોનો સંબંધ શ્રેષ્ઠિયન સાથે છે. હિંદમાંથી અશીણ, સુતરાઈ
કાપડ અને ૩ ચીન દેશમાં જાય છે, ત્યારે ત્યાંથી કાચું રેશમ તથા
ખાંડ હિંદમાં આવે છે. અશીણનો વેપાર હવે બંધ થયો છે. હિંદમાંથી
તેલીઆંખી, ૩, ગળા, કાશી અને સુતર ક્રાન્સમાં જાય છે, ત્યારે
ત્યાંથી કપડાં અને દારૂ હિંદમાં આવે છે. હિંદમાંથી તેલીઆંખી,
ચામડાં અને ઘઉં ઇટાલીમાં જાય છે, અને ત્યાંથી પરવાળાં અને મણકા
હિંદમાં આવે છે. તેલીઆંખી, ૩ અને અનાજ બેલગુઅમમાં જાય
છે, ત્યારે ત્યાંથી ઘડીઆળ અને લોખંડી સામાન હિંદમાં આવે છે.
૩, ગળા અને ચામડાં ઓસ્ટ્રિઆમાં જાય છે. રશિઆમાંથી ફેરાસીન
તેલ આવે છે, શણ, તેલીઆંખી, ગળા ને ચામડાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં
જાય છે, ત્યારે ત્યાંથી ફેરાસીન તેલ આવે છે.

વ્યાપારી માર્ગો—(રેલ્વે વગેરે.) રેલ્વેની સગવડ આ દેશમાં
ઘણીજ થયેલી છે. તેથી, તથા અંગ્રેજ રાજ્યની સુલેહબરી રાજ-
નીતિથી, તથા મોટી નદીઓમાં વહાણો ફરી શકે એવી સગવડથી
વેપારનું કામ ધમધોકારથી ચાલે છે. જ્યાં જ્યાં ત્યાં નિર્ભયપણે
વેપાર કરી શકાય છે. આજે લગભગ ૩૦૦૦૦ મૈલ ઉપરાંત રેલ્વે
સડક હિંદમાં થયેલી છે; અને દરસાલ તે વધતીજ જાય છે. દુબકાળ
જેવા વખતમાં આ સવડ સોનાના મૂલની થઇ પડે છે. આ રેલ્વે-
ઓ પૈકી ત્રણ મોટી છે. [૧] ખી.ખી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વે.
(૨) જી. આઇ. પી. રેલ્વે. [૩] નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વે. આ સિવાય
ખીજ નાની રેલ્વેઓ ઘણી છે. એવી કે આખા દેશનાં સઘળાં શહે-
રાને એક ખીજ સાથે સાંકળી નાંખેલાં છે. કામ પણ એક સ્થળેથી
ખીજે સ્થળે માલ મોકલવો હોય તો રેલ્વેના કારણથી સહેલાઈથી

જમ શકે છે. મુંબાઈથી સુરત, ભરૂચ, વડોદરા ને અમદાવાદ થઈ વહવાણુ જાય છે, ને ત્યાંથી ખીજી નાની રેલ્વે આખા કાઠીઆવાડમાં છે. વળી અમદાવાદથી રજપુતાનામાં થઈ દીલ્હી જાય છે. દીલ્હીથી કાશી થઈ કલકત્તા તરફ જાય છે, તેને પણ આજુબાજુ ખીજી ફાંટા છે. વળી દીલ્હીથી પંજાબમાં જાય છે. રજપુતાનામાંથી સિંધમાં જાય છે. વળી મુંબાઈથી મદ્રાસ, મદ્રાસથી રામેશ્વર, અને વચ્ચેથી ખીજી ફાંટા નીકળેલા છે. વળી મુંબાઈથી નાગપુર થઈ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં જાય છે. તેના ફાંટા કાશી તરફ, અને માળવા-માં થઈ ગુજરાતમાં ગયેલા છે. એમ સઘળે રેલ્વે ફેલાઈ ગઈ છે.

પહાડી માર્ગો—ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પહાડી વધારે છે. તે એવા છે કે હિંદુસ્તાનની ઉત્તર અને પશ્ચિમ સરહદ ઉપર કોટ જેવા છે. કોટને જેમ દરવાજા હોય છે, તેમ એ પહાડોમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણેજ આવવા જવાના રસ્તા છે. એ રસ્તે થઈને જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી જાતના લોકો હિંદુસ્તાનપર ચઢી આવ્યા હતા. વાયવ્ય ખુણામાં બોલનઘાટ અને ખાઈમરઘાટ નામના રસ્તા જાણીતા છે. પહેલે રસ્તે થઈ બલુચિસ્તાનમાં જવાય છે, અને ખીજે રસ્તો જે પેશાવરની પશ્ચિમે છે. ત્યાં થઈને અફઘાનિસ્તાનમાં જવાય છે. કારા-કોરમ ઘાટ ત્રીજો માર્ગ છે, ત્યાંથી કાશ્મિર થઈને ચીનાઈ તુર્કસ્તાન-માં જવાય છે. જલાપાલા ઘાટ ચોથો માર્ગ છે, કે જ્યાંથી સિક્કિમ થઈને ટીબેટમાં જવાય છે.

રાજ્ય વહીવટ—આપણો દેશ ઐતિહાસિક રીતે શહેશાહને તાબે છે. તેમના તરફથી અત્રે વહીવટ કરવાને વાયસરૉય કે ગવર્નર જનરલ નીમે છે, તેમને મદદ કરવાને એક કૌન્સિલ નીમી છે. એ કૌન્સિલમાં એક સલાસદ કાયદા બાંધવાનું કામ કરે છે. ખીજી એક

સભાસદને ઉપજ ખરચનું કામ સોંપેલું હોય છે. તે ઉપરાંત ખીજાં કેટલાંક ખાતાં છે, જેવું કે પોલીસખાતું, મહેસુલ ઉધરાવનારું, અને લશ્કરીખાતું; એ ખાતાપર બાકીના ત્રણ સભાસદો દેખરેખ રાખે છે. પરરાજ્યો અને હિંદુસ્તાનમાં મોટાં દેશી રાજ્યોને લગતાં કામોપર વોયસરોય જાતે દેખરેખ રાખે છે. દરેક ખાતાનું કામ ચલાવવાને એક સેક્રેટરી હોય છે. દરેક પ્રાંતોમાં ગવર્નરો અને લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરો નીમેલા છે, તેઓ પોતાના તાબાના પ્રાંતોનું કામ ચલાવે છે. તેમના તાબામાં કમીશનરો હોય છે. દરેક જિલ્લાનો ઉપરી કલેક્ટર નીમેલો છે. દેશી રાજ્યોમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી એક અમલદાર રહે છે, તેને રેસિડેન્ટ અથવા એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ કહે છે. ઇન્સાફ માટે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ન્યાયાધીશો છે. પ્રાંતના મુખ્ય શહેરમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશી એટલે સેસન્સ કોર્ટો છે. હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે ઇંગ્લાંડ ખાતે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ છે. તેનો વડો સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ગણાય છે. તેની નીમનોક ઇંગ્લાંડનું પ્રધાન મંડળ કરે છે. આ સેક્રેટરીને મદદ કરવાને એક કાઉન્સિલ છે. હિંદુસ્તાનના વતનીઓને હિંદી કાઉન્સિલમાં ભાગ લેવા માટે નીમવામાં આવ્યા છે. તેમજ ઇંગ્લાંડની સભામાં તેવા દેશીની નીમણુંક હવે થઈ છે.

રાજકીય વિભાગો,

વિભાગ,	મુખ્ય શહેર.
૧ મુંબાઈ ઇલાકા	મુંબાઈ
૨ મદ્રાસ ઇલાકા	મદ્રાસ
૩ બંગાળા ઇલાકા	કલકત્તા
૪ બહાર, હોટાનાગપુર ને ઓરિસ્સાનો સંયુ- ક્ત પ્રાંત.	ભોંગીર

બ્રિટિશ મુલક.

કોણ હાકેમ છે.
ગવર્નર
"
"
લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર

૫ આગ્રા તથા અયો- અલ્હાબાદ

ધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.

૬ પંજાબ પ્રાંત લાહોર

૭ દિલ્હી જિલ્લો દીલ્હી

ચીફ કમીશનર

૮ આસામ પ્રાંત ગૌહતી

૯ વાયવ્ય તરફની સર- પેશાવર

હદનો પ્રાંત

૧૦ અજમેર, મહેરવાડા અજમેર

એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર

જનરલ

૧૧ મધ્ય પ્રાંતો અને નાગપુર

ચીફ કમીશનર

વરાડ

૧૨ કુર્ગ

મર્કાસ

હિંદની બહારના બ્રિટિશ મુલકો.

૧૩ બલદેશ

રંગુન

લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર

૧૪ બલુચિસ્તાન.

કવેટ

ચીફ કમીશનર.

૧૫ આન્ડામાન, નિકોબાર દ્વિપો, પોર્ટબ્લેર

આટાં દેશી રાજ્યો.

૧ વડોદરા

વડોદરા

૨ હૈદરાબાદ

હૈદરાબાદ

૩ મહેસુર

મહેસુર

૪ કાશ્મિર

શ્રીનગર

૫ રજપુતાના એજન્સિ અજમેર

એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ

૬ મધ્યહિંદ એજન્સિ. ઇંદોર

સ્વતંત્ર રાજ્યો.

૧ નેપાળ

ખટમંડુ

રેસિડેન્ટ

રથતાન

પુનાખા

"

પરદેશી રાજ્યો.

૧ ક્રેંચનો મુલક

પોંડીચરી

ફ્રાન્સ તરફથી ગવર્નર.

૨ પોર્ટુગીઝનો મુલક

ગોવા

પોર્ટુગાલ તરફથી

ગવર્નર જનરલ.

આ હેશના મુખ્ય કિનારા.

૧ મલબાર કિનારો—હિંદુસ્તાનની નૈઋત્યે છે.

૨ કારોમાંડલ કીનારો—હિંદુસ્તાનની અગ્નિપુણે છે.

૩ ઓરિસ્સા કીનારો—હુંગલી અને ગોદાવરી નદીના મુખ્ય વચ્ચે છે.

૪ ગોવળકોંડા કીનારો—કૃષ્ણા નદીથી કામેરીન બુશિર મુધી છે.

૫ કોકણ કીનારો—કામેરીન બુશિરથી મુંબાઈ મુધી છે.

૬ બલદેશ કીનારો—બલદેશની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય સમુદ્રો—અરબી સમુદ્ર—હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે છે.

હિંદીમહાસાગર—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે.

અખાતો—

કચ્છનો અખાત—કાઠીઆવાડ અને કચ્છની વચ્ચે છે.

ખંભાતનો અખાત—કાઠીઆવાડની પૂર્વે છે

મનોરનો અખાત—હિંદુસ્તાન અને સિયોનની વચ્ચે છે.

માર્ટિયાનનો અખાત—બલદેશની દક્ષિણે છે.

ઉપસાગર—અંગાળાનો ઉપસાગર—હિંદુસ્તાનની પૂર્વ છે.

સામુદ્રધુની—પાકની સામુદ્રધુની—સિલોન અને હિંદુસ્તાનને જુદા પાડે છે.

સરોવર—વલુર—કાશ્મિરમાં છે.

સાંભર—રજપુતાનામાં છે.

ચિઠ્ઠા ને પુલિકટ—હિંદુસ્તાનને પૂર્વ કિનારે છે.

બેટ—લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ—હીંદી મહાસાગરમાં છે.

સિલોન અને લંકા—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગરમાં છે.

રામેશ્વર—હિંદુસ્તાન અને સિલોનની વચ્ચે છે.

આન્ડામાન અને નિકોબાર—અંગાળાના ઉપસાગરમાં છે.

મુર્ગુઈ દ્વીપો—આન્ડામાન અને તેનાસરીમ વચ્ચે છે.

દ્વીપકંટપ—કાઠીઆવાડ—કચ્છ અને ખંભાતના અખાતની વચ્ચે છે.

શ્વશિરો—મોન્ઝ—સિંધની પશ્ચિમે છે.

કોમોરીન—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે.

કેલેમીઅર—હિંદુસ્તાનની અગ્નિ ખુણે છે.

પાલમાયરા—હિંદુસ્તાનની પૂર્વે છે.

નિગ્રેસ—બ્રહ્મ દેશની દક્ષિણે છે.

પર્વતો—હિમાલય—દુનિયામાં સર્વથી ઉંચો છે, તે હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે છે, એનું સૌથી ઉંચું શિખર એવરેસ્ટ ૨૯૦૦૨ ફુટ છે. બીજાં બે શિખરો ધવલગિરિ અને કાંચનગંગા છે, એ પર્વતપર નિરંતર બરફ રહે છે.

કારાકોરમ—હિંદુકુશ—હિંદુસ્તાનને વાવ્ય ખૂણે છે.

શિવાસિકુ—ગંગા અને બિયાસ નદીઓની વચ્ચે છે.

મુલેમાન—હિંદુસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનની વચ્ચે છે.

હાલા—સિંધને બલુચિસ્તાનથી જુદો પાડે છે.

અરવલી—રજપુતાનામાં છે. તેનું મુખ્ય શિખર આણુ છે.

વિંધ્યાચળ—મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં છે.

સાતપુડા—નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે.

સિહાંદ્રિ અથવા પશ્ચિમ ઘાટ—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ

કિનારે છે, એનું ઉચું શિખર મહાબળેશ્વર છે.

પૂર્વઘાટ—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનને પૂર્વ કિનારે છે.

નીલગિરિ—મહેસુરની દક્ષિણે છે. તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ ધા

રાને જોડે છે.

પતકોઇ પર્વત—અલ્હદેશની પશ્ચિમે છે.

નદીઓ—સિંધુ—હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી અરબીસમુદ્રને
મળે છે. એની મોટી શાખાઓ જેલમ, બીઆ, રાવી, ચીનાબ
ને સતલજ છે.

બંગાળા ઉપસાગરમાં પડતી નદીઓ.

અક્ષપુત્રા—હિમાલયમાંથી નીકળે છે. હિમાલયની ઉત્તરે તે

સાંપુ નામે ઓળખાય છે.

ગંગા—હિમાલયના ગંગોત્રી શિખરમાંથી નીકળે છે. એના

શાખાઓ ગોઆ, ગોમતી ને ગંડકી છે.

જમના—હિમાલયમાંથી નીકળી જમનાને મળે છે, ચંબલ :

બતવા એની શાખા છે.

મહા—સાતપુડામાંથી નીકળે છે.

ગોદાવરી—નાશિક આગળ સિંહાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળે છે

વેન ગંગા ને વર્ધા એની શાખા છે.

કૃષ્ણા—સિંહાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળે છે. એની શાખા બીમદ ને તુંગભદ્રા છે.

અંભાતના અખાતને મળનારી નદીઓ.

નર્મદા—વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળે છે.

તાપી—સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળે છે.

સાઅરમતી—મહીકાંડાના પર્વતમાંથી નીકળે છે.

મહી—માળવાના પહાડમાંથી નીકળે છે.

અહરદેશની નદીઓ.

ધરાવતી—અહરદેશની ઉત્તરથી નીકળી માર્તામાનના અખાતમાં પડે છે.

સાહવીન—માર્તામાના અખાતમાં પડે છે.

હવાખાવાનાં ઠેકાણાં—દાબુંલીંગ, સીમલા, મરી, આણુ, મહાઅજેશ્વર, નીલગિરિ ને ઉટાકામંદ.

મુખ્ય બંદરો—પશ્ચિમ કિનારે—કરાચી, પોરબંદર, અંભાત, બરચ, સુરત, મુંબાઇ, ગોવા, મેંગ્લોર, કાચીન, પૂર્વ કિનારે—તુતિ-કોરીન, મછલીપટ્ટણ, મદ્રાસ, પોંડીચરી, જમન્નાથપુરી, કલકત્તા, અક્રયાળ, રંગુન ને મોલમીન.

વખણાતી મુખ્ય જગ્યાઓ.

દીલ્હી—જાણીતું ઐતિહાસી શહેર, ને હાલની હિંદુસ્તાનની રાજધાની છે.

કલકત્તા—જુની રાજધાની અને સુંદર ઇમારતોનું શહેર છે.

મુંબઈ—હિંદુસ્તાનનું મોટું બંદર છે, અને ઘણું સુંદર છે.

તથા વેપાર હુન્નરનું મોટું મથક છે, તથા કાપડ વજેરની મીઠો છે.

મદ્રાસ—સુતર અને કાપડના વેપારી માટે જાણીતું છે.

કાશ્મીર અને મુલતાન—ઉનનાં વઝો અને શાલ સારી
બને છે.

નાગપુર—રેશમી ધોતીબોટા તથા ભરતકામ માટે જાણીતું છે.
બનારસ (કાશી)—હિંદુઓનું જાત્રાનું પવિત્ર સ્થળ છે. તથા
તેમાં પિતળનાં વાસણુ અને કસમ સારા બને છે.

મથુરા—જાત્રાનું સ્થળ છે, તથા પેંડા વખણાય છે. હાલમાં
ત્યાં લશ્કરની છાવણીનું મથક છે.

આગ્રા—એમાં પ્રખ્યાત તાજમહેલ છે, અને શેત્રંજી સારી
બને છે.

ડાકા—મલમલ માટે જાણીતું છે.

જયપુર—ચિત્રો તથા બાધણી માટે જાણીતું છે.

શરોહી—તરવારો માટે જાણીતું છે.

મીરજાપુર—ગાલીયા સારા બને છે.

બરહાનપુર—શેલાં સારાં બને છે.

કચ્છ—ઘોડા સારા થાય છે. એને કચ્છી ઘોડા કહે છે.

કાઠીઆવાડ—ઘોડીઓ સારી થાય છે.

ડુંગરપુર—પત્થરની મૂર્તિઓ સારી થાય છે.

અમદાવાદ—રેશમી અને કમળી વણાટ સારા થાય છે,

કાનપુર—ઉનની કામળીઓ સારી થાય છે.

ગોવળકેંડા અને પન્ના—હીરા માટે જાણીતાં છે.

કપડવંજ—કાચ અને સાણુ થાય છે.

મદ્રાસ દિલ્લાડો.

આ ધલાકો હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે. ત્યાંની
પશ્ચિમમાં વરસાદ ધણો પડે છે, પણ દક્ષિણમાં ઝાઝો તા નથી.

ત્યાંના હકિમ ગવર્નર છે, તેને એ કૌન્સીલો ચદ્દ કરે છે. ૧. રાજ્ય કારભાર કરનારી અને ૨. કાયદા ઘડનારી.

રાજ્યકીય વિભાગ—૧ ઉત્તર સરકાર, ૨ કલ્યાકટ, ને ૩ મલખાર. બેટ-રામેશ્વર દક્ષિણમાં અને લક્ષદ્વીપ મલખાર કિનારા નજીક છે.

પર્વત-પૂર્વઘાટ, પશ્ચિમઘાટ અને નીલગીરી.

નદીઓ-ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી, પનાર, અને કોલેરન છે.

સરોવર-કોલર, ચિલકા અને પુલિકટ.

મુખ્ય સ્થળો-મદ્રાસ, રાજધાની છે, કાન્જેવરમ-દેવળો માટે; વેલોર, ગાલીયા માટે; મદુરા, અસલિ દરાં છે. વીજગાપટ્ટણ, બંદર છે ને શીંગડાના દાખડા થાય છે. ત્રીચીનાપલ્લી, જવાહીરની બનાવટના દાગીના થાય છે. ને લસ્કરી મથક છે. ઉટ્ટાકમંદ, હવા ખાવાનું સ્થળ છે, સાલેમ, પેલાદ ને ભુંદ થાય છે. મચ્છલીપટ્ટણ, નેમાપટ્ટણ, કાલીકટ, ને ટુટીકોરીન એ બંદરો છે. એમાં કિનારો કારોમાંડલ છે.

દેશી રાજ્યો-ત્રાવણકોર-રાજધાની ત્રીવેંદર છે. એ હિન્દુ રાજ્ય છે. પીંપર ને એલચી પેદાશ છે. બીજું કોચીન-એ પણ હિન્દુ રાજ્ય છે. રાજધાની પુરકોટ છે.

બનીજ ને પેદાશ-લોદું, તાંબુ, સોનું, હીરા, કાયલાની ખાણો છે. દરિયાના પાણીનું મીઠું પાકે છે. વળી ચોખા, ખાજરી, તેલીયાં બી, તમાકુ, ગળી, શેરડી, રૂ, નાળોએર ને ભુંદ.

બંગાળા ઇલાકો.

નદીઓ-ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા, હુગલી, બાગીરથી, કુશી ને સુવર્ણુરખા.

ઉપસાગર-બંગાળાનો.

મુખ્ય સ્થળો-કલકત્તા-પહેલાં હિન્દુસ્તાનની રાજધાની હતું;

એમાં લબ્ધ ધમારતો છે. પ્લાસી-ઐતિહાસિક સ્થળ: મુર્શિદાબાદ, રેશમ ને ગળીના વેપાર માટે જાણીતું. ડાકા—સુંદર મલમલ અને કાપડ અને છે. બારીસાલ-મોટો વેપાર છે, સીરજગંજ-શણનો વેપાર છે. દાર્જીલીંગ-હવા ખાવાનું મથક છે. ચંદ્રનગર-ફ્રેંચ લોકોનું શહેર છે. ચીન્સુરા પહેલાં વલંદાનું મથક હતું, સીરામપુર-ડેનલોકોનું મથક હતું. રાણીગંજ-કાયદાની ખાણ છે. બર્દવાન-હિંદી રાજાનું મથક છે.

દેશી રાજ્યો—કુચબિહારી, મણિપુર, અને ટિપરા.

પેદાશ—ઘઉં, ચોખા, બાજરી, જવ, ગળી, જુટ, અરીસુ. ખાંડ, તંબાકુ અને તેલીયાં બીયાં છે. અહીં રેશમના કીડા ઉછરે છે, તથા ચાના બગીચા છે. રણસ, કેળાં, નારંગી, અને નાળીએરીનાં ઝાડો ધણાં છે, તથા ઇંડિયા રબર થાય છે.

બહાર, છોટાનાગપુર અને ઓરિસ્સાનો સંયુક્ત પ્રાંત.

પર્વતો—રાજમહાલ-બહારમાં છે, પારસનાથની ટેકરી એ છોટાનાગપુરમાં છે.

નદીઓ—ગંગા, મહા, બ્રહ્મણી અને વૈતરણી.

મુખ્ય સ્થળો—બહારમાં—પટણા, એ મગધ દેશની રાજધાની હતું, ભાવલપુર મોટું શહેર છે, ગયા-જગતનું ધામ છે. મેંગીરમાં બંદુક ને પીસ્તોલો અને છે.

ઓરિસ્સા—એ નામ ત્યાંના ઓડ્રાસ નામના રહેવાશીઓ પરથી પડ્યું છે. કટક મોટું બંદર છે. પુરી (જગન્નાથપુરી) જગન્નાથના મંદિર માટે જાણીતું છે.

છોટાનાગપુર—પારસનાથની ટેકરી, જૈનોનું ધામ છે. રાંચી મોટું શહેર છે,

પેદારા-અંગાળા ઇલાકામાં છે તેજ પ્રમાણે પેદાશને વેપાર છે.

આસામ.

એ બ્રહ્મપુત્રા નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે. આ ભાગમાં વરસાદ સારો પડે છે, એનો ઉપરી અમલદાર ચીફ કમીશનર છે. મુખ્ય નદી બ્રહ્મપુત્રા છે.

પર્વત—જનતેહ અને ગારો નામના પર્વત છે.

મુખ્ય સ્થળો—ગૌહત્તી-મુખ્ય શહેર છે. સિલહક-મોટું શહેર છે. સીલચર-ચાના બગીચા માટે પ્રખ્યાત છે.

પેદારા—ચા, કપાસ, લાખ, રબર, તથા ઇમારતી લાકડાં છે, કાચલા, લોહું, અને ચુનાની ખાણો છે. રેશમનો વણાટ અને લોખંડી કામ થાય છે. અહીંની બેસો વખણાય છે.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.

આગ્રા પ્રાંત—આ પ્રાંતમાં-વરસાદ ઝાઝો પડતો નથી, પણ અંગા અને જમના નદીની નહેરો છે. તે વડે ખેતી સારી થાય છે, એમાં ઉદું અને હિંદી ભાષા મુખ્ય છે. પર્વત-શીવાલીક છે.

નદીઓ—ગંગા, રામગંગા, ગોમતી, ગોગ્રા, જમના અને ખેટવા.

મુખ્ય શહેરો—અલ્હાબાદ-મુખ્ય શહેર છે, એને પહેલાં પ્રયાગ કહેતા. કાનપુર-લશ્કરી મથક છે ને ૩ તથા ચામડાની બનાવટ સારી છે. બનારસ (કાશી)-સૌથી મોટું ને જત્રાનું સ્થળ છે. ગાઝીપુર-શુલાબનું અત્તર અને અરીણનો વેપાર છે. આગ્રા-મોગલ શહેનશાહની રાજધાની હતું, ત્યાં તાજમહેલ જેવાલાયક છે. ફતેહપુર સીક્રી—ઐતહાસીક શહેર છે. ફરકાબાદ-સારો વેપાર છે. કનોજ-આગળ પ્રખ્યાત હતું. મથુરા—શ્રીકૃષ્ણની જન્મભૂમી છે. મીરત-લશ્કરી મથક

છે, અલીગઢ-મુસલમાની પાઠશાળા છે. રૂકી-ધજનેરી કોલેજ છે. બરેલી મોટું શહેર છે. સરહાન પુર-વ્યવસ્થાદર્શક બગીચો છે. દેહરા-કુન-હવાખાવાનું મથક ને ચાનો બગીચો છે. નૈનિતાલ-એ પણ હવા-ખાવાનું મથક છે.

અયોધ્યા પ્રાંતો—મુખ્ય સ્થળો-લખનૌ મોટું સુંદર શહેર છે. કૈળાસ-મલમલ વખણાતી હતી. અયોધ્યા શ્રી રામચંદ્રજીની જન્મ-ભૂમિ છે.

પેદાશ—અનાજ, અરીસુ, તેલીયાં બી, ખાંડ, રૂ, ગળી, ચા, ઘઉં, ચોખા, વગેરે થાય છે. જંગલોમાં ઈમારતી લાકડાં થાય છે, અહીં સુરોખાર પુષ્કળ થાય છે. તાંબા પીત્તળનાં વાસણ તથા દેશી કાપડ બનાવવાનો મુખ્ય ધંધો છે.

દેશી રાજ્યો—૧ રામપુર-ત્યાંના દુપટા સારા થાય છે. ૨ ગઢવાણ-એનું મુખ્ય શહેર તેહરી છે.

પંજાબ પ્રાંત.

પર્વત—શિવાલિક અને સુલેમાન.

નદીઓ—સિંધુ, જેલમ, બીયાં, ચીનાબ, રાવી, સતલજ અને જમના છે.

મુખ્ય સ્થળો—લાહોર મુખ્ય શહેર છે. ત્યાંની ઇમારતો જોવા લાયક છે. દિલ્હી-ઐતિહાસિક શહેર છે. મુસલમાન બાદશાહોના વખતની અને હાલની રાજધાની છે. અમૃતસર-શીખ લોકોનું પવિત્ર શહેર છે. તે સાલ, રેશમી ને સુતરાઉ કાપડ માટે પ્રખ્યાત છે. અંબાલા-મોટું લશ્કરી મથક છે. પાણીપત અને થાણેશ્વર-એ ઐતિહાસિક જગાઓ છે. જુનાં વખતમાં ત્યાં મોટી લડાઇઓ થઇ હતી. સુલતાન-માટીનાં વાસણ થાય છે. રાવળપીંડી-મોટું લશ્કરી મથક

છે. મરી-હવાખાવાનું ઠેકાણું છે, શીઆળકોટ-મોટું લશ્કરી મથક છે. અલીવાલ, ગુજરાત. ફિરોજશાહ એ ઐતિહાસિક સ્થળો છે. સી-મલા-વાંચસરાયનું હવાખાવાનું ઠેકાણું છે.

દેશી રાજ્યો—ઝીંદ, નભા, કપુરથલા, ફરીદકોટ, મુંદી. બે રાજ્યો મોટાં છે. એક બાવલપુરનું રાજ્ય મુસલમાની છે, તેની રાજધાની બાવલપુર છે, બીજું શીખલોકનું પંતીઆળા છે. મુખ્ય શહેર પંતીઆળા છે. આ ભાગ ફળદ્રુપ છે.

પેદાશ ને હુન્નર—ઘઉં, ચોખા, મકાઈ, ખાજરી, તેલીઆંબી અને ચા છે. સિંધવની મોટી ખાણો છે. ફટકડી ને કાયલા પથ્થ્ર નીકળે છે. રેશમ, શાલ, ઉનનો વણાટ, સૂતરાઉ કપડાં, જરીનું કામ, સોના રૂપાની કારીગરી, લોહાપર સોના રૂપાની કારીગરી, ત્રખોટલાં વાસણુ તથા જવાહીરનો મુખ્ય હુન્નર છે. વરસાદ ઝાઝો આવતો નથી, નહેરોને લીધે ખેતી સારી થાય છે.

વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત.

એમાં પાંચ જિલ્લા ને દિર, ચિત્રાળ, ખાઈખર વગેરે એજન્સીઓ છે. પર્વત-સુલેમાન છે.

ખીણુ—અફઘાનીસ્તાન અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે આવળ કરવાને ખાઈખરઘાટનો રસ્તો મુખ્ય છે, ખીજો રમખીણનો રસ્તો છે.

મુખ્ય સ્થળો—પેશાવર મુખ્ય શહેર છે. તેમાં લશ્કરી છાવણી છે. ડેરાઈસમાલખાન મોટું શહેર છે. ચિત્રાલ, કાલાટ, એડવર્ડાબાદ, એબટાબાદ એ શહેરો છે.

પેદાશ—ઘઉં, જવ વગેરે અનાજ, તેલીઆંબી, તથા રૂની પેદાશ છે.

અજમેર ને મહેરવાડા.

એનો વડો કમીશનર છે, તે રાજપુતાના એજન્સીનો એજન્ટ દુધી ગવર્નર જનરલ મણાય છે. ખેતીનો પાક ઝાઝો નથી. મકાઈ, જવ, જુવાર, અને બાજરીનો મુખ્ય પાક છે.

મુખ્ય સ્થળો—અજમેર મુખ્ય શહેર છે, અહીં રાજકુમાર કોલેજ છે, તથા ચીશતીપીરની દરગાહ છે, ત્યાં દર વર્ષે જત્રા ભરાય છે.

મધ્ય પ્રાંતો ને વરાડ.

એમાં થોડો ભાગ ગૌંડ તથા રાજપુત ઠાકોરને તામે છે. અસલ એ ભાગ ગોંડવા નામે ઓળખાય છે, એમાં તાપ અને વરસાદ વધુ પડે છે. મુખ્ય ભાષા હિંદી, મરાઠી ને ઉર્દા છે. રાજ્યકારોનાર ચીફ કમીશનર ચલાવે છે. પરાંત—સાતપુડા ને વિંધ્યાચળ છે.

નદીઓ—નર્મદા, તાપી, વેનગંગા, વર્ધા, ને મહા છે.

ભાગ—નાગપુર, જળલપર, છત્રીસગઢ, અને નર્મદાનો પશ્ચિમ ભાગ.

મુખ્ય સ્થળો—નાગપુર એમાં ધોતીઝોટા અને ભરતકામ થાય છે, કામ્પટી-લસકરી મથક છે. હીંગણાવાટ-રતું મોટું મથક છે, વારોરામાં-કાયલાની ખાણો છે. ચાંદા-ગૌંડ રાજ્યની જુની રાજધાની છે. જળલપોર-મોટું વેપારી શહેર છે. અહ્લાણપુર-કસબી વણાટ માટે જાણીતું છે. રાયપુર-વેપારી મથક છે. દેશીરાજ્ય-ખીસ્તર-એની રાજધાની જગદલપુર છે.

પેદાશ અને વેપાર—રૂ, ચોખા, ઘઉં, જુવાર, તલ, દીવેલી તથા અપ્રીણ છે. આ ભાગમાં કાયલા અને લોઢાની ખાણો છે. સુતર કાંતવાનો મોટો હુન્નર છે. લાખ અને રેશમ જંગલમાં થાય છે.

ખાંડ, તમાકુ, ઢોર, મીઠું, કપડ, લોહાનો સામાન, તથા નાળાએરની અયાત છે. ૩, અનાજ, તલ, દીવેલી, ચામડાં, ઘી, તેલ, ધાતુ, લાખ, અને રંગની મુખ્ય નિકાસ છે.

વરાડ—નદીઓ—વેનગંગા, પૂર્ણા અને વર્ધા છે.

મુખ્ય સ્થળો—ઇલીયપુર મોટું શહેર છે. ઉમરાવતી-૩નો વેપારનું મથક છે. આકોલા-વેપારી શહેર છે.

પેદાશ—તેલીયાં બી, બાજરી અને રૂની છે.

કુર્ગ.

એમાં જંગલો ને પહાડો ઘણા છે, વસ્તી હિંદ અને મુસલમાનોની છે. બાષા કેનેરીઝ છે. મ્હૈસુરનો રેસિડન્ટ અહીંનો કમીશનર છે.

મુખ્ય શહેર—મર્કેરા છે.

પેદાશ—એન્નચી, સુખડ, નાગલી તાથા તૃણ વૃક્ષનાં ઝાડો છે, છુંદ અને ડાંગેર પણ પાકે છે.

બલુચીસ્તાન.

એ પહાડી અને રણવાળો મુલક છે. સિયાળામાં ટાઢ ધણી પડે છે ને ઉનાળામાં તાપ પડે છે. બોલનધાટનો માર્ગ છે, ત્યાં ઉનાળામાં તાપ વધારે પડે છે. એનો વડો કમીશનર છે. બ્રિટિશ બલુચીસ્તાન અને બલુચીસ્તાન એવા બે ભાગ છે. બલુચીસ્તાન ખિલાતના ખાનનો છે.

પર્વત—સુલેમાન છે. મુખ્ય સ્થળો—ખેલાત રાજધાની છે. ક્વેટા—એ બ્રિટિશ બલુચીસ્તાનનું મુખ્ય શહેર છે.

પેદાશ—ખેતી બહુ થોડી છે. ફરોશીન તેલ, દરેક જાતનાં રજ થાય છે. જનવરોમાં ઘેટાં, ઢોર, અને ઉંટની પેદાશ મોટી છે.

અહાદેશ.

આ દેશમાં તાપ ધણી પડે છે, તેમ જ વરસાદ પણ ધણી પડે છે, જેથી ત્યાંની હવા ભેજવાળી છે.

ભુશિર—નિઝેસ— ધરાવતી નદીની પશ્ચિમે છે.

પર્વત—આરાઘાન, ચોમ, પેશુચોમા, પશ્ચિમ અને પૂર્વમાં મુખ્ય છે.

નદી—ધરાવદી, સીતોગિ, અને સાલવીન એ માટાંખાનના અખાતમાં પડે છે.

મુખ્ય સ્થળો—રંગુન- મુખ્ય શહેર અને હિંદુસ્તાનનું મોટું ખંદર છે. માંડલે-જુની રાજધાની હતું. અકયાપ અને મોલમીન-સાગનાં લાકડાંનો વેપાર છે. પ્રોમ-મોટું શહેર છે. બામો-એ વેપારી મથક છે.

પેદાશ ને હુન્નર—ચોખાનો પાક મોટો છે. મકાઈ, જુવાર, કઠોળ, અને તલની પેદાશ છે. જંગલોમાં ગટાપરકા, સાગ, સીસમ અને વાંસનાં ઝાડો થાય છે. ઇમારતી લાકડાંનો વેપાર છે. ખનિજ પણ ઠીક થાય છે. માંડલે આગળનાં કુંગરમાં માણેકની ખાણ છે. કેરોસીન તેલ, સફેદ આરસ તથા કલાઈ સારા જથામાં નીકળે છે. ત્યાંના લોકો ધંત બનાવવાના તથા રસવાના અને કાતર કામમાં હોશીયાર છે. સીગારેટ બનાવવા તથા રેશમી કાપડ વણવાનો હુન્નર મુખ્ય છે. ઇમારતી લાકડાં, ગુંદર, ચામડાં, કેરોસીન તેલ અને રૂપરદેશ જાય છે.

આંડામાન અને નિકોબાર.

ખંગાળી ઉપસાગરના પૂર્વ ભાગમાં મદ્રાસ ઇલાકાની પૂર્વે આ બંને બેટ છે. હિંદુસ્તાનમાંથી દેશનિકાલની સખ પામેલા કેદીએને

આંડામાનમાં રાખવામાં આવે છે. નિકાખાર પહેલાં ડેન્માક ના તા-
બામાં હોતો, સાગ તથા નાળીએરની મુખ્ય પેદાશ છે.

મુખ્ય શહેર—પોર્ટબ્લેર—આંડામાનનું મુખ્ય શહેર છે.
અહીં ફેદીઓને રાખે છે.

વડોદરા રાજ્ય.

મુખ્ય પ્રાંતો—વડોદરા-કડી, નવસારી ને અમરેલી છે.

મુખ્ય નદીઓ—અનાસ, સરસ્વતી, મહી, ઢાઢર, નર્મદા, તાપી.

મુખ્ય શહેર—વડોદરા એ રાજધાની છે, એ શહેર ઘણું
સુંદર છે, એમાં ભવ્ય મકાનો છે. પાદરા-શાકભાજીને માટે પ્રખ્યાત
છે. ડમોઈ-એ કિલ્લેબંધી શહેર છે. પેટલાદ-એમાં રંગવાતી બે મીલો
છે. પાટણ-એ રજપુત રાજ્યની રાજધાની હતું. કડી-જુનું કિલ્લેબંધી
શહેર છે. વીસનગર-તાંબા પીત્તળનાં વાસણુ થાય છે, સિદ્ધપુર—
હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થળ છે. દારકાં-એ હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થળ છે,
અમરેલી-દેશી વણાટ સારો થાય છે. નવસારી, ગણદેવી, સોનગઢ,
બ્યારા વગેરે શહેરો છે.

પેદાશ અને હુન્નર—સઘળી જાતનું અનાજ, તમાકુ, કપાસ,
તેલીયાં બી, કઠોળ વગેરે છે. કપાસ કોઢવાનાં જીનો ઘણાં છે.
તાંબાપીત્તળનાં વાસણુ, માટીનાં વાસણુ, ખરાદી કાપ, અને તેનું
રંગાટ કામ સંખેડામાં ઘણું સરસ થાય છે. ઇમારતી લાકડાંની
પણ પેદાશ છે.

હુકીકત—વડોદરામાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું રાજ્ય છે.
હાલના મહારાજ શ્રીમંત સયાજીરાવે પરદેશોમાં મુસાફરી કરી અનુ-
ભવ મેળવી પોતાની રૈયતના સુધારા માટે ઉપાયો યોજ્યા છે.

હૈદ્રાબાદનું રાજ્ય.

અહીંના રાજ્યકર્તાને નિળમ કહે છે. તે જાતે મુસલમાન છે. હિંદુસ્તાનનાં દેશીરાજ્યોમાં તે સર્વથી મોટું છે. ત્યાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસિડેન્ટ રહે છે. લોકોનો ખણો ભાગ મુસલમાન છે. અહીંની હવા સુખી છે. ઉર્દુ, તેલંગુ, મરાઠી, અને કેનેરીઝ બાપાઓ બોલાય છે.

નદીઓ—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, બીમા અને તુંગભદ્રા છે.

મુખ્ય સ્થળો—હૈદ્રાબાદ રાજધાની છે. સિકંદરાબાદ લશ્કરની ઓવણી છે. ગોવળકોડા—હીરા માટે. પ્રખ્યાત છે. વરંગુળ—તલમણ્ણની રાજધાની હતું. ખીદર—મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની હતું. કમ્પાલુ—ચાલુખ્યોની રાજધાની હતું. ઔરંગાબાદ—ઔરંગઝેબનું માનીતું શહેર હતું. દોલતાબાદ કિલ્લો છે. એલોરા ને એજંટા કોતરી કાઢેલાં દેરાં માટે જાણીતાં છે.

પેદાશ—ગોદાવરીની ખીણમાં કાચલાની ને લોઢાની ખાણો છે. કૃષ્ણાનદીની ખીણમાંથી હીરા જડે છે, તેટલાં ખી અને રૂનો પાક સારા થાય છે.

મહેસુર.

આ રાજ્ય ઉપર હિંદુ રાજાનો અમલ છે. મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. મુખ્ય ભાષા કેનેરીઝ છે. આ ભાગમાં પહાડો ને તળાવો ઘણાં છે. અહીં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસિડેન્ટ રહે છે.

પર્વત—નીલગિરિ છે

નદીઓ—કાવેરી, પનાર, પલ્નાર અને તુંગભદ્રા છે.

મુખ્ય સ્થળો—મહેસુર—રાજધાનીનું શહેર છે. બેંગલોર—લશ્ક-

રી ળવણી છે. શ્રીરંગપદ્મજી-હૈદરની રાજધાની ને ઐતિહાસીક શહેર છે. કોલર-સોનાની ખાણો છે.

પેદાશ—એ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. પશ્ચિમભાગ ડુંગરાળ ને જંગલવાળો છે. રાંગી, ડાંગેર, શેરડી, તમાકુ ને રૂની પેદાશ છે. ધમારતી અને સુખડનાં ઝાંડો ઘણાં થાય છે. વળી સોનાની ખાણો છે.

કાશ્મીર.

એમાં હિંદુ રાજ્ય છે, ત્યાંના રાજાને મહારાજા કહે છે. આ ભાગ દુનીઆમાં ખાસ નમુનેદાર છે. કુદરતે આ જગ્યાને ખાસ મનોહર બનાવી છે. અહીંની હવા ઠંડી, આનંદદાયક અને તંદુરસ્તી આપનારી છે. વસ્તીનો મોટો ભાગ મોગલ છે. તેઓ બુદ્ધ અથવા મુસલમાની ધર્મના છે.

પર્વતો—હિમાલય અને કારાકોરમ મુખ્ય છે. માઉન્ટ ગુડવીન ઓસ્ટીન ખીણું ઉચું શિખર છે.

નદીઓ—સિંધુ, જલમ અને ચિનાબ છે. સરોવર—વુલર છે.

મુખ્ય સ્થળો—શ્રી નગર મુખ્ય શહેર નહેરોથી વીંટળાયેલું છે, એને હિંદુ વેનીસ ગણવામાં આવે છે. જમું-મોટું મથક છે. લેહ મોટું સ્થળ છે.

પેદાશ—અનાજ, ધમારતી લાકડું, શાલ, કાપડ, ફળો અને ઘીની પેદાશ છે, શાલ અને ગાલીયા વણવાનો તથા બકરાના અને ઉંટના વાળનું કાપડ બનાવવારો હુન્નર છે.

આ ભાગ ૧૮ દેશી રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો છે. તેના ઉપ પોલિટીકલ એજન્ટ દેખરેખ રાખે છે તે અજમેર અને મહેરવાડને કમિશનર છે. તેમાં હિંદી બાપાને લગતી કેટલીક જુદી જુદી બાબો જોવાય છે. પુર્વભાગમાં વધારે અને અરવલ્લી ડુંગરામાં ઓછો વર

સાદ પડે છે. વાયવ્ય તરફ ધણી ટાઢ અને તાપ પણ ધણો પડે છે.

મુખ્ય રણ—મારવાડનું છે.

મુખ્ય નદીઓ—ચંબલ, ખતાસ ને લુણી છે.

મુખ્ય પર્વત—અરવલી અને આબુ છે.

મુખ્ય સરોવર—સાંબર એનું પાણી ખાંડ છે.

જાત્રાનાં સ્થળો—આબુ તથા પુષ્કરજી (પાકરજી) અજમેરની પાસે છે. આબુમાં જૈન લોકોનાં દેરાં છે, અને પુષ્કરજીમાં બ્રહ્માનું દેરું છે.

દેશી રાજ્યો—ઉત્તરમાં બીકાનેર ને અલવર. પૂર્વમાં કીશનગઢ. જેપુર, ભરતપુર, ઘોળપુર, કીરોલી, અને ટાંક. દક્ષિણમાં બુદી, કોટા, અલાવાડ, પ્રતાપગઢ, વાંસવાડા, હુમરપુર, મેવાડ અથવા ઉદેપુર અને પશ્ચિમમાં મારવાડ અથવા જોધપુર અને જેસલમીર.

ભરતપુર અને ઘોળાપુરનાં રાજ્યો જાટ લોકનાં છે. ટાંક મુસલમાન નવાબનું છે, બીકાનાં રાજ્યો રજપુતોનાં છે.

મુખ્ય સ્થળો—ઉદેપુર ધણું સુંદર છે. ચિત્તોડમાં મજબુત કિલ્લો છે. મારવાડના અળદ તથા ઉંટો સારાં છે, અહીં આરસ-પહાણુ જડે છે. બીકાનેરની સાંઢણી ઝડપમાં પ્રખ્યાત છે. સિદ્ધીશ રાજ્યનો કેટલોક ભાગ છે, તેનું મુખ્ય શહેર અજમેર છે. જેપુરમાં સોના, રૂપાની, રત્નોની અને તાંબાની કિમતી ખીણો છે. શીરોલીમાં તરવારનાં પાનાં સરસ થાય છે.

પેદાશ—અનાજમાં ધઉં અને મકાઈ થાય છે. સોનાની, રૂપાની, રત્નોની, તાંબાની તથા આરસની ખીણો છે; કેટલાક ભાગમાં સિંધવની પણ ખાણો છે. જાનવરોમાં ઉંટની પેદાશ મુખ્ય છે.

મધ્ય હિંદ એજન્સી.

આ એજન્સીમાં ૧૪૮ ખંડીયાં નાનાં દેશી રાજ્યો છે. તેઓ

એન્ટ હુ ધી ગવર્નર જનરલના તાઆમાં છે. આ ભાગમાં વરસાદ થોડો પડે છે. દક્ષિણમાં હવા સાધારણ છે, પણ ઉત્તરમાં ગરમી ને ઠંડી વિશેષ છે. લોકોની મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. કુંગરોમાં ગોંડ અને નીલ જાતના લોકો રહે છે.

મુખ્ય પર્વત—વિંધ્યાચળ ને સાતપુડા.

મુખ્ય નદીઓ—નર્મદા, સોણ અને ચંબલ છે.

મુખ્ય દેશી રાજ્યો—૧ બુદેલખંડ—એમાં મુખ્ય સંસ્થાન પના ને તેહરી છે. પન્નામાં હીરાની ખાણો છે.

૨ રેવા—મુખ્ય શહેર રેવા છે. અહીં કિમતી ખાણો છે. દક્ષિણે કાયલાની ખાણો છે.

૩ ઇંદોર—આ ભાગમાં અરીણનો પાક વધારે છે. ત્યાંનો રાજા હોલ્કર વંશનો છે, તેની રાજધાની ઇંદોર છે. મહિ લશ્કરી ડાવણી છે. ઇંદોરની પશ્ચિમે ધારનું નાનું રાજ્ય છે.

૪ ભોપાળ—અહીંની રાજકર્તા બેગમ છે, તે મુસલમાન છે. મુખ્ય શહેર ભોપાળ એતવા નદી ઉપર છે.

૫ ગ્વાલિયર—મધ્ય હિંદ એજન્સીમાં આ રાજ્ય સૌથી મોટું છે. તે સિંધિયાનું છે. મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. ઉત્તર ભાગ ગરમ, પહાડી ને ઉજડ છે. દક્ષિણ ભાગ રસાળ ને ઠંડો છે. મુખ્ય શહેર ગ્વાલિયરમાં લશ્કરમાં રહે છે, તે રાજધાની છે. ત્યાંનો કિલ્લો જોવાલાયક છે. ઉજ્જન માળવાની રાજધાની હતું. નીમચમાં લશ્કરી ડાવણી છે.

પેદાશ—ઘઉં, અરીણ, રૂ, શેરડી, તથા તમાકુ મુખ્ય છે. હીરા અને રત્નની ખાણો પણ છે.

નેપાળ.

હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આ સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્ય છે. ત્યાંના લોકો.

ગુરખા જાતના છે, તેઓ ધણુજ ચપલ અને ચાલાક છે. અહીં જંગલો ધણાં ને હવા સારી છે. લોકો બૌદ્ધ ધર્મ માને છે. અહીં રેસિડેન્ટ રહે છે.

પર્વત—હિમાલય છે. તેનાં મોટાં શિખરો ધવલગિરિ અને એવરેસ્ટ એ નેપાળમાં છે.

નદીઓ—ગોગ્રા, ગંડકી, અને કુશી.

મુખ્ય સ્થળો—ખટમંડુ એ રાજધાની છે, ને તે ઉંચી જગ્યામાં આવેલું શહેર છે.

પેદાશ—ખીણોમાં પાક સારો થાય છે. ચોખા, ડાંગર, તમાકુ અને તેલીયાં ખીઆંની પેદાશ મોટી છે. સાગ અને સીસમનાં ઝાડો પણ ધણાં થાય છે.

ભુતાન.

એ સિક્કિમની પૂર્વે સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. તે પહાડી છે. લોકો મજ્જુત બાંધાના અને બૌદ્ધ ધર્મ માને છે.

વેપાર—ઉન, મીણુ, તથા સ્તુરીની મુખ્ય નિકાસ છે. મુખ્ય આયાત સુતરાઉ કાપડ, સોપારી, તમાકુ અને રેશમની છે, આ દેશનાં ટટુઓ ધણાં સરસ થાય છે ને તે પરદેશ જાય છે.

મુખ્ય શહેર—પુનાખા એ રાજધાનીનું મથક છે.

પરદેશી સંસ્થાનો.

કેંચ સંસ્થાનો—પોંડીચરી, કારીકલ, માહી અને ચાનાન એ મદ્રાસ ઇલાકામાં છે. ચંદ્રનગર એ બંગાળામાં છે. પોંડીચરીમાં આ સંસ્થાનોનાં એક કેંચ ગવર્નર રહે છે.

પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો—ગોવા અને દમણ મુઝાઇની દક્ષિણ ઉત્તર આવેલાં છે, ને દીવ કાઠીઆવાડમાં છે. ગોવામાં પોર્ટુગીઝ ગવર્નર રહે છે.

સીલોન (લંકા).

આ મોટો બેટ હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે. એમાં તામીલ, સીંગાલીઝ અને મુર જાતના લોકો છે. તેમાં બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મો મુખ્ય છે. તે અંગ્રેજને તાબે છે. અંગ્રેજ તરફથી ત્યાં ગવર્નર રહે છે, તેની નીમણુંક ઇંગ્લાંડની સરકાર કરે છે. માલ દ્વીપ એ સીલોનના ગવર્નરની દેખરેખમાં છે.

પર્વત—એડમ મોટો પર્વત છે. તેનું શિખર પેદ્રાતાલાગા છે. નદી—મહાવીલી ગંગા.

મુખ્ય સ્થળો—કાલંબો મુખ્ય શહેર છે. અહીં બુંદ, કાપરેલ અને તજનો મોટો વેપાર છે. કાંડી, લંકાની જુની રાજધાની છે, પોઈટીગાલી બંદર છે. ત્રીકામાલી દરિયાઈ લશ્કરનું મથક છે.

પેદાશ—ચા, નાળાએર, કાશી, પાન, તજ અને સીન્કોના મુખ્ય થાય છે. જનવરોમાં હાથી, ચિત્તા, તથા રીંછ જંગલમાં ઘણાં છે. હીરા અને પ્લેબેગોની કિમતી ખાણો છે. કિનારાપર મીઠું ઘણું થાય છે. મનારના અખાતમાંથી મોતી નીકળે છે.

નદીપરનાં મોટાં શહેરો.

સિંધુ—ઉપર—પેશાવર, અટક, હૈદ્રાબાદ, ઠઠા અને કરાચી.

જેલમ ,, કાશ્મીર.

ખીઆ ,, જલંદર.

ચીનાબ ,, મુલતાન.

રાવી ઉપર લાહોર.

સતલજ ,, લુધીઆણા.

બહાપુરા ,, જમાલપુર ને વિશ્વનાથ

ગંગા ,, હરદ્વાર, કાનપુર, અલ્હાબાદ, કાશી તથા કલકત્તા.

જમનાં	ઉપર	દોહી, આત્રા ને મથુરાં
ગોત્રા	,,	અયોધ્યા.
ગોમતી	,,	લખનૌ
મહા	,,	કેટક.
ગોદાવરી	,,	નાસિક, ઔરંગાબાદ.
કૃષ્ણા	,,	મચ્છલીપટ્ટણ.
કાવેરી	,,	શ્રી રંગપટ્ટણ ને ત્રીચીનાપલ્લી.
નર્મદા	,,	જમલપુર ને ભરૂચ.
તાપી	,,	સુરત ને બહાનપુર.
સાબરમતી	,,	અમદાવાદ.
મહી	,,	ખંભાત.

લેખાં.

કળશીનાં લેખાંની કુચીઓ.

કળશીના ૧૬ મણુને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગતાં આનાનું ૧ મણુ આવે. તેથી,

૧. જેટલે રૂપીએ કળશી તેટલે આને મણુ, ને તેટલા પૈસાનું ૦ શેર.

કળશીના શેર ૬૪૦, અને રૂપીઆની બદામ ૧૬૦૦ ને ભાગતાં ૧ શેરની ૨૫ બદામ આવે છે માટે,

૨. જેટલે રૂપીએ કળશી તેથી ૨૫ ગણી બદામે શેર.

કળશીના રૂપીઆભાર ૧૬ x ૪૦ x ૪૦ = ૨૫૬૦૦ ને રૂપીઆની વીસવાસી ૧૬૦૦ બદામ x ૧૬ = ૨૫૬૦૦ વીસવાસીએ ભાગતાં એક રૂપીઆભારની એક વીસવાસી આવે છે માટે,

૩. જોટલે રૂપીએ કળશી તેટલી વિસવાસીએ રૂપીઆભાર.

એક આનાના ઉપઆના ૧૬, અને કળશીના મણુ ૧૬ એ ભાગતાં એક મણુનો એક ઉપઆનો આવે છે. અથવા એક આનાની પાછ ૧૨ ને કળશીના મણુ ૧૬ એ ભાગતાં મણુની ૦ાા પાછ આવે છે માટે.

૪. જોટલે આને કળશી તેટલા ઉપઆનાનું મણુ અથવા તેટલી પોણીપાછએ મણુ.

એક આને શેર હોય તો કળશીના શેર ૬૪૦ ના ૬૪૦ આના એટલે એક કળશીના ૪૦ રૂપીઆ આવે માટે.

૫. જોટલે આને શેર તેથી ૪૦ ગણે રૂપીએ કળશી.

૬. જોટલે પૈસે શેર તેથી ૧૦ ગણે રૂપીએ કળશી.

ઉદા૦ ૧ ૧જાા ૩ા. કળશી બાજરી તો મણુ ૨ા શેર ૬ નું થું ?

જ. ૩ રાા દોકડા ૧૬ા.

ઉદા૦ ૨ ૩ા. ૪રાા એ કળશી તથા હોય તો ૩. ૨) ના કટલા ?

જ. ૦ા મણુ ૫ શેર ૨ાા ૩. બાર.

ઉદા૦ ૩ ૩ા. ૨જાા કળશી આવડો તો મણુ ૨ાા શેર ૬ નું થું ?

જ. ૩. ૪)ના બ. ૦ા વી. ૨

ઉદા૦ ૪ ૩ ૦ાાા કળશી તો ૬ાા મણુનું થું ?

જ. ૩. ૦ાનાા ના આની.

ઉદા૦ ૫ ૩. ૦)નું ૧ા શેર દુધ તો કળશીનો શા ભાવ ? જ. ૩. ૩૨)

ઉદા૦ ૬ ૩ ૦)નાા નું શેર સુરણુ તો કળશીનો શા ભાવ ?

જ. ૩. ૭૦).

ખાંડીનાં લેખાંની કુંચીઓ.

ખાંડીના ૨૦ મણુને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગતાં ૧ આનાનું ૧ા મણુ આવે માટે

(૧) જેટલે રૂપીએ ખાંડી તેટલા આનાતું સવા મણ, ને તેટલા પૈસાતું ૧૨૫ શેર.

એક રૂપીઆના સો દોકડાને ખાંડીના ૨૦ મણે ભાગતાં એક મણના પાંચ દોકડા આવે છે. ને મણના ૪૦ શેરને ૫ એ ભાગતાં એક દોકડાનું ૮ શેર આવે છે, માટે

(૨) જેટલે રૂપીએ ખાંડી તેથી ૫ ગણે દોકડે મણ, અને તેટલા દોકડાનું ૮ શેર.

રૂપીઆની બદામ ૧૬૦૦ ને ખાંડીના શેર ૮૦૦ એ ભાગતાં એક શેરને માથે બે બદામ આવે છે.

(૩) જેટલે રૂપીએ ખાંડી તેથી બમણી બદામે શેર, ને તેટલી બદામનું ૦૫ શેર

આનાની બદામ ૧૦૦ ને ખાંડીના ૨૦ મણે ભાગતાં ૧ મણની ૫ બદામ આવે માટે

(૪) જેટલે આને ખાંડી તેથી પાંચ ગણી બદામે મણ.

એક આનાની વીસવાસી ૧૬૦૦ ને ખાંડીના શેર ૮૦૦ એ ભાગતાં એક શેરની બે વીસવાસી આવે છે. માટે,

[૫] જેટલે આને ખાંડી તેથી બમણી વીસવાસીએ શેર.

એક આને શેર હોય તો ખાંડીના ૮૦૦ શેરના ૮૦૦ આના એટલે ૫૦ રૂપીઆ આવે માટે,

૬. જેટલે આને શેર તેથી ૫૦ ગણે રૂપીએ ખાંડી,

ઉદા ૧ રૂ. ૩૫૫૫ એ ખાંડી દાળ મળે તો મણ ૪૫૫ નું થું ?

જ. રૂ. ૭૫૫ દોકડા ૨૩૫૫.

ઉદા ૨ રૂ. ૧૭૫ એ ખાંડી મગ હોય તો મણ ૪) શેર ૮ નું થું ?

જા ૩ ડા દો ૧૨।

ઉદા ૩ ૩જાન ખાડી કમોદ હોય તો મ ૩ શેર ૮ નું શું ?

જા ૩. ૭ા દો ૧૮ બ ૧।।

ઉદા ૪ ૩. ગાત્રા ખાડી તો ૬। મશનું શું ?

જા ૦) જા દો ૧ બ ૦ ૦।

ઉદા ૫ ૩. ગા ૦ા ખાડી તો ૩ા શેરનું શું ?

જા બદમ પા વી ૦ ૩।

ઉદા ૬ ૩. ૦) ન શેર તો ખાડીનો ભાવ શો ? જા ૩. ૧૧ રા।

ઉદા ૭ મોટે પૈસે શેર તો ખાડીનો ભાવ શો ? જા ૩. ૧૮।।

તોલાનાં લેખાંની કુચીઓ.

એક રૂપીઆને તોલાના બે ગદીઆણાએ ભાગતાં ગદીઆણાનો
૩. ૦ા આવે છે. માટે,

૧ જેટલે રૂપીએ તોલો તેથી અરધે રૂપીએ ગદીઆણો.

રૂપીઆના ૧૬ આનાને તોલાના ૩૨ વાલે ભાગતાં વાલનો
અરધો આનો આવે. માટે,

૨ જેટલે રૂપીએ તોલો તેથી અરધે આને વાલ.

રૂપીઆની ૧૬૨ પાછને તોલાની ૬૬ રતીએ ભાગતાં રતીની બે
પાછ આવે માટે,

૩ જેટલે રૂપીએ તોલો તેથી અમણી પાછએ રતી.

એક રૂપીઆની ૧૬૨ પાછને તોલાના ૧૨ માસાએ ભાગતાં
માસાની ૧૬ પાછ આવે, માટે

૪ જેટલે રૂપીએ તોલો તેથી ૧૬ ગણી પાછએ માસો.

એક આનાના બે અરધા આનાને તોલાના બે ગદીઆણાએ
ભાગતાં ગદીઆણાનો અરધો આનો આવે છે. માટે

૫ જેટલે આને તોલો તેથી અડધે આને ગદીઆણો,
આનાની ૧૨ પાછને તોલાના ૧૨ માસાએ ભાગતાં માસાની
૧ પાઈ આવે છે. માટે,

૬ જેટલે આને તોલો તેટલી પાછએ માસો.

એક આનાની ૧૨ પાછને તેની ૧૬ પોણી પાછને તોલાના ૩૨
વાલે ભાગતાં એક પોણી પાઈના એ વાલ આવે. અથવા એક આનાના
સોળ ઉપઆનાને તોલાના ૩૨ વાલે ભાગતાં વાલને માથે અરધો
ઉપઆનો આવે છે. માટે

૭ જેટલે આને તોલો તેટલે ઉપઆને અથવા ૧૦૦૦ પાછએ ૨
વાલ, ને તેથી અર્ધે ઉપઆને વાલ.

તોલાના ૩૨ વાલ, માટે એક આને વાલ હોય તો તોલાના ૨
રૂપીઆ આવે. માટે,

૮. જેટલે આને વાલ તેથી બમણે રૂપીએ તોલો.

ઉદા૦ ૧ સોનાનો ભાવ રૂ. ૨૨૦૦ તોલાના હોય તો ૨૦૦ ગદીઆ-
ણાનું શું ? જ. રૂ. ૨૮૦૦

ઉદા૦ ૨ રૂ. ૨૧૦૦ એ તોલો સોનું હોય તો ૪૦૦ વાલનું શું !
જ. રૂ. ૩૦૦૦

ઉદા૦ ૩ રૂ. ૨૦૦૦ એ તોલો સોનું તો વાલ ૪ ને ૨૦૦ રતીનું શું ?
જ. રૂ. ૨૦૦૦ ૦૦ પાછ.

ઉદા૦ ૪ રૂ. ૨૧૦૦ એ તોલો સોનું તો ૨૦૦ માસાનું શું ?
જ. રૂ. ૪૦૦૦ ૨ પાછ.

ઉદા૦ ૫ રૂ. ૧૬૦૦ તોલો તો રૂ. ૬૪૦૦૦૦ કેટલું ? જ. તોલા ૪૦

ઉદા૦ ૬ રૂ. ૧૦૦૦૦ તોલો આંદો હોય તો ૬૦૦ ગદીઆણાનું શું ?
રૂ. ૨૦૦૦ = ઉં આં

ઉદા૦ ૭ રૂ. ૦૧૧-૧૧ તોલો તો ૨૧ માસનું જ૦ રૂ૦) ૧૧ ૦૧૧ પાછ.

ઉદા૦ ૮ તોલોનો ભાવ રૂ. ૧) ૧૧ દોઢો હોય તો રૂ. ૫૦૧૧
ની ચાંદી કટલી ? જ. ૫૦ તોલો.

ઉદા૦ ૯ રૂ. ૦૧૧-૧૧ એ વાલ તો ૬૧ તોલોનું ? જ૦ રૂ. ૧૨૩૧

ગદીઆણાના લેખાંની કુચીઓ.

રૂપીઆના ૧૬ આનાને ગદીઆણાના ૧૬ વાલે ભાગતાં વાલનો એક આનો આવે માટે.

૧ જેટલે રૂપીએ ગદીઆણો તેટલે આને વાલ.

રૂપીઆની ૧૬૨ પાછને ગદીઆણાની ૪૮ રતીએ ભાગતાં રતીની ચાર પાછ આવે. માટે,

૨ જેટલે રૂપીએ ગદીઆણો તેથી ૪ ગણી પાછએ રતી.

રૂપીઆની ૧૬૨ પાછને ગદીઆણાના ૬ માસાએ ભાગતાં. આસાની બત્રીસ પાછ આવે. માટે,

૩ જેટલે રૂપીએ ગદીઆણો તેથી ૩૨ ગણી પાછએ માસો.

એક આનાની ૧૨ પાછને ગદીઆણાના ૬ માસાએ ભાગતાં માસાની એ પાછ આવે માટે.

૪ જેટલે આને ગદીઆણો તેથી બમણી પાછએ માસો.

આનાની ૧૨ પાછને ગદીઆણાના ૧૬ વાલે ભાગતાં વાલની ૦૧૧ પાછ આવે. માટે,

૫ જેટલે આને ગદીઆણો તેથી ૦૧૧ પાછએ વાલ.

આનાની ૧૨ પાછને ગદીઆણાની ૪૮ રતીએ ભાગતાં ૨ રતીની ૦૧ પાછ આવે માટે,

જેટલે આને ગદીઆણો તેથી ૦૧ પાછની રતી.

એક આને વાલ હોય તો ગદીઆણાના સોળ વાલનો એક રૂપીઓ આવે. માટે,

૭ જેટલે આને વાલ તેટલે રૂપીએ ગદીઆણો.

ઉદા૦ ૧ રૂ. ૭૧૧ ગદીઆણો તો ૨૧૧ વાલનું થું ?

જ૦ રૂ. ૧)ત્રા ૧૧૧ પાછ.

ઉદા૦ ૨ રૂ. ૮૧ ગદીઆણો તો ૩ વાલ રતીનું ? જ૦ રૂ. ૧૧૧૧૧.

ઉદા૦ ૩ રૂ. ૮૧૧૧ ગદીઆણો તો ૧૧૧ માસાનું થું જ૦ રૂ. ૨)ત્રા-

ઉદા૦ ૪ ૮૧૧૧૧ ગદીઆણો તો ૦૧૧ માસો ૧૧૧ વાલ ૧૧૧ રતીનું થું ? જ૦ રૂ. ૨)ત્રા૧૧

ઉદા૦ ૫ ગદીઆણો કેસરના રૂ. ૦૧૧ એસે તો પાસેરનું થું ?

જ૦ રૂ. ૬૧

ઉદા૦ ૬ રૂ. ૭૧ ગદીઆણો તો રૂ. ૪૫૧૧૧૧ નું કેટલું ?

જ૦ રૂ. ૬ મ૦ ૨ વાલ,

ઉદા૦ ૭ રૂ. ૦)ત્રા૧૧૧ વાલ તો ૧૧૧ ગદીઆણાનું થું ? જ૦ રૂ. ૪)ત્રા

બ્રુગડાં માપવાનાં લેખાં.

ગજનાં લેખાંની કુચીઓ.

રૂપીઆની ૧૬૨ પાછ ને ગજના ૨૪ તસુએ ભાગતાં તસુની ૮ પાછ આવે છે. માટે,

૧ જેટલે રૂપીએ ગજ તેથી આઠ ગણી પાછએ તસુ.

રૂપીએ ગજ હોય તો ગજના તસુ ૨૪ એ ૩ હાથના ૬૦ તસુને ભાગતાં ૩ હાથના રૂ. ૨૧૧ આવે છે, માટે,

૨ જેટલે રૂપીએ ગજ તેથી ૨૧૧ ગણે રૂપીએ ૩ હાથ.

રૂપીએ ગજ હોય તો વારના ૧૧૧ ગજ માટે વારનો દોઢ રૂપી-ઓ આવે માટે,

૩ જેટલે રૂપીએ ગજ તેથી ૧૧૧ ગણે રૂપીએ વાર. (યાડ')

૪ રૂપીઆનું જેટલા ગજ તેટલા તસુની ૮ પાઇ,
એક આનાની ૧૨ પાઇને ગજના ૨૪ તસુએ ભાગતાં તસુની
૦૧ પાઇ આવે માટે,

૫ જેટલે આને ગજ તેથી અરધી પાઇએ તસુ.
એક તસુની અરધી પાઇને હાથના ૨૦ તસુએ ગુણતાં ૧૦
પાઇ આવે. માટે,

૬ જેટલે આને ગજ તેથી ૧૦ ગણી પાઇએ હાથ.
ગજનો એક આનો હોય. તે વારનો ૧૧૧ ગજ માટે વારનો
૧૧૧ આનો આવે. માટે,

૭ જેટલે આને ગજ તેથી ૧૧૧ ગણે આને વાર.

ઉદાહ ૧. રૂ. ૧૫૫૧ ગજ કિનખાખ મળે તો ૪ તસુનું શું ?

જ. રૂ. ૨૧૧૧૧ ૧ પાઇ.

ઉદાહ ૨. રૂ. ૧૧૧ ગજ ગજઆણી મળે તો ૨ હાથનું શું ?

જ. રૂ. ૨૧૧.

ઉદાહ ૩. રૂ. ૧૫૫૧ ગજ ખનાત મળે તો ૫૧ વારનું શું ?

જ. રૂ. ૧૨૮૧૧.

ઉદાહ ૪. રૂ. ૧૨૧૧ નો ૪૦ ગજનો છીંટનો તાકો આવે તો ૨૦

વારનું શું એસે ? જ. રૂ. ૬૧૧

ઉદાહ ૫. રૂ. ૧) ની ૬ ગજ છીંટ મળે તો ૧૧ ગજનું શું ?

જ. રૂ. ૦) ૧૧૧ ૧ પાઇ.

ઉદાહ ૬. ૧) ની ૮ ગજ છીંટ તો ૫૧૧ હાથનું શું ? જ. રૂ. ૧૧

ઉદાહ ૭. રૂ. ૦૧૧૧૧ ગજ કોર આવે તો રૂ. ૫૫૧૧૧૧ની જેટલી ?

જ. ગજ ૬૫.

સેંકડાનાં લેખાંની કુંચીઓ.

સેંકડાના ૧૦૦ નંગને રૂપીઆના ૧૦૦ દોકડાએ ભાગતાં એક નંગનો એક દોકડો આવે છે. માટે,

૧ જેટલે રૂપીએ સેંકડો તેટલે દોકડે નંગ

સેંકડાના ૧૦૦ નંગને આનાની ૧૦૦ બદામે ભાગતાં ૧ બદામનું ૧ નંગ આવે છે. માટે,

૨ જેટલે આને સેંકડો તેટલી બદામે નંગ.

દાખલા.

૧ રૂ. ૧૭૧૧ સેંકડો તો ૧૨ નંગનું શું ? જા. રૂ. ૨) ૧૩ દો.

૨ રૂ. ૪૧૧ સેંકડો તો રૂ. ૫૧૧ નાં કેટલાં ? જા. રૂ. ૧૨૫

૩ રૂ. ૩૧૧ સેંકડો તો ૪૮૫ નંગનું શું ? જા. રૂ. ૧૮) ૫

૪ રૂ. ૧૬૧૧ સેંકડો તો ૩૬ નંગનું શું ? જા. રૂ. ૫૧૧૧૧૧ દો.

૫ રૂ. ૨૬૧૧ સેંકડો તો કાઠી (૨૦ નંગ) નું શું ? જા. રૂ. ૫૧૧૧૧૧ દો.

૬ એક કેળાનો મોટો પૈસો આપ્યો ત્યારે સેંકડાનો શો ભાવ પડ્યો ?

જા. રૂ. ૨૧૧૧

૭ સવા રૂપીઆના ૧૬ પુળા આપ્યા તો સેંકડાનો શો ભાવ પડ્યો ?

જા. રૂ. ૭૧૧૧

હજારનાં લેખાંની કુંચીઓ.

હજારને રૂપીઆના ૧૦૦ દોકડાએ ભાગીએ તો એક દોકડાનાં ૧૦ નંગ આવે. માટે,

૧ જેટલે રૂપીએ હજાર તેટલે દોકડે ૧૦ નંગ, અને તેથી ૧૦ ગણે દોકડે ૧૦૦ નંગ પૈસાની એક પૂળા હોય તો હજારના રૂ. ૧૫૧૧ આવે, માટે એક પૈસાની જેટલી પૂળા કહી હોય તેટલાએ ૧૫૧૧ ને ભાગીએ તો હજારની કિંમત આવે. માટે,

૨ પૈસાનાં જોટલાં નંગ તેટલાએ ૩. ૧પાઞ ને ભાગતાં જે આવે તેટલે રૂપીએ હજાર. હજારને આનાની સો બદામે ભાગીએ તો ૧ બદામનાં ૧૦ નંગ આવે, ને તેથી ૧૦ બદામનાં ૧૦૦ નંગ આવે. માટે,

૩ જોટલે આને હજાર તેટલી બદામે ૧૦ નંગ, અને તેથી ૧૦ ગણી બદામે ૧૦૦ નંગ.

દાખલા.

- ૧ રૂ. ૩૥૥ હજાર પૂણી તો ૬૫ નંગનું શું ? જ૦ ૨૪૫ દો ૨ બ૦
- ૨ રૂ. ૭૥૥ હજાર ઈંટો હોય તો ૧૫૫૦ નું શું ? જ૦ રૂ. ૧૨૦)૨
- ૩ રૂ. ૪૥૥ હજાર નળીઆં હોય તો ૨૦૦ નંગનું શું ?

જ૦ રૂ. ૦૥૥ ૨૦ દો ૦

- ૪ એક પૈસાની ૫ પૂણી તો હજાર પૂણીનો શો ભાવ ? જ૦ રૂ. ૩)૨
- ૫ રૂ. ૨૥૥ હજાર પૂણી તો રૂ. ૦૥ ની કેટલી ? જ૦ ૨૦૦
- ૬ રૂ. ૨૥૥ હજાર નળીઆં તો ૩૦ નું ? જ૦ ૭૥૥ દો ૨ બ૦

મણુના હારાનાં લેખાંની કુંચીઓ.

હારાના શેર ૨૮૦ ને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગતાં એક આનાનું ૧૭૫ શેર આવે છે. માટે,

૧ જોટલે રૂપીએ હારો તેટલા આનાનું ૧૭૫ શેર; ને તેટલા પૈસાનું શેર ૪૦૦ ને તેથી ૧૫ ગણે દોકડે ૩૫૫ શેર, ને તેટલી બદામનું ૭ રૂપીઆભાર.

હારાના ૨૮૦ શેરને એક આનાના ૧૬ ઉપઆનાઓ અથવા ૧૬ પોણીપાઇએ ભાગતાં એક પોણી પાઇ અથવા એક ઉપઆનાનું ૧૭૫ શેર આવે છે. માટે,

૨ જોટલે આને હારો તેટલા ઉપઆના અથવા પોણી પાઇનું

૧૭ા શેર, અને તેથી ૧૧ ગણી બદામે ૩૩ શેર, અને તેટલી વીસ-
વાસીએ ૭ રૂપિયાબાર,

૧ રૂ. ૭૩ા હારો તો મં ૧૧ રા શેરનું શું ? જ૦ રૂ. ૧૧૩
૨ રૂ. ૬૩ા હારો તો શેર ૧૩) નું શું આપવું ? જ૦ રૂ. ૦૧ ૧૦૩ પાછ
૩ રૂ. ૫૩ા હારો તો રૂ. ૧૧ નું કેટલું ? જ૦ મં ૧૩૩ ૩૩ શેર ૦ પા
૩૦ બાર.

૪ રૂ. ૧૩૩ા હારો તો શેરે ૦૩૩ નું શું બેસે ? જ૦ ૪૧ દો. ૨ વી૦

ભારનાં લેખાની કુચીઓ.

ભારના ૨૪ મણને રૂપિયાના ૧૬ આનાએ ભાગતાં આનાનું
૧૩૩ મણ આવે. માટે,

૧ જેટલે રૂપિયાએ ભાર તેટલા આનાનું ૧૩૩ મણ ને તેટલા
પૈસાનું ૧૫ શેર.

ભારના શેર ૯૬૦ ને રૂપિયાના સવા દોકડા ૮૦ એ ભાગતાં
એક સવા દોકડાનું ૧૨૩ શેર આવે. ને રૂપિયાની ૧૯૨ પાછએ ભા-
ગતાં ૧ પાછનું ૫ શેર આવે. માટે,

૨ જેટલે રૂપિયાએ ભાર તેથી ૧૧ ગણે દોકડે ૧૨ શેર ને તેટલી
પાછનું ૫ શેર.

ભારના મણ ૨૪ ને આનાના ૪ પૈસાએ ભાગતા પૈસાનું ૬
મણ આવે, ને આનાની ૧૨ પાછને ભાગતાં ૨૪ મણે ભાગતાં મ-
ણની ૦૩ પાછ આવે. માટે

૩ જેટલે આને ભાર તેટલા પૈસાનું ૬ મણ, તે તેથી ૦૩
પાછનું મણ,

ભારના શેર ૯૬૦ ને એક આનાની સવા બદામ ૮૦ એ ભા-
ગતાં સવા બદામનું ૧૨ શેર આવે છે, ને ભારના પોણા શેર ૧૨૮૦

ને આનાની સવા વીસવાસી ૧૨૮૦ એ ભાગતાં સવા વીસવાસી
પોણો શેર આવે છે. માટે,

૪ જેટલે આને બાર તેથી ૧૧ ગણી બદામે ૧૨ શેર, ને સ
વાગણી વીસવાસીએ ૦૧૧૧ શેર.

દાખલા.

૧ રૂ. ૫૧૧૧ બાર તો મ. ૨૧૧ શેર ૫ નું થું? જ૦ રૂ. ૫૧૧૧=૧૧૧ પાંચ

૨ રૂ. ૫૬૧ બાર તો ૫૧૧-૦૧૧ પાંચનાં ફેટલાંક? જ૦ મ૦ ૨૧ ૫ શેર

૩ રૂ. ૩૬૧૧૧ બાર તો ૪૧૧ મણનું થું જ૦ રૂ. ૬૧૧૧૧ ૧૧૧ પાંચ

૪ રૂ. ૭૬૧૧૧૧ બાર તો કળશીનો શો ભાવ? જ૦ રૂ. ૫૧૧-

ગાલ્લીનાં લેખાંની કુચીઓ.

ગાલ્લીના શેર ૧૨૦૦ ને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગત
આનાનું ૭૫ શેર આવે માટે,

૧ જેટલે રૂપીએ ગાલ્લી તેટલા આનાનું ૭૫ શેર,

૭૫ શેરને આનાના ૪ પૈસાએ ભાગ્યા તો પદસાનું ૧૮૧૧ શેર
ને પાંચનું ૬૧ શેર.

૨ જેટલે રૂપીએ ગાલ્લી તેટલા પૈસાનું ૧૮૧૧ શેર, ને તેટલી
પાંચનું ૬૧ શેર.

ગાલ્લીના ૧૨૦૦ શેરને રૂપીઆના ૧૦૦ દોકડાએ ભાગત
દોકડાનું ૧૨ શેર, અને ૧૨ શેરને દોકડાની ૧૬ બદામે ભાગતાં ૧
બદામનું પોણો શેર આવે માટે,

૩ જેટલે રૂપીએ ગાલ્લી તેટલા દોકડાનું ૧૨ શેર ને તેટલ
બદામનું શેર.

ગાલ્લીના ૩૦ મણને આનાની ૧૨ પાંચએ ભાગતાં ૧ પાંચનું
૨૧૧ મણ આવે માટે,

૪ જેટલે આને ગાલ્લી તેટલી પાછનું રાા મણુ.

ગાલ્લીના ૧૨૦૦ શેરને આનાની ૧૦૦ બદામે ભાગતાં ૧ બદામનું ૧૨ શેર આવે માટે.

૫ જેટલે આને ગાલ્લી તેટલી બદામનું ૧૨ શેર ને તેટલી વીસવાસીનું ૦૧૧૧ શેર.

દા૦ ૧ રૂ. ૨૮૧૮ ગાલ્લી તો ૩૧૧૧ મણુનું શું ? જ૦ રૂ. ૪૧૧૧
૦૧૧૧ આનો.

૨ રૂ. ૨૮૧૮ ગાલ્લી તો મણુ ૦૧ ૫ શેરનું શું ? જ૦ રૂ. ૩.
૦૧૧૧ ૦૧૧૧ પાછ.

૩ રૂ. ૪૫૧૮ ગાલ્લી તો ખાંડીનો શો ભાવ ? જ૦ રૂ. ૩૦૧૮

૪ રૂ. ૬૬૧૮ ગાલ્લી તો રૂ. ૭૧૧૧ ૦૧ ના કેટલા ? જ૦ મણુ ૩૧

૫ રૂ. ૩૬૧૮ ગાલ્લી તો મણુ પા ૨ શેરનું શું ? જ૦ રૂ. ૬૧૧૧
દા૦ ૨૦૧૧ ૫૦ ૨

ઈન્દ્રારત.

ચિઠીઓ અને કાગળો વિષે.

જુદે જુદે સ્થળે રહેનારાં, અથવા ગામ ગયેલાં માણસો પોતાના વિચાર અથવા કામકાજ એક બીજાને લખીને જણાવી શકે છે એવા એવા લખાણને કાગળ કહે છે.

કાગળ લખવાનું કુંકું ૩૫ તે ચિઠી છે. ગામમાં ને ગામમાંજ કાઢને લખવું હોય ત્યારે ચિઠી લખે છે.

કાગળ કે ચિઠી લખતાં જેમને તે લખવાનાં હોય, તેમના સંબંધ પ્રમાણે તેમના નામની અગાઉ કેટલાંક વિશેષણો જોડવામાં

આવે છે, તેમજ લખનારે પોતાના નાતા પ્રમાણે પોતાના નામને ધટિત વિશેષણો લખાડવાં પડે છે; તથા પોતાના નામની પાછળ નમસ્કાર કે જોગોપાળ વગેરે લખવું પડે છે, માટે તે વિશેષણો નીચે આપ્યાં છે.

કાગળ ચિડી લખવામાં જેમને કાગળ લખવાનો,

તેમના નામ પહેલાં વપરાતાં વિશેષણો.

પિતાજી કે ગુરૂને—શિરછત્ર તીર્થરૂપ; શિરોમણી.

વડીલ કે ઉપરીને—મહેરબાન, મુરબ્બી, શેકજી, માનવંતા સાહેબ, સદ્ગુણ નિધાન, ચતુરસુખજી, વિવેક સાગર, સકલગુણ સંપન્ન વિગર.

બરોબરીઆને—રાજ્યમાન રાજેશ્રી.

નિત્રને—સ્નેહસાગર, પ્રિય, સદા હેતસ્વી, પરમ પ્રિય સ્નેહી ભાઈ વિગર.

સખીને—અખંડ સૌભાગ્યવંતી, પ્રાણપ્રિય, સખી માયાળુ બેન.

પુત્રને—ચિરંજીવી, મારકંડેય આયુષ્ય, નેત્રમણી છત્યાદિ.

પુત્રીને—અખંડ સૌભાગ્યવંત ચિન્ન બેન.

માતૃશ્રીને—સિધવા હોય તો અખંડ સૌભાગ્યવંતાં, માતૃશ્રી, માજી, ગંગારૂપ માતૃશ્રી. વિધવા હોય તો અખંડ સૌભાગ્યવંતાં ન લખાય.

સ્ત્રીને—સૌભાગ્યવંતી, પ્રિયા, પ્રાણપ્રિયા.

પતિને—મુગટમણિ, શિરછત્ર, સૌભાગ્યરક્ષક, સ્વામીનાથ, પ્રિયતમ, પ્રિય પ્રાણ.

સાધારણ ઓળખાતાને—

} રાજ્યમાન રાજેશ્રી રાજેશ્રી, ફક્ત તે-
મની એકલી અટક: જેમકે—શાહ
પરીખ, ગાંધી પટેલ, ઠક્કર વગેરે.

વેપારી—શેઠ, શેઠ સાહેબ, અથવા જે જાતનો ધંધો કરતા હોય તે અટક વાપરવી.

ગુમાસ્તા, નોકર } રાજેશ્રી બાપ.
કે ઉતરતાને—

ટીપ—મોટાબાપ, કાકા, મામા, વગેરે મોટા સગાઓને વડીલ કે મુરખીમાં સમાસ થાય છે. મોટાં બેન, કાકી, મામી, માસી, અને મોટાં બાબી વગેરેને માતૃશ્રી પ્રમાણે કે વડીલ સ્ત્રીઓ પ્રમાણે લખાય છે.

કાગળ કે ગિડી લખનારના નામની પહેલાં વપરાતાં
વિશેષણો.

વડીલ, મુરખી કે પોતાનાથી } સેવક, આત્મકિન સેવ-
મોટા હોય તેમને નાના માણસો } ક, દાસ, દાસાનુદાસ,
કાગળ લખે તો } વગેરે.

પુત્ર, પુત્રી, વગેરે નાનાં હોય તેમને } શુભેચ્છક, બહું
તેમનાં વડીલ કાગળ લખે તો— } ઇચ્છનાર, હિતેચ્છુ.

મિત્રને કાગળ લખેતો—દર્શ નાતુર, દર્શનાલિંગાથી.

વિશેષણોમાં વપરાતા શબ્દોના અર્થ.

શિરછત્ર=માથાનું ઢાંકણ,
શુભેચ્છક=બહું ઇચ્છનાર.
શેઠ=શેઠ.
શિરોમણી=માથાના મુગટ.
સદ્ગુણનિધાન=સારા ગુણોથી
ભરપુર
વિવેકસાગર=ધણા વિવેકી

રનેહી=મિત્ર.
પ્રાણપ્રિય=પ્રાણ સમાન બહાવા
માયાળુ=માયાવાળાં, પ્રીતિ કરનારાં
મારરકરેય આયુષ્ય=મારકંડ ઋષિ-
ના જેટલા આયુષ્યવાળા એ-
ટલે લાંબા આયુષ્યવાળા.
પ્રિયા=સ્ત્રી, વહાલી સ્ત્રી.

રાન્યમાન=રાન્યનું માન પામેલા
સ્નેહસાગર=ધણા સ્નેહવાળા, હેત-
સ્વી, હેતવાળા, બહુ ધૃઝ-
નારા.

માનવંતા=માન પામેલા.
ચતુરસુખણ=ચતુર અને યાની.
ગુણસંપન્ન=ગુણવાળા.
રાજેશ્રી=રાજને આશ્રયે રહેલા,
પરાક્રમી.

પ્રિય=વહાલા
પરમપ્રિય=ધણા વહાલા
અખંડ=નિરંતર
સખી=મહેનપણી
ચિરંજીવી=ધણું જીવનારો
નેત્રમણિ=નેત્રના મણિરૂપ
માતૃશ્રી=માજી, જનેતા.

મુગટમણિ=શિરછત્ર, ઠાંકણ.
તીર્થરૂપ=પવિત્ર, તીર્થ જેવા
પિતાજી=આપ.

મહેરબાન=વડીલ, મોટા.
ગંગારૂપ=ગંગાજી જેવા પવિત્ર
સૌભાગ્યવંતી=સધવા સ્ત્રી
પ્રાણપ્રિયા=પ્રાણસમાન વહાલી સ્ત્રી
પ્રિયતમ=સૌથી પ્યારા સ્વામી
દર્શનાતુર=દર્શનને માટે ટાંપીરહેલા
દર્શનાભિલાષી=દર્શનની ધૃઝવાળો
સૌભાગ્ય રક્ષક=સૌભાગ્યને સાચ-
વનાર, રક્ષણકર્તા

પ્રિય પ્રાણુ=વહાલા પતિ
આર્ણકિત=આરા પાળનાર
હિતેચ્છુ=મહુ ચહાનાર

કાગળ કે ચિટીમાં લખનારે નમસ્કારમાં શું શું
લખવું તેની સમજ.

સાધારણ માણસને, } જાત પ્રમાણે નમસ્કાર લખાય છે. જેમકે-
પરોઝરીઆને, એ - ૧ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણને—નમસ્કાર.
જખીતાને કે વેપારીને } ૨ વાણીઆ—ધર્મ પ્રમાણે—જે જોપાળ,
જે શ્રી કૃષ્ણ, જયસીતારામ, જે નારાયણ

૩ આવક હોય તો—જીહાર.

૪ પાટીદાર, કાળી વગેરે ખીજ નાતોમ—રામ રામ.

૫ મુસલમાન, પારસી અને અંગ્રેજ એક બીજાને કે બીજા જાતને તેમજ બીજા જાત તેમને લખે તો સલામ લખે છે. ગુરૂજી, પિતાજી કે વડીલને—સેવામાં, પવિત્ર સેવામાં, દંડવત પ્રણામ, કે પાયેલાગણું.

નાનાને—આશીષ કે આશીર્વાદ.

બરોબરીઆને કે મિત્રને—ચાચાચોચ, બટારત.

બ્રાહ્મણ અને બીજા જાતોને—પ્રણામ. પાયેલાગણું.

બ્રાહ્મણ તરફથી સર્વ જાતોને—આશીર્વાદ, કલ્યાણ, ધર્મલાભ.

કાગળ કે ચિઠીમાં લખાતી નીશાનીઓ.

શ્રી અથવા શ્રી ૧. હરકોઇ લખાણના આરંભે શ્રી લખાય છે. તે એક શક્તિ છે. તેના સ્મરણથી વિઘ્નનો નાશ થાય છે. શ્રી ૧=શક્તિની કૃપા સવાઇ હોજે. શ્રી=લક્ષ્મી સવાઇ હોજે શ્રી=શ્રેય અથવા કલ્યાણ સવાઇ હોજે. શ્રી=શક્તિ અને એક=ઇશ્વરની અમારા પર નિરંતર દયાદષ્ટિ રહેજે. વળી શ્રી સંપત્તિ અને એકય=સંપ અને સંપત્તિ અમારે ત્યાં નિવાસ કરો. એ સિવાય ૦૦૦૦૦૦ ૭૪૧ ૧૭૬ આવી નિશાની વપરાય છે. એ અદ્ધારનું ચિન્હ છે, અંગાળાના લોકો એને દુર્ગા અને શ્રીહરિના નામના ચિન્હ માને છે. વળી ૭૪૧, ૭૪૧=, ૭૪૧= આ નિશાનીઓ એક પ્રતિજ્ઞા બતાવે છે. એનો અર્થ એ છે કે આવી નિશાનીવાળો કાગળ માલિક સિવાય બીજા કોઇએ વાંચવો નહિ, વેપારીઓ કાગળમાં શ્રી ૫ લખે છે. તેનો અર્થ શ્રી=લક્ષ્મીની કૃપા વડે, ૫=પંચમાં તશારી શાહવટ કાયમ રહે. અથવા શ્રી = વ્યવહારમાં કે શત્રુકારીમાંથી = શોભા, ૫=પાંચગણી વધો. અથવા શાહાવટવાળા પંચોગુલ્ય કે તેમાંના તમે છો,

એક હિંદી અંકકાર લખે છે કે-દેવને ૧૦૦૮, રાજને ૧૦૮
વિદ્યાન માણસને ૭, ગુરુવર્ગને ૬, વડીલ, ઉપરી અથવા રક્ષકને ૫,
શત્રુને ૪, મિત્રને ૩, સમાન રિયતિવાળાને ૨, અને સ્ત્રી, પુત્ર તથા
સેવક વર્ગને ૧ શ્રી લખવી જોઈએ.

ચિઠી લખવાની સમજૂતી.

રીત—હરકોઈ પ્રકારની ચીઠી લખતાં જોમને પ્રથમ ચીઠી
લખવાની હોય, તેમના સંબંધ પ્રમાણે ઘટતાં વિશેષણ લગાડીને
તેમનું નામ લખવું. પછી જે કંઈ હકીકત લખવાની હોય તે સ્પષ્ટ
સમજાય એ પ્રમાણે લખવી. બાદ જે દહાડે તે ચિઠી લખી હોય તે
મિતિ દહાડો વાર લખીને છેડે લખનારનું નામ વિશેષણ લગા-
ડીને લખવું. જેમકે—

આજે ઘેર નાત હોવાથી તમારાથી નિશાળમાં જઈ શકાય એમ
નથી, માટે મહેતાજી સાહેબ ઉપર ચિઠિ લખવી હોય તો નીચે
પ્રમાણે લખાય.

આ ચિઠી મહેતાજી સાહેબ ઉપર લખવી છે, ને તે વડીલ છે
માટે તેમને ઘટતું વિશેષણ “ મહેરબાન ” લખીને તેમનું નામ લખવું
પછી ‘ મારે ઘેર નાત હોવાથી શાળામાં અગાશે નહિ માટે રજા
ગણુશો ’ એમ લખવું. પછી બાદરવા સુદી ૧૨ થઈ માટે તે દહાડો
વાર નાંખવો; અને છેડે તમે વિદ્યાર્થીઓ છો માટે તમારે ઘટતું
‘ સેવક ’ એ વિશેષણ તમારા નામ આગળ લખી સહી કરવી,
પ્રણામ લખવા.

આ ઉપરથી ચિઠી લખવાનો ઉપક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.
જોમને ચિઠી લખવી હોય તેમને } મહેરબાન માસ્તર સાહેબ
ઘટતું વિશેષણ અને નામ— } (નામ જે હોય તે લખવું.

હકીકત—આજે મારે ઘેર નાત છે માટે મારાથી નિશાળમર્મ
અવાશે નહિ, તો રજા ગણુશો.

મિતિ—ભાદરવા શુદ્ધ ૧૨ ને સોમવાર.

લખનારને ઘટતું વિશેષણ અને તેના } લી. સેવક
નામની સહી, અને છેવટ માનની } શનાભાઈ હાથીભાઈના
ખાતર જે ઘટતું હોય તે લખવું. } પ્રણામ.

આ પ્રમાણે જેમને ચિઠી લખવી હોય. તેમને ઘટતું વિશેષણ
અને નામ લખીને લખાય છે.

મોદી ઉપર ચિઠી નીચે પ્રમાણે લખાય.

મોદી મનસુખભાઈ છગનલાલ.

જત નીચે પ્રમાણે સીધું આપજો.

દાળ તુવરની શેર ૨) ખે, ચોખા શેર ૮) આઠ, ઘઉંનો આટો
શેર ૨) ખે, ખાંડ શેર ૧) એક, ઘી શેર ૦૧ અરધો; એ પ્રમાણે
અમારે ખાતે સામાન આપજો. સંવત ૧૯૭૧ ના ભાદરવા શુ ર ને સોમ.

મહેતા મોતીલાલ કસનદાસ.

કાગળો લખવા વિષે.

હરદાષ પ્રદારના કાગળ લખવાની ઢગ ઘણું કરીને સરખીજ
હોય છે, પરંતુ તેમાં લખવાની હકીકત કે પ્રસંગ જે પ્રમાણે હોય,
તે પ્રમાણે તેનાં જુદાં જુદાં નામ પાડવામાં આવે છે, જેમકે—
જ ખુશી આનંદના સમાચાર લખેલા હોય તો કુશળતાનો પત્ર.
જ વેપાર સંબંધી હકીકત લખી હોય, કે માત્ર મગાવ્યો હોય તો
શ્રમકાજનો પત્ર.

જ માલ મોકલીને ઝગળ લખ્યો હોય, તો માલનું ભરતીયું.

જ માલ પહોંચ્યાનો કાગળ લખ્યો હોય, તો માલની પહોંચ.

જ રૂપીઆ આપવા સંબંધી હોય, તો ભલામણ.

જ લગ્નની ખબરનો કાગળ હોય, તો કંઠોત્રો.

જ મરણની ખબરનો કાગળ હોય તો કાળોત્રી કે માડી ખબરનો કાગળ.

કાગળ લખવામાં ઘણું કરીને ચાર ભાગ પાડી શકાય છે.

૧ મથાળું. ૨ હકીકત. ૩ મિતિ. ૪ સરનામું.

દરેક જાતના કાગળમાં પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે ચાર ભાગ આવે છે. બધા કાગળો લખવાની ઢગ સરખીજ હોય છે. પરંતુ પ્રસંગ પ્રમાણે મથાળું અને હકીકતમાં ફેરફાર થાય છે. એટલે જેમને કાગળ લખવાનો તે પિતાજી, ગુરૂ, વડીલ, પુત્ર કે મિત્ર વગેરે જે હોય, તે પ્રમાણે પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે તેમના નામની અગાઉના અને લખનારના નામની અગાઉના વિશેષણમાં ફેરફાર કરવો પડે છે; તે પ્રમાણે વિશેષણો જોડીને પ્રથમ મથાળું લખવું.

કાગળના મથાળાની સમજ.

૧ જે ગામ કાગળ લખવાનો હોય તે ગામ, સ્વરિત શ્રી એમ લખી લખવું,

૨ જેમને કાગળ લખવાનો છે તેમનું નામ વિશેષણો સાથે લખવું.

૩ જે ગામથી કાગળ લખતા હોય તે ગામનું નામ જોગ શ્રી કે એતાન શ્રી લખીને લખવું.

૪ કાગળ લખનારનું નામ વિશેષણ સાથે.

૫ નાત પ્રમાણે દંડવંત, પ્રણામ, જોગોપાળ કે રામરામ જેમ ધટે તેમ લખવું.

મથાળાં લખવામાં પણ હાલ જુદી જુદી ઢગ પડેલી છે. જુના રિવાજના સઘળા લોકો ઉપર જણાવ્યા મુજબ મથાળું દોરે છે. આ રિવાજ સામાન્ય છે; પણ કેટલાક નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ

જનાં મથાળાં લખે છે. એટલે જેમને કાગળ લખવાનો હોય, તેમનું નામ વિશેષણો સાથે લખીને મુકામનું ગામ લખે છે. કેટલાક લખી-તંગ ન લખતાં હકીકતથી શરૂ કરે છે, ને છેવટે લખિતંગ અને નમસ્કાર જેગોપાળ લખે છે.

મથાળાનો નમુનો ૧ ગુરૂના ઉપર.

શ્રી.

સ્વસ્તિ શ્રી અમદાવાદ મહા શુભસ્થાને, પૂજ્યારાધે, પરમદયાળ, પરાપકારી. સદ્ગુણ નિધાન, ચતુર સુખણ, વિવેક સાગર. અનેક સર્વે શુભોપમા લાયક, સકલગુણ સંપન્ન, ગુરૂ શ્રી ૫ ગુરૂ [નામ] જેગ શ્રી પેટલાદથી લિ. આશીર્કિત દાનાનુદાસ સેવક [નામ] ના સાષ્ટાંગ દડવત પ્રણામ સેવામાં અંગિકર કરશે. પછી હકીકત લખી મિતિ નખાય.

નમુનો ૨.

શ્રી.

સદા હેતસ્વી પ્રિય બાપ. (નામ)
મું વડોદરા.

પેટલાદથી લિ. દર્શનાતુર (નામ) ના યથાયોગ્ય કબુલ કરશે. પછી હકીકત લખીને મિતિ નખાય.

નમુનો ૩.

શ્રી.

પેટલાદ તા. ૧૫-૯-૧૪

રાજ્યમાન રાજેશ્રી નારાયણરાવ.

મું પાટણ.

વિશેષ—(હકીકત હોય તે લખવી.)

લિ. આપનો.

(લખનારનું નામ.)

ઉપર પ્રમાણે ત્રણમાંથી કાઢપણુ ધટિત રીતે મચાણું લખીને જે હકીકત જણાવવી હોય, તે લખવી. હકીકત સંપૂર્ણ વિગતવાર વર્ણન સાથે સામા માણસથી બરાબર સમજી-શકાય એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ લખવી જોઈએ. પછી મિતિ લખવી, ને છેવટે લખિતંગ કે બીજાએ લખ્યો હોય તો દસ્કત કરી લખનારનું નામ લખવું.

શિરનામું.

શા. મણીલાલ પાનાચંદ

ઠેકાણું, કાલબદેવી રોડ અંબાગલીને નાકે,
માલો નંબર ૬૧૭ ના ત્રોજે માળે

મુ. મુંબાઇ.

મહાશય શ્રીયુત

મગનલાલ મથુરાદાસ.

ઠેકાણું, સ્વામીનારાયણના મંદીર પાસે }
છીપાપોળમાં.

મુ. અમદાવાદ.

અરજી વિશે.

રૈયત વર્ગ સરકાર પાસે યોગ્ય દાદ માગે તેને અરજી કહે છે. અરજી નીચેના ક્રમે લખી શકાય છે.

૧ જે અધિકારી સાહેબને અરજી કરવી હોય, તેમને હેતુ “શ્રી-મંત સરકાર વિશ્વમાન મહેરમાન” એટલું લખ્યા પછી લખવો, ને પછી મુકામ લખવો.

૨ અરજદારનું નામ, ગામ. મહાલ, તાલુકો અને જિલ્લો લખવો.

૩ અરજીની જે બાબત હોય અગર જે માગણી કરવાની હોય તે લખવી.

૪ જે બાબત કે માગણી હોય તેને લગતી હકીકત કે કારણ જણાવવાનું હોય તો તે લખવું.

૫ તારીખ, દહાડો, વાર અને અરજદારની સહી.

આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી હરકોષ્ટ પ્રકારની અરજ લખી શકાય છે.

અરજ લખતાં નીચેની હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી.

- ૧ અરજ અરધા કાગળમાં લખવી જોઈએ.
- ૨ તે કાગળનો લઘુભાગ યોથો ભાગ ડાબી તરફનો મારજનનો રાખવા સગ પાડવો.
- ૩ જે અધિકારી તરફ અરજ કરવી હોય તેમનો હોદ્દો જે ત્રણ ભાગમાં અરજ લખવાની છે. તેમાંના જમણી તરફના અરધા ભાગમાં ઉપર મથાળે થોડી ફેરો જગા રાખીને લખવો.
- ૪ નામ, ગામ, તાલુકો એ લખ્યા પછી જે હકીકત લખવાની હોય તેની ડાબી બાજુએ ‘હકીકત’ એ પ્રમાણે લખવું.
- ૫ હકીકત લખ્યા પછી જે માગણી કરવાની હોય તે લખવી, ને ડાબી બાજુએ ‘માગણી’ એ પ્રમાણે લખવું.
- ૬ માગણી લખ્યા પછી ‘જવાબ માટે ગોઠવણ’ એ પ્રમાણે ડાબી બાજુએ લખીને જેના ઉપર જવાબ મંગાવવાનો હોય તે સમગ્ર હકીકત જમણી બાજુએ વિસ્તારથી લખવી.
- ૭ પછી તારીખ લખી નીચે અરજદારની સહી કરવી.
- ૮ અરજ લખવામાં ખાસ ધ્યાનમાં લેવાનું એ છે કે-જે કામ માટે અરજ કરવાની હોય, તે કામ કયા ખાતાના કયા અધિકારી સામે હોય તેની શકે છે. તેનો ખાસ વિચાર કરી જે યોગ્ય લાગે તેમના તરફ અરજ કરવી.

નોકરી મેળવવા બાબત અરજી.

મીમંત સરકાર વિદ્યમાન મહેરબાન
૨૧૦ ૨૧૦ પેટલાદ મહાલના વહીવટદાર
સાહેબ. મુ૦ પેટલાદ.

સેવામાં અરજદાર મોજે સીમરડા તાલુકે પેટલાદ ગ્રાંત વડોદરા-
ના રહીશ ઉમેદવાર-ઉમેદભાઈ મથુરભાઈની નમ્રતા યુક્ત અરજ એ
છે જે,

હુકીકત--હું આ રાજ્યનો રહીશ છું. જ્ઞાતે લેખિયા પાટીદાર
ઉમર વર્ષ ૧૮ પુરાનો, ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણમાં પાસ થઈ-
શીક્ટ મેળવેલું છે, તેની નકકલ પેટામાં સામેલ છે. ઉમેદવારી કરીને
તલાટીના કામથી માહિતગાર થયેલો છું.

માગણી--તો વિનંતિ કે--આપના તાબામાં કેટલીક તલાટીની
જગાઓ ખાલી પડેલી છે, તે પૈકી રૂ. ૧૨) ની જગા મને આપવા
કૃપાવંત થશોજી.

જવાબને સારૂ જાહેરણી--જવાબ મળવા સારૂ રૂ. ૦-૧-૦ની
ટીકાટ પેટીમાં મૂકેલી છે. તો અહીંની શાળાના મે. મારતર સાહેબ
મારફત જવાબ મળવા મહેરબાની થશે. તા. ૧૭-૯-૧૫.

સેવક,

ઉમેદભાઈ મથુરભાઈ સહી દા. પોતે.

બાંધકામની અરજી.

શ્રીમંત સરકાર વિધમાન મહેરબાન.

૨૧૦ ૨૧૦ વડોદરા પ્રાંતના મુખ્યા

સાહેબ.

મુ. વડોદરા.

જનાબમાં મોજે કાવીકા તાલુકે પેટલાદ પ્રાંત વડોદરાના રહે-
નાર નીચે સહીઓ કરનાર ગામ લોકોની અરજ એ છે જે—

હકીકત—અમારા ગામમાં એક તળાવ છે, તેની પાળ તુટી
જમ પૂરાણુ થઈ ગયું છે, જેથી તેની અંદર પાણી રહી શકતું નથી.
તેમાં ખાદાણુ કરાવી પાળ બંધાવવાની એક અને એક આરો બંધાવવાની
જરૂર છે. પાણી સિવાય ઢોરેને અને માણુસોને ધણુંજ હેરાન થવું પડે છે.

ગામ મદદ મળે તેમ નથી—હાલમાં દુકાળનું વરમ છે. લોકો
છેકજ ગરીબ હાલતમાં છે. એવી કે પોતાનું ગજરાન નભાવવાને પણ
અશક્ત છે, જેથી ગામ તરફથી કાંઈ પણ મદદ મળે એમ નથી.

મંજુરીનો દર પણ એ.છા. પડે તેમ છે.—દુકાળ હોવાથી
લોકો ધંધા વગરના થયેલા છે, જેથી સરકાર વખતે એ કામ કરા-
વશે તો કામ કિફાયતથી થશે, અને ગરીબ લોકોને નિર્વાહ ચાલશે.

માગણું—તો વિનંતિ કરવાની કે—સદરહ તળાવનું ખાદાણુ
કરાવતાં રૂ. ૮૦૦) થશે, અને આરો બંધાવતાં રૂ. ૨૨૦૦) થશે,
જેથી એકંદર રૂ. ૩૦૦૦) મંજુર કરી તળાવ બંધાવવા કૃપાવંત
થશેજી. એજ વિનંતી. તા. ૧૮-૬-૧૫

ગામ લોકોની સહીઓ.

શા. મણીલાલ રતનચંદ સહી દા. પોતે

શા. ઝવેરભાઈ ભગવાનદાસ સહી દા. પોતે.

પા. પ્રભુદાસ ગંગાદાસ સહી દા. પોતે

પા. ચતુરભાઈ છગાભાઈ સહી દા. પોતે

પા. આશાભાઈ વરજભાઈ સહી દા. પોતે

પા. ત્રીકમભાઈ ફુગરભાઈ સહી દા. પોતે

પા. ગીરધર હરીભાઈ સહી દા. પોતે

પદાર્થ પાઠ.

પાઠ ૧ લો. ગરમી કે ઉષ્ણતા.

પ્ર૦ ગરમી એટલે શું ?

ઉ૦ તમે બળતા દીવા કે અંગારાપર આંગળી ધરશો તો દાઝશો. લોઢાના સળીઆનો એક છેડો દેવતામાં રાખીને તેને બીજે છેડે અડકશો તો દાઝશો ! ઉના પાણીમાં હાથ ધાલશો તો દાઝશો. તડકામાં ખુલ્લા પગે ચાલશો તો દાઝશો. એમ ગરમ વસ્તુને અડકવાથી આપણે દાઝીએ છીએ અથવા તે ઉની લાગે છે. એ લાગણી ગરમીથી થાય છે.

પ્ર૦ ગરમી એ પદાર્થ નથી. એ સાબિત કરો.

ઉ૦ આપણે એક લોઢાના કે પિત્તળના કકડાનો તોલ કરો, પછી તેને ખૂબ તપાવો, અને ફરીથી તેનો તોલ કરો તો બંને વખત તેટલું ને તેટલુંજ તોલ થશે. તેમાં કંઈ વધઘટ થતી નથી. શક્તિ તેની સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય છે. માટે ગરમી એ પદાર્થ નથી, પરંતુ અસર છે. જે જગા રોકે છે, અને જેને વજન છે, તેજ પદાર્થ કહેવાય છે. પણ ગરમીમાં એ ગુણ નથી, માટે તે પદાર્થ કહેવાય નહિ.

પ્ર૦ ગરમીની પદાર્થ ઉપર શી અસર થાય છે ?

ઉ૦ ગરમીથી પદાર્થ ધ્રુલે છે, ઓગળીને રસ થાય છે અને તેની વરાળ પણ થાય છે. એટલે પદાર્થની એક સ્થિતિ બદલાઈને બીજી સ્થિતિ થાય છે.

પ્ર૦ ગરમીથી પદાર્થ ધ્રુલે છે એ દાખલા સાથે સાબિત કરો.

ઉઠ એક ગોળ કડીમાં પીત્તળ કે લોહાનો ગોળા આરપાર જમ થકે એવો લાંબો તે ગોળાને મુઝડીમાં ખૂબ તપાવીએ; પછી તેને કડી ઉપર મૂકીએ તો તે કડીની અંદર ઉતરશે નહિ. વળી એક લોહાની પાટીના કાણામાં બરાબર બંધ બેસતો આવે એવો ખીસો લઈ તેને ખૂબ લાલચોળ તપાવીને સાણસાથી ઝાલીને પાટીના કાણામાં બેસાડીશું તો બેસશે નહિ, વળી એક વાસણ પાણીથી છલાછલ કરીને ચૂને મૂકીને તાપ કરીશું, તો તે જમ તપશે તેમ તેમાંથી પાણી ઉબરાશે, આ ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે હરકોઈ પદાર્થ ગરમીથી પુલે છે.

પ્રા. ગરમીથી પદાર્થ ઓગળે છે એ સાબિત કરો.

ઉ. બરફનો ગાંગડો હાથમાં રાખીએ તો તે હાથની ગરમીથી પાણી થઈ જાય છે. થીજેલું ઘી કે કાપડેલ તડકામાં રાખીશું, અગર દેવતા ઉપર મૂકીશું તો તે પીગળી જશે. ગંધકનો કકડો તાપમાં ધરીશું તો તે પણ પીગળી જશે. કલાઈ, સીસું, રૂપ, સોનું વગેરે ધાતુઓ પણ ઓછો વત્તો તાપ લાગ્યાથી ઓગળીને તેનો રસ બને છે. આ પ્રમાણે ગરમીથી પદાર્થનો રસ થાય છે.

પ્રા. ગરમીથી પદાર્થની વરાળ થાય છે તે સાબિત કરો.

ઉ. પાણીને ખૂબ ઉકાળીએ છીએ ત્યારે તેની વરાળ બને છે. ગંધકના રસને પણ ખૂબ ઉકાળીએ તો તેની વરાળ થઈ જાય છે. પાણીને ગરમ કરવાથી તે પુલે છે, એટલે તેની વરાળ થાય છે, પાણી અને તેની વરાળ એક કામમાં રહી શકતાં નથી; કારણ કે વરાળને પાણી કરતાં સત્તરસે ગણી વધારે જગા જોઈએ છીએ. તેને સાંકડી જગામાં રાખીએ તો તે જગા મેળવવાને બહુજ બળ કરે છે. એવી રીતે વરાળના ધણા બળને કીધે બધાં વરાળ-

યંત્રો ચાલે છે. વરાળનું રૂપ વાના જેવું જે, તેને ઠંડક લગાડી-
એ તો વરાળનું પાણી થઇ જાય છે.

પ્ર૦ ધાતુ અને લાકડા ઉપર ગરમીની અસરમાં શો ફેર પડે છે ?

ઉ૦ ચૂલામાં લાકડાં સળગતાં હોય તેને બીજે છેડેથી અલીને ખંખે-
રીએ કે સંકારીએ તો આપણે દઝાતા નથી, પણ કોઇ ધાતુના
ગળને એક છેડેથી તપાવીએ તો તે બીજે છેડેથી પણ અલી
શકતો નથી. તેનું કારણ એ કે ધાતુમાં ગરમી ઝટ પ્રસરી જાય
છે, અને લાકડામાં તેમ થતું નથી. જે પદાર્થમાં ગરમી ઝટ
પ્રસરે તેને વાહક, અને જેમાં ઝટ પ્રસરતી નથી તેને મંદ-
વાહક કહે છે.

પાઠ ૨ બીજો. ઠંડી.

પ્ર૦ ઠંડીથી પદાર્થ ઉપર શી અસર થાય છે ?

ઉ૦ ઠંડીની અસરથી પદાર્થ સંકોચાય છે, જે પદાર્થો વાયુ રૂપ હોય
તે પ્રવાહી બને છે, અને પ્રવાહી હોય તે ઘન થઇ જાય છે.
માટે ઠંડી પદાર્થોની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરે છે. પરંતુ તેની અસર
ગરમીની અસરથી ઉલટી છે.

પ્ર૦ ઠંડીથી પદાર્થ સંકોચાય છે એવું દાખલાથી સાબિત કરો.

ઉ૦ લુહાર પૈડાને પાટો ચઢાવે છે ત્યારે પૈડાના ઘેરાવા કરતાં પાટાનું
ચક્કર ઓછા ઘેરાવવાળું રાખે છે, એ પાટાને ખૂબ લાલચોળ
તપાવી પૈડા ઉપર ચઢાવે છે એટલે તે ચઢી રહે છે. પૈડાથી પાટો
ઓછા ઘેરાવાનો હતો પણ ગરમીથી પુલીને પાટો વધ્યો, તેથી
ચઢી ગયો. તેના ઉપર ઠંડુ પાણી છાંટીએ એટલે સંકોચાઇને
પૈડા સાથે સળજડ ચોટી જાય છે.

પ્ર० વાયુરૂપ પદાર્થ ઠંડીથી પ્રવાહી બને છે તે દાખલાથી સાબિત કરો.

ઉ० એક લાંબા નાળચાવાળી ચાદાનીમાં પાણી ભરી તેનું ઢાંકણું સજ્જડ બેસાડીએ, અને પાણીને ઢિંકાળીએ તો નાળચામાંથી વરાળ નીકળવા માંડશે; તે નાળચાપર થોડું ટાકું પાણી રેડીએ, તો નાળચાને છેડે પાણી ટપકતું દેખાશે. એ પાણી અંદરની વરાળનું બનેલું છે. નાળચાપરના ટાકા પાણીથી અંદરની વાયુરૂપ વરાળ પ્રવાહી થઇ તેનું પાણી બન્યું.

પ્ર० ઠંડીથી પ્રવાહી પદાર્થ ધન ચાય છે તે સાબિત કરો.

ઉ० એક પ્યાલામાં થોડુંક પાણી લઇ તેને બરફથી વચ્ચે મૂકીશું, તો પાણી ઠરી જઇને તેનું બરફ થશે એટલે પાણી ભરેલા વાસણને ધણીજ ઠંડી લગાડીએ તો તેનું બરફ થઇ તે વાસણને તોડી નાંખે છે. કારણ કે પાણીને ઠંડી લાગ્યાથી તે ઝુલે છે, એટલે તેને પાણી કરતાં વધારે જગા જોઇએ છીએ. આ કારણથી બરફના કકડો પાણીમાં તરતા મુકીએ તો તે તરે છે. આ પ્રમાણે ધણી ટાઢના વખતમાં દરિયામાં ધણીવાર બરફના ડુંગરા તરતા દેખાય છે.

પ્ર० ગરમી ને ઠંડીની અસર એકજ જગા ઉપર જુદી જુદા માણસને જુદી જુદી ચાય છે તેનું શું કારણ ?

ઉ० ધારો કે એક માણસ કોઇ હિંચા પર્વત ઉપરથી નીચે ઉતરે છે, ને બીજો નીચેથી ઉપર ચડે છે, બંને અરધે રસ્તે મળે છે, અહીં નીચે ઉતરનારને ગરમી લાગવાથી તે પોતાના અંગરખાની કસોટી ઓડે છે; અને ઉપર ચઢનારને જેમ જેમ ઉપર જાય છે તેમ તેમ ઠંડી વધારે લાગવાથી વધારે વધારે કપડાં ઓઢતો જાય છે. આ પ્રમાણે તેઓ જ્યાં મળે છે, ત્યાં હવા જુદી નથી; પણ તેની અસર દરેકને જુદી જુદી લાગે છે, તેનું કારણ એ કે તેઓ જુદે જુદે ઠંકણેથી આવ્યા છે.

વળી બીજો દાખલો લઈએ. કાચના ત્રણ પ્યાલા લઈએ. એક ઠંડુ પાણી, બીજામાં હુંફાળું ને ત્રીજામાં ગરમ પાણી ભરીએ. હવે ઠંડા પાણીમાં તમારા જમણો હાથ ને ગરમ પાણીમાં કાબો હાથ બોલો. થોડા વખત પછી તમારા બંને હાથ હુંફાળા પાણીમાં બોલો તો જમણા હાથને તે પાણી ગરમ અને કાબો હાથને ઠંડુ લાગશે. હુંફાળું પાણી તેનું તેજ છે, ને હાથ પણ તેના તેજ છે, પરંતુ અસર જુદી જુદી થાય છે, આ ઉપરથી એકને જે ઠંડા કહે તેને બીજો ગરમ કહે, કારણ કે ગરમી અને ઠંડી મુકાબલે બોલાય છે.

પાઠ ૩ નો. ફટકડી.

પ્ર० ફટકડીમાં ક્યાં ક્યાં ગુણ છે ?

ઉ० ચળકતી, અર્ધ પારદર્શક, ખરડ, ખાટા અને તુરા સ્વાદવાળી, પાણીમાં ઓગળે એવી, દેવતા પર મુકવાથી ખદખદે એવી, અને રંગે ઘોળા છે, તથા તે પહેલદાર છે.

પ્ર० ફટકડી પહેલદાર શાથી ગણાય છે ?

ઉ० ફટકડી ઝીણા ઝીણા પાસાદાર કણની બનેલી છે, તેના દરેક કકકાને ચાર લીસી ને ચળકતી બાજુઓ છે, તેની કાર લીસી ને ધારવાળી છે, તેની ખાત્રી માટે ગરમ પાણીમાં જેટલી ઓગળે તેટલી ફટકડી ઓગાળવી, પછી તેને કાચના પ્યાલામાં રેડી ઠંડુ પડવા દેવું. તો પ્યાલાની બાજુએ ચાર પાસાદાર કણ બાજેલા જણાશે. આ ઉપરથી માત્રમ પડે છે કે—સાકર, ખાંડ, માંદું, ગંધક વગેરેની પેઠે ફટકડીના પહેલ કુદરતી રીતે બંધાય છે.

પ્ર० ફટકડીને પતાસા જેવો આકાર શી રીતે બંધાય છે ?

ઉં એક ઠીકરી કે વાસણમાં ફટકડીના ગાંગડાને દેવતા પર મુકીએ, તો તેમાં પાણીના ભાગ હોવાથી ખદખદે છે; ને તેમાં રહેલું પાણી વરાળ થઈને ઉડી જાય છે. અને ગરમીથી થયેલું, ફટકડીનું પાણી જેવું રૂપ, ઠંડુ પડી તેનો પતાસા જેવો આકાર થાય છે. તેનો ઝટ બૂકો થઈ શકે છે; તેને લોકો કુદાવેલી ફટકડી કહે છે.

પ્ર૦ ફટકડીની બનાવટ કહો.

ઉં એ ખાણમાંથી નીકળતો એક જાતની માટી સાથે મળેલો ખનિજ પદાર્થ છે. તે એક જાતના કાળા રંગના ખડકોમાં બનેલી હોય છે. ફટકડીવાળી માટી ખોદી લાવી તેને નદી કે તળાવના કિનારે ક્યારા કરીને તેમાં ભરે છે, અને તેના ઉપર ઘણું પાણી છાંટે છે. ત્રીજે ત્રીજે દહાડે પાણી છાંટવાથી તેરમે દહાડે સૂર્યની ગરમીથી તે માટી ધુસીને તૈયાર થાય છે. આને ફટકડીનું બી ઐટલે તુરી કહે છે. આ તુરીને પાણીમાં ઓગાળી ૨૧ ભાગે ૬ ભાગ સુરોખાર ઉમેરી હલાવી કરવા દે છે. પછી ઉપરનું નીતર્યું પાણી કાઢી માટીના કાચા માટલામાં ભરે છે. તે માટલામાં જમીનમાં ખાડો ખોદી મૂકે છે. ઐટલે બે દહાડાની અંદર ફટકડીના ગાંગડા બાજે છે. તે કાઢી લઈને તેને વધારે ઓખખા કરવા માટે પાણીમાં ફરીવાર ઓગાળી ઉકાળે છે. તેથી ઓખખી ફટકડી તૈયાર થાય છે. પંજળ્ય કરતાં કચ્છની ફટકડી સારી છે.

પ્ર૦ ફટકડીનો શો ઉપયોગ છે ?

ઉં કાષ્ઠ માણસને કચ્છર માર વાગેલો હોય ત્યારે ખાંડ સાથે ફટકડી ફકાવે છે. ઉલટીમાં લોહી જતું હોય, છાતીમાં દાહ બળીને ઓટકાર આવતા હોય, તે વેળા ફટકડીનું પાણી પાવાથી ફાયદો

થાય છે, આખો દુઃખતી હોય તો તેનું પાણી છાંટવાથી, અવાળું
 પુશ્યું હોય, ગળામાં ચોરીઆ ઉપડ્યા હોય, મોંમાં કે જીભે ચાંદા
 પડ્યા હોય, તો પુલાવેલી ફટકડીના પાણીના કાગળા ઝરવાથી,
 નસકારી પુટતી હોય તો તેની ઝીણી બૂંટી કરી સુંઘવાથી, અને
 હરસથી લોહી પડતું હોય તો તેના પાણીથી બંધ થાય છે. વળી
 રંગની ખુબ ચળકાટી લાવવા માટે રંગારા લોકો તેને રંગમાં
 નાખે છે. તેમજ મીણખત્તી અને કાગળો બનાવવામાં, ચામડાં
 પકવવામાં, છીટો છાપવામાં, મેલું પાણી ચોકખું કરવામાં, મેં-
 દીનો રંગ લાવવામાં, અને દાંત રંગવામાં ફટકડી વપરાય છે. જે
 લાકડું, કાગળ, ને લુગડું ફટકડીના પાણીવાળું કરી સળગાવીએ,
 તો તે ઝટ સળગતું નથી. દુધને ઉકાળીને જરા કાકીલું થતા દધને
 તેમા ફટકડી નાંખીએ, તો તરત દહીં જામી જાય છે, આ પ્રમાણે
 દવામાં અને હુન્નરમાં પણ ફટકડીનો ઉપયોગ થાય છે.

પાઠ ૪ થો. સીસું, કલાઈ અને જસત.

પ્ર. સીસામાં કયા કયા ગુણ છે ?

ઉ. તે મેલા જુરા રંગનું ખરખરડું, વજનમાં બારે, નરમ એટલે
 ઝટ કાપી શકાય એવું, ઝટ ઝોગળે એવું, અને થોડી વાર તાપ-
 પર રાખીએ તો ઝોગળી જાય છે.

પ્ર. સીસું શા કામમાં વપરાય છે ?

ઉ. એના પાણીના નળ બને છે, તથા બંદુકની ગોળીઓ જેને
 છરી કહે છે, તે બને છે, સીસાનાં પતરાં બને છે.

પ્ર. સીસાની ઉત્પત્તિ કયાં થતી હશે ?

ઉ. બીજા ધાતુઓની પેઠે સીસું પણ જમીનમાંથી નીકળે છે. તેથી

તેને ખનિજ પદાર્થ કહે છે. તે હિંદુસ્તાન, ખલદેશ, જર્મની, ઇંગ્લાંડ, આસ્ટ્રેલિયા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વગેરે દેશોમાં નીકળે છે. તે જમીનમાંથી ચોકખું નીકળતું નથી. પણ માટી સાથે મળેલું નીકળે છે, તેને સાફ કરવાને ખાંડી ભુકો કરી પાણીથી ધોઈ નાખે છે. તેથી માટી નીકળી જાય છે. પછી તેમાં કાલસા ને ચુનો મેળવીને બકીમાં તાપ કરે છે એટલે સીસાનો રસ થઈ ને નીચે પડે છે, તે ચોકખું સીસું ઉપયોગમાં લે છે.

પ્ર. કલાઇમાં કયા કયા ગુણુ છે ?

ઉ. તે રંગે ધોળી છે અને ચળકતી જણાય છે. દેવતામાં નાખીએ તો સીસા કરતાં કઠણુ છતાં ઝટ ઓગળી જાય છે. તેને ટીપીએ તો પાતળા પતરાં થઈ શકે છે; તે એટલાં પાતળા થાય છે, કે તેના ૧૦૦૦ વક ભેગા ઉપરાઉપરી મુઠીએ તો-તેની ઉંચાઈ ફક્ત એક ઇંચ થાય છે, તેને ખેંચી તાર બનાવે છે પણ તે ઝટ તુટી જાય છે. તે નરમ છે તેથી સહેલથી વળી શકે છે. તેના પર હવાની અસર થોડી થાય છે. તેથી કાટ ચઢતો નથી. ખીજા ધાતું કરતા વજનમાં હલકી છે. આ ઉપરથી તેના ત્રણ ગુણુ નીચે પ્રમાણે છે. ધોળી, ચળકતી, નરમ વળી શકે એવી, દેવતામાં ઓગળે એવી, પતરાં તથા વરક થાય એવી, તાર થાય એવી, અને પાણી કરતાં સાતગણી ભારે છે.

પ્ર. કલાઇની ઉત્પત્તિ ક્યાં અને શી રીતે થાય છે ?

ઉ. તે ખલદેશ, ઇંગ્લાંડ, જર્મની સિસિલી, મેક્સિકો, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અને આસ્ટ્રેલિયા વિગેરે દેશોમાં નીકળે છે તે જમીનમાંથી નીકળે છે તેથીજ ખનિજ કહેવાય છે, તે ખાણમાંથી ચોકખી નીકળતી નથી પણ માટી અને પત્થરા સાથે મળેલી હોય છે. તેને

ખોદી કાઢી ખાંડી જુકા કરે છે, અને પાણીથી ધુએ છે, તેથી માટી નીકળી જાય છે. એ કાચી ધાતુને કાચલા અને ચુનો મેળવી ભટ્ટીમાં નાખે છે, એટલે કલાઈનો ચોકખો રસ નીચે વાસણમાં જૂદો પડે છે. જવા પાસેના ખાંકા બેટમાંથી ચોકખી કલાઈ આવે છે. લોઢા, તાંબા ને જસત કરતાં તે ઝોછી નીકળે છે તેથી તે મોંઘી મળે છે.

પ્ર૦ પાણી કરતાં કલાઈ સાતગણી ભારે છે એ શી રીતે નક્કી કરી શકાય ?

ઉ૦ એક પ્યાલામાં પાણી ભરી તેનું વજન કરીએ; હવે તેજ પ્યાલામાં કલાઈનો રસ ભરી તોળીએ તો તે રસ પાણીના વજન કરતાં સાત ગણો ભારે થશે.

પ્ર૬ વાસણોને કલાઈ શી રીતે ચઢાવતા હશે ?

ઉ૦ જે વાસણને કલાઈ ચઢાવવી હોય તેને ખુબ માંજીને સાફ કરે છે. પછી તેને દેવતામાં તપાવીને પકવેલા નવસારનો તેમાં જુકા નાંખે છે ને પછી કલાઈનો કડકો લાઇ તેમાં ધસે છે, એટલે તરત કલાઈનો રસ થઇ જાય છે. પછી ૩ કે ૪ લુગડાનો કુચો લઈ તે વાસણમાં ફેરવે છે તેથી બધા વાસણમાં કલાઈનો રસ લાગી જાય છે, પછી તેને ટાઢા પાણીમાં બોળી કાઢે છે, તેથી વાસણો રૂપા જેવાં ચળકતા જણાય છે.

પ્ર૦ કલાઈ શા કામમાં આવે છે ?

ઉ૦ કલાઈને કાટ લાગતો નથી, તેથી તાંબા, પીતલ અને લોઢાનાં વાસણોને કલાઈ ચઢાવે છે. કલાઈ દીધેલાં વાસણોમાં ખટાશવાળી વસ્તુઓ કટાતી નથી. કલાઈ સાથે સીસા અથવા જસતની મેળવણી કરીને ચડવા, વટલોઈ, વાડકા, ખરણી, બોધરણી વગેરે

ખનાવે છે; તેને કલાધનાં વાસણ કહે છે. એકલી કલાધનાં વાસણને તાપ પર મૂકવાથી ઝાગળી જાય છે. કલાધમાં તાંબુ મેળવીને કાંસુ તથા ધંટની ધાતુ ખનાવે છે. રણ ખનાવવામાં કલાધ વાપરે છે. મિઠાઈપર, વિલાયતી સાબુ પર અને ખાટલીના ઘુચ ઉપર કલાધના વરક ચોટે છે. વૈદ લોકો કલાધનો ખંગ ખનાવી દવામાં વાપરે છે.

પ્ર૦ જસત વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ સીસા અને કલાધની પેઠે જસત પણ ખનિજ પદાર્થ છે ને સીસા કલાધની પેઠેજ તેને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. જસતનાં પતરાં બને છે ને તે છાપરાં ઉપર જડવામાં આવે છે. આ પતરાં એકલાં જસતનાં બનતાં નથી પણ જસત ચઢાવેલા લોહાનાં બને છે. જસતને લીધે પતરાં કટાતાં નથી. તાંબામાં જસત મેળવવાથી પિત્તળ બને છે, અને તાંબામાં કલાધ મેળવવાથી કાંસુ બને છે. સીસું, કલાધ ને જસત એ ત્રણે ધાતુઓ લગભગ ગુણમાં મળતી છે.

પાઠ ૫ મો. લાકડું ને હાથીદાંત.

પ્ર૦ લાકડાં શેમાંથી નીપજે છે ?

ઉ૦ સઘળાં લાકડાં વનસ્પતિમાંથી થાય છે. જાડો મોટાં થઇ સુકાઈ જાય છે, તેને કાપી લાવી જે ઉપયોગમાં લેવાં હોય તે પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ કરે છે, જેટલાક તો મોટાં યથેલાં જાડોને લીલાં ને લીલાંજ કાપી લાવી ઉપયોગમાં લે છે.

પ્ર૦ સઘળાં લાકડાં એક સરખાંજ હશે કે તેમાં કાંઈ ભેદ હશે ?

ઉ૦ સઘળાં લાકડાં એક સરખાં હોતાં નથી, જુદી જુદી જાતનાં હોય છે. કોઈ જાડનાં લાકડાં કઠણ, ચીકણાં, મજબુત અને સંગીન હોય છે. એવાં લાકડાં ઇમારત બાંધવાના કામમાં આવે

છે. સાગ, સીસમ, ખેર, લીમડો, મહુડો, આંબો વગેરે ઝાડો એ જાતનાં છે. કેટલાંક ઝાડોનાં લાકડાં પોચાં અને અંદરથી ગરવાળાં હોય છે. પોચાં લાકડાં બળતણના કામમાં વપરાય છે, ને ગરવાળાં લાકડાંની પાણી જવાની પરનાળો બનાવે છે. તાડ, નાળિયેરી, ખજૂરી વગેરે એ જાતનાં છે. કેટલાંક લાકડાં રેસા રેસાવાળાં હોય છે. તેના ઉભા રેસા આપણે ભેઈ શકીએ છીએ. એવા લાકડાંનું પાટીઉં દરેક રેસામાંથી હાથવડે આપણે ચીરી શકીએ છીએ. દેવદાર વગેરે ઝાડ એ જાતનાં છે.

પ્ર૦ ઝાડ કેટલા વરસનું છે તે શી રીતે પારખી શકાય ?

ઉ૦ આપણે આંબો, બાવળ, ફણસ વગેરેનાં લાકડાંને વહેરીએ, તો અંદરની બાબુએ ગોળ કુંડાળાં દેખાય છે. જ્યારે વખતઠ્ઠતુ ખેસે છે, અને ઝાડને કુંપળો પુટે છે. ત્યારે ઝાડ ભેસભેર વધે છે. તે વખતે થડમાં પહેલાંના બંધાએલા લાકડા ઉપર એક નવો લાકડાનો થર બાજે છે. બીજો વરસે વળી બીજો થર આવે છે. એમ વરસોવરસ થરનો વધારો થયાં કરે છે. જે લાકડાંમાં આવાં કુંડાળાં હોય છે, તેમાં વરસોવરસ નવો થર બંધાય છે; તેથી એ કુંડાળાંની ગણતરી ઉપરથી ઝાડની ઉંમર કહી શકાય છે.

પ્ર૦ લાકડાંનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ મેજ, ખુરશી, ખાટલા, પેટીઓ, કબાટો, વહાણ, ગાડાં, આગ-ગાડીના ડબ્બા, વાસણો ઓળરો, રમકડાં વગેરે અગણિત ચીજો લાકડાંની થાય છે. કઠણ અને ચીવડ લાકડાંના શેરડી પીસવાનાં કોલુ, ધાણી, હળ, વગેરે હુતીનાં ઓળરો બને છે. કેટલાંક લાકડાં ધમારતના કામમાં આવે છે; અને કેટલાંક લાકડાં બળતણના કામમાં વપરાય છે.

પ્ર૦ હાથીદાંત કોને કહે છે ?

ઉ૦ હાથીના શરીરનાં બધાં હાડકાં હાથી દાંત નથી. પણ હાથીની મુંઠ ઉપર જે મોટા બે દંતુશળ હોય છે તેજ હાથીદાંત છે. પરંતુ લોકો હાથીનાં હાડકાંને પણ હાથીદાંતને ઠેકાણેજ વાપરે છે.

પ્ર૦ હાથીના દંતુશળનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ હાથીના ઉપલા જડામાં જે બે દાંત નીકળે છે, તેને દંતુશળ કહે છે. આ દંતુશળ આવ્યા અગાઉ તેની જગાએ દુધીઆ દાંત હોય છે. તે બે વરસની ઉંમર પછી ખરી પડે છે, અને દંતુશળ કુટે છે. આ દંતુશળ હાથીની ખોપરી સુધી ઉંડા ગયેલા છે, તે તેની જાંઘની સુધી વધ્યા કરે છે. કોઈ વખત એ દંતુશળ એટલા વધેલા જોવામાં આવે છે કે ચારથી સાત ફુટ લાંબાં હોય છે, અને તેનું વજન ૫ થી ૭ મણ સુધી હોય છે. લાંબા દંતુશળને કારીગર લોકો કરવતથી વહેરીને કકડા કરે છે, તેને લાટા કહેવાય છે.

પ્ર૦ હાથીદાંતમાં ક્યા ક્યા ગુણ છે ?

ઉ૦ હાડકાં કરતાં હાથીદાંતનો રંગ ઘોળો પીળાશ પડતો છે. તે કઠણ ચળકતો ને ધટ્ટ છે, હાથીદાંતને વધારે વાર પાણીમાં બોળા રાખીએ તો તે વજનમાં વધે છે, તેથી તે શોષક છે. હાડકું, હાથીદાંત અને લાકડું એ ત્રણેના સરખા કદના કકડાને તોળી જોશો તો હાથીદાંતનું વજન વધારે થશે, તેથી તે ભારે છે. હાથીદાંતની કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ પદાર્થ સાથે અથડાય તો તે ઝટ ભાગી જાય છે, તેથી તે બરડ છે. વળી તેના ઉપર તરેહ તરેહના રંગ ચઢી શકે છે.

પ્ર૦ હાથીદાંતની વધારે છત ક્યા હશે ?

ઉ૦ ખલ્લદેશ, આશામ, લાંકા અને આફ્રિકામાં હાથીની વસ્તી ધણીજ

છે, તેથી તે દેશમાં ધણેજ હાથીદાંત થાય છે. ત્યાંથી આપણા દેશમાં આવે છે.

પ્ર૦ હાથીદાંતનો શા ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ આપણા દેશમાં તેના ચુડા, ચુડીઓ, છલા વગેરે થાય છે, વિલાયતમાં તેના સુંદર રમકડાં, કાતર, લાકડી, ચપ્પુના હાથા, ગોળા, છત્રીના હાથા, કાંસડીઓ, સોગડાં, શેતરંજના મહોરાં, ધડીઆળના અછોડા, વગેરે બનાવે છે. આપણા દેશના કારીગરો હાથીદાંત ઉપર સુંદર નકશી કાતરે છે. તથા તેના વળીઆ, બંગડીઓ, અને કંકણ સુંદર બનાવે છે. હાથીદાંતને વહેરતાં ને બૂકો પડે છે, તે કપાસીઆ સાથે દુઝણી બેંસુને ખવરાવે છે તેથી તેનું દૂધ વધે છે. તેના કાપલા પાડી ઉંચી જાતનો કાળો રંગ બનાવે છે. વળી દવાના ઉપયોગમાં પણ વાપરે છે.

પાઠ ૬ ઠો. પુલ, તેના ભાગ, અને કાર્ય.

પ્ર૦ ફૂલના કયા કયા ભાગો હશે ?

ઉ૦ તેમાં ચાર ભાગ છે. ૧ વજ, ૨ ફૂલની પાંખડીઓ, ૩ નરતંતુ, અને ૪ સ્ત્રીતંતુ.

પ્ર૦ વજ કોને કહે છે ?

ઉ૦ ફૂલની બીડાએલી કળીઓ ઉપર લીલા રંગનું વીંટાએલું પડ હોય છે, તેને વજ કહે છે. એ ફૂલનું બહારનું ઢાંકણ છે. તેનાથી ફૂલની માંહેના કામળ ભાગનું ટાક, તાપ, વરસાદ અને પવનથી રક્ષણ થાય છે. કેટલાંક ફૂલમાં વજને છુટી પાંખડીઓ હોય છે. કેટલાકમાં જોડાએલી પાંખડીઓ હોય છે.

પ્ર૦ ફૂલની પાંખડીઓ વિષે શું જાણો છો ?

ઉં નોકાએલી પાંખડીઓ સાથે આવવાથી જે સળંગ ભાગ બને છે, તેને ફૂલ મંછી કે ગોટા કહે છે. જ્યારે તે ખીલવા માંડે છે ત્યારે અંદરની બાલુઓ વળગેલી હોય છે, અને તેમાં ખીલે છે, ત્યારે ગુલાબ, કરણ અને આકાશ વગેરેનાં ફૂલની પાંખડીઓ છુટી છુટી થાય છે. અને ધંતુરા વગેરેની પાંખડી એક ઉપર એક વીંટાએલી રહે છે, તેથી તેના ફૂલનો ઘાટ પહોળા મોની ભુંગળા જેવો એટલે શરણાઈ જેવો દેખાય છે. પાંખડીઓ એ ફૂલનું બીજું ઢાંકણ છે.

પ્ર૦ નરતંતુ અને સ્ત્રીતંતુ કોને કહે છે ?

ઉં ફૂલની અંદરની બાલુએ જે ઝીણા સૂતરના જેવા તાંતણા જણાય છે, તેને નરતંતુ કે પુંકસર કહે છે. ગુલાબના ફૂલમાં એવા ઘણા તંતુ છે, બીંડીના ફૂલમાં પણ ઘણા હોય છે. અગથીઆના ફૂલમાં એવા દૃઢ તંતુ હોય છે. ઘણાં ફુલોમાં પાંચ નરતંતુ હોય છે, પણ મોગરાના ફૂલમાં બેજ હોય છે.

સ્ત્રીતંતુ—એ નરતંતુની નીચે આવેલા છે. એના તાંતણા ફૂલના મધ્ય ભાગમાં હોય છે. એ તંતુમાં પોલી નળી જેવું હોય છે, ને તેના માથા ઉપર બારીક જળી હોય છે. નરતંતુ અને સ્ત્રીતંતુના સંયોગથી નવું ફળ પેદા થાય છે.

પ્ર૦ ફૂલમાંથી બીજ શી રીતે થાય છે ?

ઉં પુંકસરના પાતળા તાંતણાને મથાળે નાની કાચળી જેવું દેખાય છે, તેને પરાગકોશ કહે છે. પરાગકોશમાં ઝીણા ઝીણા દાણા હોય છે તેને પરાગ કણ કે રજ કહે છે. જ્યારે નરતંતુનો પરાગ પાકીને ફાટે છે, ત્યારે તેમાંના કણ સ્ત્રીતંતુની જળી ઉપર પડે છે.

ને સ્ત્રીતંતુના મધ્ય ભાગમાં એક નળી હોય છે ત્યાં જાય છે.

આ પોલી જગા ખી બનવાનું સ્થાન એટલે ખીજશ્ચય છે.

પ્ર. નરતંતુ અને સ્ત્રીતંતુ બધી જાતનાં ફૂલોમાં હશે ?

ઉ. ના. દરેકમાં હોતા નથી. ગુલાબ, લાંબુ વગેરે કેટલાક ઝાડમાં બંને તંતુઓ એકજ ફૂલમાં ભેગા હોય છે. કેટલાંક ફૂલોમાં એકલા નરતંતુ અને કેટલાંકમાં એકલા સ્ત્રીતંતુ હોય છે. વળી પપૈયા, ખજૂરી, વાંસ, તાડ વગેરે ઝાડમાં નરતંતુ અને સ્ત્રીતંતુ બુદ્ધ બુદ્ધ ઝાડ ઉપર હોય છે. જ્યારે નરતંતુનો પરાગ પાડીને ફાટે છે ત્યારે વાયરા સાથે ઊડીને અથવા જનાવર ચાંચમાં ભરાવી લઈ જઈને ખીજના સ્ત્રીતંતુમાં નાંખે છે, ત્યારેજ તેમને ફળ આવે છે.

પ્ર. ફૂલનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ. ગુલાબ, મોગરા, ચંબેલી વગેરેમાંથી અત્તર અને સુગંધી તેલ બને છે. કેસુડાં, પારિજાતક વગેરેમાંથી રંગ બને છે. કાળી શલા-વર અને કેળના પોટાનું શાક બને છે. ગુલાબ, લવિંગ વગેરે ઓસડના કામમાં આવે છે. ગુલાબ, કરેણ, મોગરા, ચંપો વગેરે ફૂલોના તોરા, હાર, ગજરા વગેરે બને છે. તેમાં ખીચ્યા વગરની કળીઓના હાર બહુ શોભા આપે છે. દેવની પુખ્તમાં પણ ફૂલોનો ઉપયોગ થાય છે. ફૂલમાંથી ફળ અને ખી ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ ફળ અને ખીયાંથી પાછાં નવાં ઝાડો ઉત્પન્ન થાય છે.

પાઠ ૭ મો. ફળ, તેના ભાગ, અને કાર્ય.

પ્ર. ફળની રચના કેવી હશે ?

ઉ. બધાં ફળોને ઉપર છાલ, અને અંદર ખીયાં હોય છે. તેમાં કોઈની છાલ કુમળી, કોઈની જરા કઠણ, કોઈની ઘણી કઠણ, કોઈ રસ-

વાળાં કોઇ રેસાવાળાં અને કોઇ ગરવાળાં અને કેટલાક બેવડા છેડા-
વાળાં હોય છે.

પ્ર૦ કુમળી ઊલવાળાં ફળ કેવાં હોય છે ?

ઉ૦ કુમળી ઊલનાં ફળની અંદર ગર કે રસ બરેલાં હોય છે. તેમાં
એક કે વધારે બી હોય છે, અને તે બીનું પેલા રસ કે ગર વડે
પોષણ થાય છે.

પ્ર૦ રસવાળાં ફળ કયાં હશે ?

ઉ૦ કેરી, લીંબુ, નારંગી, બોર, ગુંદા, રાણુ વગેરે.

પ્ર૦ ગરવાળાં ફળ કયાં હશે ?

ઉ૦ જમરખ, કેળાં, સફરજન, ખજૂર, પપૈયા, દ્રાક્ષ રીંગણાં, દુધી,
સકરટેલી, તડચુચ વગેરે.

પ્ર૦ થોડી કઠણુ ઊલવાળાં ફળ કયાં હશે ?

ઉ૦ આ જાતનાં ફળો ઉપરની ઊલ જરા કઠણુ હોય છે, અને તેમાં-
નો ગર અકેકા બીયા ઉપર જુદો જુદો ચોટલો હોય છે, તેને
કળીઓ કહે છે. તેનો સ્વાદ મીઠો હોવાથી લોકો ખાય છે, દાડમ,
સીતાફળ અને આમલી આ જાતનાં છે.

પ્ર૦ ધણી કઠણુ ઊલવાળાં ફળ કયાં હશે ?

ઉ૦ આ જાતનાં ફળોની ઉપર કઠણુ છોડું વીંટાએલું હોય છે. તેમાં
કોઇમાં ગર, કોઇમાં રેસા અને કોઇમાં બીજા છેડામાં બીયાં હોય છે.

પ્ર૦ કઠણુ ઊલનાં ગરવાળાં ફળ કયા કયા હશે ?

ઉ૦ કેડું અને આલુ બદામ (સકરપારા) ના ફળમાં ગર હોય છે.
રસ અને ગર ધણી મીઠાં હોવાથી માણસ અને બીજા પ્રાણીઓ
ખાય છે.

પ્ર૦ રેસાવાળાં ફળ કયાં હશે ?

ઉં નાળીએર, કપાસનાં છંડવાં, આઠાલીઆં વીગેરેમાં રેસા રેસા વીંટાએલા હોય છે. ખીનું રક્ષણ થવાને રેસા ધણુજ ઉપયોગી છે. વળી માણુસો રેસાને જુદા જુદા કામમાં વાપરે છે.

પ્ર૦ ત્રીજા છોડામાં ખીયાવાળાં ફળ કયાં હશે ?

ઉં સોપારી અને બદામના ફળો ઉપર કંઠણ ટોપ જેવી છાલ હોય છે. વળી બદામની મીઝ ઉપર ખીજું કંઠણ છોડું હોય છે.

પ્ર૦ ફળનું કામ અને ઉપયોગ શો થાય છે ?

ઉં ફળમાં જે ખી હોય છે તેનું પોષણ કરવું અને રક્ષણ કરવું એ તેનું કામ છે. જ્યારે ખી પાકીને ઉગવા જેવું બને છે, ત્યારે ફળનું કામ પતી રહે છે. પાકેલાં ફળ માણુસો ઉતારી લે છે. અગર એની મેજે ઝાડ ઉપરથી ખરી પડે છે, પ્રાણીઓનાં ખોરાક વગેરેના ઉપયોગમાં ફળના ખીયાં આવે છે. વળી કેટલાકમાંથી નવી વનસ્પતિ થાય છે. જેમ ખી સારાં ને મોટા થાય છે, તેમ તેમાંથી સારાં ફળ અને મોટાં ઝાડો બને છે. કેટલાંક ખી કાઢીને જમીનમાં મળી જાય છે.

પાઠ ૮ મો. ખી, તેના ભાગ અને કાર્ય.

પ્ર૦ ખી શી રીતે પેદા થાય છે ?

ઉં સ્ત્રીતંતુના ખીજશયમાં જે ગોળ ઈંડાં જેવો પદાર્થ હોય છે, તેમાંથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થવાથી ખી પેદા થાય છે.

પ્ર૦ ખીની બનાવટ કેવી રીતની હશે ?

ઉં તેવી બનાવટ ઈંડાના આકારની છે. ખીના ત્રણ ભાગ છે. ૧ મુલાંકુર, દાળ અથવા ફાડ ને ૩ ફેતરાં કે છાલ ખીની રચનાનાં સૌથી કામનો ભાગ મુલાંકુર છે. મુલાંકુર એટલે મૂળના ફણુગા, ખીજની બે ફાડની વચ્ચે તાંતણા જેવો ધોળો પદાર્થ

દેખાય છે. એનાથી બી બને છે, અને બીથી નવું જાડ પેદા થાય છે. ફાડ અથવા દાળ-બદામની મીંજનું ફેતરું ઉતર્યા પછી તેની બે સરખી ફાડો થાય છે. અને વચ્ચે પાસે બીજાંકુર હોય છે. તેનું એ ફાડોથી રક્ષણ થાય છે. ફેતરું કે જાલ—આપણે વગર પલાળેલી બદામની મીંજનું ફેતરું ઉખાડીશું, તો ઉખડશે નહીં. પણ તેને બિના પાણીમાં પલાળીને મીંજને ચપટી વચ્ચે રાખી દાખીશું, તો ઉપરનું ફેતરું ઉખડી જશે. તેમજ મગફળી, ચણા, કચુકા અને કાળુ વીગેરેને શેકવાથી તેનાં ફેતરાં ઉખડી જાય છે. આ ફેતરાથી માંહેના ભાગનું રક્ષણ થાય છે.

પ્ર૦ બે ફાડવાળાં બી શી રીતે ઓળખી શકશો ?

ઉ૦ તેની ખાત્રી એ કે તે ઉગે છે, ત્યારે તેને પ્રથમ બે પાંદડાં આવે છે. મગ, અડદ, ચણા, વાલ, તુવર, કચુકા, લાંગ, વટાણા, ગોટલો બદામની મીંજ વગેરે બે ફાડવાળાં બીયાં છે. વળી વડ, લીમડો, પીંપર વગેરે ઝાડોને એક થડ અને તેનાથી ધણું ડાળા, ડાળાઓ પુટેલાં હોય છે. તે લાકડું ને જાલ છુટાં હોય છે. આ ઝાડોનાં બીયાં બે દાળવાળાં છે.

પ્ર૦ એક દાળવાળાં બી શી રીતે ઓળખી શકશો ?

ઉ૦ તેની પરીક્ષા એ છે કે, તે ઉગે છે ત્યારે તેને પ્રથમ એક પાંદડું આવે છે. ઘઉં, બાજરી, જીર, જવ, મકાઈ, કમોદ, વગેરે એક દાળવાળાં છે. વળી શેરડી, વાંસ, નાળિયેરી, બજૂરી, તાડ વગેરે ઝાડનાં બીને એકજ ફાડ હોય છે.

પ્ર૦ બીને ફગણો શી રીતે પુટતો હશે ?

ઉ૦ આપણે કુંડાં, કુડીઓ અને રામપાતરમાં માટી ભરી ઘઉં, આમલી, ફેરીનો ગોટલો એ બધાને વાવીએ, અને રોજ પાણી

પાપએ, તો સાત આઠ દહાડામાં ફણુગા પુટેલા જણાશે. ક્યુકો જોઈએ તો તે ફણુગાને માથે ટોપકાની પેઠે બહાર નીકળેલા જણાશે. અને તેની બે ફાડની વચ્ચે ખાંચમાં પોચો ગર છે, તે જમા-એથી તેને ફણુગો પુટેલો જોશે. અને ધઉંમાં જ્યાં નાકાં જેવી ખાંચ છે, તે ઠેકાણે ફણુગો પુટેલો છે, વળી ગોટલો એક બાજુ-એથી ફાટેલો છે, ને તેની ગોટલીમાં જે ઠેકાણે નાની આંખ જેવું છે, ત્યાંથી તેને ફણુગો પુટેલો છે. વાવતી વેળા બી ગમે તેમ જમીનમાં પડે, તો પશુ મૂળ નીચે અને થડ ઉપરજ આવે છે.

૫૦ બી શેમાં રહેલાં છે ?

ઉ૦ કોઈ બીયાં ગરમાં, કોઈ રેસામાં, અને કોઈ કઠણુ છાલમાં રહેલાં છે. વટાણા, મગ, ચોળા, અડદ, વાલ, તુવર વગેરેનાં બીયાં શીંગ-માં હારખંધ રહેલાં છે. જર, બાજરીનાં બીયાં કુડામાં રહે છે. ઘઉં, ડાંગેર અને જવનાં બીયાં ઉંખીમાં, લીમડો, કપાસ, આંકડો વગેરેનાં બીયાં વાળ જેવા તાંતણામાં રહે છે. દ્રાક્ષ નારંગી, લીંબુ વગેરેનાં બીયાં રસમાં ખંધાઈ ગયેલાં રહે છે, બદામ અને નાળી-એરીનાં બીયાં જાડા પડવાળા છે. ફેરીના ગોટલા ઉપર જાડાં, ને નીચે પાતળાં પડ છે.

૫૦ કેટલાક મુલકમાં નવી જ જાતનાં ઝાડો ઉગે છે, તે બી ક્યાંથી આવતાં હશે ?

ઉ૦ કેટલાંક બીયાં વાયરાથી ઉડીને બીજે સ્થળે પડે છે, કેટલાંકને પશુ, પક્ષી લઈ જાય છે. કેટલાંકને માણસ લઈ જઈને વાવે છે. કેટલાંક બીયાં પાણીની છોળોથી તણાઈને જાય છે. એવી રીતે નવીન ઝાડો ઉગે છે.

પાઠ ૯ મો. પાંદડાં, તેની રચના અને કાર્ય.

પ્ર૦ પાંદડાં માણસને શા કામનાં છે ?

ઉ૦ પાંદડાંની જાયા માણસને ઘણીજ ઉપયોગી છે. લીલાં પાંદડાંની ધડા જોઇ માણસનો આત્મા પ્રસન્ન થાય છે. કોઇ ચાકિલો કે તાપે અકળાએલો માણસ તેની નીચે આવીને બેસે તો તે મોતાનો સંબળો સંતાપ જુલો જાય છે. વળી પાંદડાં વહેવારમાં પણ ઘણાં કામનાં છે. કોઇ પાંદડાં ખાવાના ઔષધના કે એવા ખીજા કામમાં વપરાય છે. એ સિવાય આપણે શ્વાસ વાટે ઝેરી હવા કાર્બોનિક એસીડ બહાર કાઢીએ છીએ, તે પાંદડાંનો ખોરાક છે. તેને તે પોતાનામાં ખેંચી લઇ તેના અંશો જુદા પાડે છે. તેમાંથી માણસને ખપનો જે ઓક્સિજન તે બહાર કાઢી નાંખે છે અને ખાકીનો અંશ કાર્બન પાંદડાંમાં રહે છે.

પ્ર૦ પાંદડાં ઝાડને કેટલાં ઉપયોગી છે?

ઉ૦ મૂળાં બોયમાંથી જે પાણી ચૂસે છે, તે પાંદડાંમાં આવી કાર્બન બેજુ' મળે છે. તે પાંદડાંમાંથી સૂર્યના પ્રકારની મદદવડે ઝાડને માટે જોઇતો ખોરાક તૈયાર કરે છે. એજ ખોરાકને લીધે ઝાડ વધે છે, પાંદડાંની સપાટી ઉપર પુષ્કળ બારીકછિદ્રો હોય છે, તે વડે તેમાં ઘણી ક્રિયાઓ ચાલે છે.

પ્ર૦ ઝાડના માટે પાંદડાંને શી શી ઉપમા આપી શકાય ?

ઉ૦ પાંદડાંને ઝાડનું રસોડું કહીએ તોપણ ચાલે કારણ કે પાંદડાં ઝાડના માટે ખોરાક તૈયાર કરે છે. વળી તે ખોરાક એમાંજ પાચન થઇ ઝાડને પુષ્ટિ આપે એવો બને છે, માટે એને ઝાડનું જઠર કહીએ તોપણ ચાલે વળી પાંદડાં ફેફસાંનું કામ પણ કરે છે. કેમકે તેનાવડે ઝાડ દમ લે છે ને મૂકે છે. આપણા શરીરમાં જેમ

નસો છે અને તેમાં લોહી ફરે છે, તેમ પાંદડામાં પણ નસો છે. તેમાં થઈને આડમાંનાં રસ પાંદડાના દરેક ભાગમાં પહોંચે છે. પાંદડાની પાછલી બાજુ ઝીણું છિદ્રો છે તે વાટે તે નુકસાનકારક નિરૂપયોગી પાણી વગેરે પદાર્થ બહાર કાઢી નાંખે છે. આપણા શરીરમાં નસો છે, તેમ પાંદડામાં પણ નસો છે, તેમાં થઈને આડમાંના રસ પાંદડાના દરેક ભાગમાં પહોંચે છે.

પ્ર૦ પીપળાનું પાંદડું કેવું હોય છે ?

ઉ૦ તેમાં વચ્ચે ઠેક સુધી એક નસ હોય છે, તેમાંથી બીજી નાની નસો નીકળે છે, તેમાંથી તેથી પણ નાની નસો નીકળે છે, એમ આપણું પાંદડું નસોથી ગુંથાએલું હોય છે. નસોની વચ્ચે કુમળા ભાગો હોય છે, એ પાંદડું સડે છે ત્યારે કુમળા ભાગો કાઢી જાય છે, અને નસોનું ગુંથણ જેમનું તેમ રહે છે. એ ગુંથણ વાટેજ પાંદડામાં રસ ફરતો રહે છે.

પ્ર૦ એરંડા અને દુધીનાં પાંદડાં કેવાં હોય છે ?

ઉ૦ એમને થડમાંથી નીકળતી વચમાં નસ હોતી નથી, પણ આપણાં હાથનાં આંગળાંની પેઠે પાંચ સાત નસો ઠેકથી નીકળીને પાંદડાં પર જુદી જુદી તરફ જાય છે. એમાંથી બીજી નાની નસો નીકળે છે, એ પ્રમાણે ને પાંદડાંમાં પણ નસોનું ગુંથણ હોય છે.

પ્ર૦ કેળનું પાંદડું કેવું હોય છે ?

ઉ૦ એમાં વચ્ચે મોટી ને જાડી નસ હોય છે, તે પાંદડાના થડ જેવી જણાય છે, તેમાંથી બીજી નાની નાની નસો નીકળેલી હોય છે, એની બધી નસો સીધી દોર હોય છે. કેળની પેઠે ધાસનાં પાંદડાંમાં પણ એક નસ પાંદડાંની વચ્ચે અને તેની બંને બાજુએ બીજી નસો બાણું બંને ડીંટામાંથી અણી સુધી એક બીજીને

સરખે અંતરે આવેલી જણાશે. એવાં પાંદડાં શીડીએ તો સીધાં ફાટે છે, વડ કે પીપળાનું એટલે નસોના ગુંથણવાળું પાંદડું એમ સીધું ફાટતું નથી.

પ્ર૦ નાગરવેલનું પાન કેવું હોય છે ?

ઉ૦ એન પાનની નસો ઉતારીએ છીએ ત્યારે નસો સાથે પાતળા ચામડી જેવું આવે છે, આપણી ચામડીની પેઠે એ એક પાતળું પડ છે. એ પડ નીચે નાની કાથળાઓમાં ઝીણા કણુ હોય છે, તે સૂર્યના પ્રકાશથી લીલા થાય છે, તેથી પાન પણુ લીલું થાય છે, સૂર્યનો પ્રકાશ મળતો ન હોય એવાં પાંદડાં શીકાં હોય છે; ને તેથીજ આ પાનની નીચલી કરતાં ઉપલી બાજુ વધારે લીલી હોય છે, અને સૂર્યના પ્રકાશ તરફ વળેલી હોય છે.

પાઠ ૧૦ મો. ચા અને કાફી.

પ્ર૦ ચા એ શો પદાર્થ હશે ?

ઉ૦ એ એક જાતની વનસ્પતિનાં પાંદડાં છે, ને શરીરમાં જાગૃતિ લાવનાર છે.

પ્ર૦ એના છોડનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ એને ડુંગરાળ જમીનમાં વાવે છે. પાણી પોચી જમીન એને માફક આવતી નથી એનાં પાંદડાં લાંબાં, સાંકડાં, અને ગુલાબનાં પાંદડાંની પેઠે ધારે કાંગરાવાળા હોય છે, તેનો રંગ તેજદાર લીલો હોય છે, છોડ ત્રણ વરસના થાય છે ત્યારે પાંદડાં ચૂટી લે છે. વરસમાં ત્રણવાર પાંદડાં વીણી લે છે, ચૂટેલાં પાંદડાંને છાછર ટોપલીમાં સુકવે છે, પછી તાવડામાં દેરતાના તાપે તપાવે છે, ત્યારે તે વળી ન જાય માટે હલાવ્યા કરે છે, તેથી તે કાળા

પડે છે. સુશ્વતી વખતે તેને મસળે છે તેથી વીંટાઈ જાય છે, એટલે પાદડાં વળેલાં ને ચોળાએલાં લાગે છે.

પ્ર० ચાના છોડ ક્યાં થાય છે ?

ઉ० ચીન દેશમાં ધણી પાકે છે, હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં પણ ધણી થાય છે.

પ્ર० પીવા માટે ચા તૈયાર કરવાની રીત કયી છે ?

ઉ० એક વાસણમાં જોઈએ તેટલી ચા નાંખી તેમાં ઉકળતું પાણી રેડી થોડીવાર ઢાંકી રાખવું. તેમાંથી ખાલા ભરીને જોઈએ તેટલી ખાંડ નાંખી દુધ રેડવું. એટલે તૈયાર થઈ.

પ્ર० કાશી જેની બને છે ? અને શી રીતે તયાર કરે છે ?

ઉ० એ એક જાતના છોડનાં ફળ અથવા ખીજ છે. એ અરબસ્તાનમાં ધણી થાય છે. હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં પણ થાય છે. તેને ઘોળાં સૂગાંધીદાર ફુલ આવે છે. ફુલોમાંથી ફળ પાકે છે, ત્યારે ખેડુત છોડવા તળે લુગડાં પાથરીને છોડવાને ખુખ હલાવે છે. તેથી પાકાં ફળો ખરી પડે છે, તે બધાં ભેગાં કરીને સુકવે છે. સુકાયા પછી તેને પથરાવડે છડીને અથવા ચરખામાં પીલીને છોતર ઉખેડે છે, પછી અંદરનાં ખીને સુકવીને ઘીમાં શેકે છે, તેથી તેમાં સ્વાદ અને સોડમ આવે છે. તેને દળીને ભુકા કરે છે, ને ખાપડે ત્યારે વપરાશમાં લે છે.

પ્ર० પીવા માટે કાશી તૈયાર કરવાની રીત કહો.

ઉ० વાસણમાં જોઈએ તેટલી કાશી અને પાણી નાંખી ઉકાળવું. ખૂબ ઉકળે એટલે તેમાં જોઈએ તેટલી ખાંડ અને દુધ રેડી ઉતાર નાંખવું. એટલે પીવા જેવી થઈ.

પ્ર० ચા અને કાશી પીવામાં કયા ગુણુ છે ?

ઉ० ચા કરતાં કાશી પાચન ક્રિયામાં સારી છે, તેમજ કૌવત આપ

નારી છે. અને પીનારને ભગૃત ને તાજે બનાવે છે. કાશી ઉંધ
ઓછી લાવનાર છે. ચા અને કાશી બે નિયમિત રીતે પીએ તો
ગમે તેવા તાવને તે રોકી શકે છે.

પાઠ ૧૧ મો. ૩ અને કપાસનો છોડ.

પ્ર. કપાસના છોડનું વર્ણન કરો.

ઉ. કપાસના છોડ બેથી આઠ ફુટ સુધી ઉંચા થાય છે. તેને ઘણી
ડાળીઓ, પાંખડીઓ, અને પુષ્કળ પાંદડાં હોય છે. એનાં પાંદડાં
નાનાં એરંડાના પાનના આકારનાં હોય છે. તેના ધણું કરી પાંચ
ભાગ પાડેલા હોય છે. તેને પીળાં ફૂલ આવે છે. કેટલીક ભતના
કપાસને લાલ ધોળાં ફૂલ પણ આવે છે. અંદર ત્રણ પાંખડી-
વાળું વજ્ર અંદર ને પાસે હોય છે. તે નાનું પ્યાસા જેવું હોય છે.
એના ફૂલને પાંચ પાંખડીઓ ને તે દરેકમાં નીચે કાળી છાંટ હોય
છે. એ પાંચે પાંખડીઓ ભેગી મળવાથી આખ જેવી દેખાય છે.
તેમાં ઘણા પુંકેસર હોવાથી તેના તાંતણાં જોડાઈ જવાથી નીચે
વળી જેવો આકાર બને છે, એ નળીમાં સ્ત્રી કેસર હોય છે તેમાં
બી બધાય છે, તેને કપાસીઆ કહે છે. કપાસીઆપર ધોળા તાર
વળગેલા હોય છે તે ૩ છે, કપાસીઆ ને ૩ મળીને કપાસ બને છે.

પ્ર. કપાસનું વાવેતર ક્યારે અને કેવી જમીનમાં થાય છે ?

ઉ. જુન માહિનામાં મૃગશીર નક્ષત્ર બેસે છે ત્યારે એનું વાવેતર કરે
છે, એને કાળી જમીન વધારે માફક આવે છે, એવી જમીનને
કપાસની જમીન કહે છે.

પ્ર. કપાસનાં જીંડવાં ફાટે છે તે વખતનું કપાસના ખેતરનું વર્ણન કરો.

ઉ. કુલમાં જીંડવાં બધાય છે, એ જીંડવામાં ત્રણ ચાર ફાટ હોય

છે. જાંડવાં ફાટે છે, ત્યારે તેના સાંધા આગળથી ઉધડે છે, ને તેમાંથી કપાસ નીકળે છે. એ જાંડવાને કાલા કહે છે. જ્યારે કાલા ફાટે છે ત્યારે ખેતરો ધોળાં ધોળાં દેખાય છે. એ વખતે કપાસ વીણવાનું કામ શરૂ થાય છે. તે કેટલાક મહીના ચાલે છે, કપાસ વીણવાનું કામ સવારમાં કરે છે કારણ કે સવારમાં ઓકળ હોવાથી પાંદડી ભાંગી રૂને ચોટતી નથી તેથી તેનું રૂ ચોકખું નીકળે છે.

પ્ર. કપાસમાંથી રૂ શી રીતે જીદ્દ પાડે છે ?

ઉ. લાકડાના ચરખા ખનાવેલા હોય છે તેનાથી તથા કપાસ લોહ-વાનાં જીનમાં ચરખા વડે કપાસમાંથી કપાસીઆ અને રૂને જીદ્દ પાડે છે, ઘણું કરીને કપાસમાંથી એક ભાગનું રૂ અને બે ભાગના કપાસીઆ નીકળે છે.

પ્ર. કપાસની કયી કયી જાતો છે ?

ઉ. કાનમી, મઠીઓ અથવા વાગડીઓ, નરમો, તળપદ્દ અને અમેરિકન, તેમાં કાનમી કપાસ ને અમેરિકન ઉંચી જાતના છે. કારણકે તેનું રૂ લાંબા તારવાળું, સુંવાળું અને ચીકણું છે. તેથી તેની કિંમત વધારે બેસે છે.

પ્ર. કપાસની નીપજ કયાં કયાં દેશોમાં થાય છે ?

ઉ. હિંદુસ્તાન, ચીન, અમેરિકા, અને મિસર દેશમાં કપાસ થાય છે. તેમાં હિંદુસ્તાનમાં મુખ્યત્વે ગુજરાત, કર્ણાટક, ખાનદેશ, વરાહ અને મધ્ય પ્રાંતોમાં કપાસ વધારે થાય છે.

પ્ર. રૂનો શો ઉપયોગ છે ?

ઉ. આપણને જેમ ખોરાકની જરૂર છે તેમ લુગડાંની પણ ખાસ જરૂર છે, ધનવાન હોય કે નિર્ધન હોય. તોએ તેને ખોરાક ને લુગડાં વિના ચાલે નહિ, ધનવાન હોય તે ઉંચો ખોરાક ખાય ને ઉમદા

વચ્ચ પહેરે; ને નિર્ધનને માત્ર જાડું પાતળું અને લુપ્ત પાખુ ખાવાનું મળે, પરંતુ જેવા તેવા ખોરાકની અને પહેરવાને લુપ્ત-હાની જરૂર છે, તે લુગડાં રૂનાં અને છે. સુવાને માટે ગોઠડાં પણ રૂનાંજ થાય છે. બેસવા ઉઠવાના પાથરણાં, પાણી કાઢવાની દોરી-દોરડાં, ખાટલા ભરવાની પાટીઓ વગેરે રૂનાં થાય છે. રૂને પી-જીને તેની પુણીઓ વણાય છે ને પછી કાંતીને સુતર તૈયાર કરે છે તેનાં જેવાં જોષ્ટએ તેવાં લુગડાં વણાય છે.

પાઠ ૧૨ મો. માછલી.

પ્ર० માછલીના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ० એના શરીરનો ઘાટ મછવા જેવો છે, તે વચ્ચેથી જાડું અને બેઉ છેડે ધીમે ધીમે પાતળું થતું જાય છે. એના શરીર ઉપર વાળ કે જાડી ચામડી હોતી નથી, પણ કરોડ ઉપર બીંગડાં હોય છે. એનું શરીર લીસું હોય છે, તેથી તરતી વખતે સહેલથી ખસી શકે છે. એની આખો ધણી ચળકતી છે, તથા બહુ ઝીણા ને તીણા દાંત છે. તે વડે તે નાનાં માછલાં ને કીડા ખાઈ શકે છે. એના બરડાની કરોડ બહુ નરમ અને વળે એવી છે, તેથી મરજીમાં આવે તેમ પોતાનું શરીર વાળી શકે છે. એ પેટે ચાલનારાં પ્રાણી છે, એને પણ હોતા નથી. તે ઇંડાં મુકે છે.

પ્ર० માછલીનું રહેઠાણ ક્યાં હશે ?

ઉ० તે પાણીમાંજ રહે છે. પાણી સિવાય તે એક ધડી પણ જીવી શકે નહિ. વળી એક સમુદ્રની માછલી બીજા સમુદ્રમાં જીવી શકતી નથી. તેમજ મીઠા પાણીમાં રહેનાર માછલી ખારા પાણીમાં અને ખારા પાણીની મીઠા પાણીમાં રહી શકતી નથી.

પ્ર૦ પાણીની અંદર માછલી શી રીતે શ્વાસ લઇ શકે છે ?

ઉ૦ માછલીને શ્વાસ લેવાની કાચળીઓ હોય છે, અને તારા પડદા જેવી ઝાલર હોય છે, તેની નીચે જળ જેવી રાતી કાચળીઓ હોય છે તે વડે પાણીમાંથી ઓ શ્વાસ લે છે. માછલી પાણીમાં તરે જાય છે, ઓટલે કાચળીઓ તેમાં મળી ગયેલી હવા કાઢી લે છે, અને નકામું પાણી ઝાલર વાટે બહાર કાઢી નાંખે છે.

પ્ર૦ પાણીમાં છેક થોડી હવા હોય છે, તેટલાથી તેનું જીવન શી રીતે નમે છે ?

ઉ૦ એને બહુ હવાનો ખપ નથી. આપણા શરીરની ગરમી નીભાવવાને ઘણી હવાની જરૂર હોય છે, પણ માછલીનું લોહી ઠંડું હોવાથી એનું શરીર પણ ઠંડું રહે છે, તેથી એને ઘણી હવા જોઈતી નથી.

પ્ર૦ માછલી પાણીમાં શી રીતે તરી શકે છે ?

ઉ૦ એને તરવાનું સહેલું પડે તેટલા માટેજ એના શરીરનો ઘાટ મજબૂત ને જોડાયેલો છે. મજબૂતમાં જોડાયેલાં ને સુકાન હોય છે, તેમ માછલીની છાતીએ જો, પેટ આગળ જો, અને પાંચમું પીઠે છે, તે હલેસાં જેવુંજ છે; અને એની પુંછડી તે એનું સુકાન સમજવું.

પ્ર૦ માછલીનો શો ઉપયોગ છે ?

ઉ૦ ફેટલાક લોકો માછલીનો આહાર કરે છે. દરીયા કાંઠાના ફેટલાક તેનો વધારે આહાર કરે છે, ને માછલીનો જળરો વેપાર ચલાવે છે. માછલીનું તેલ કાઢવામાં આવે છે, તે દવાના ઉપયોગમાં આવે છે, વળી પાણીમાંનાં નાનાં જીવડાં તથા મેલ ખાઈને પાણીને સ્વચ્છ કરે છે.

પાઠ ૧૩ મો. સાપ.

પ્ર૦ સાપના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ સાપ એ પેટ ચાલનારું પ્રાણી છે. એને પગ હોતા નથી તેમ છતાં તે ધણીજ ઝડપથી ચાલે છે; તેનું કારણ એ કે તેને કરોડમાં ધણાં છુટાં છુટાં હાડકાં હોય છે, ને તેની પાંસળીઓ પેટ પરની ચામડીને વળગેલી હોય છે. તેના ઉપર બીંગડાં હોય છે, તે બીંગડાં વડે ભોંયને વળગી રહે છે. તેની પાંસળી પરના મજબુત લોચા સંકોચી તથા પહોળા કરી ઝડપથી શરીરને આગળ ખેંચી જાય છે, ધણા સાંધા હોવાથી તે મરજી મુજબ વળી કે વીંટાઈ શકે છે. તેના ઉપર જે બીંગડાંવાળી ચામડી હોય છે, તે તેમની ચામડી આવે છે, ત્યારે ઉતારી નાંખે છે. એને સાપનાં કાંચળી કહે છે. કેટલાક નાગ-સાપને માથે ફેણ હોય છે, તે સુંદર લાગે છે.

પ્ર૦ સાપના કેટલાક વર્ગ છે ને તે કયા કયા ?

ઉ૦ બે વર્ગ છે. ૧ ઝેરી અને ૨ ઝેર વગરના. ઝેરી સાપનું માથું પહોળું હોય છે, તેના જડખામાં ઝેરની કાચળી હોય છે, તેમાંથી એક નળી પોલા દાંતમાં ઉતરે છે, તે અણી સુધી પહોંચે છે એ દાંત મોંમાં તાળવા તરફ વળેલો હોય છે. નાગ કરડે ત્યારે એ દાંત સીધો થઈ જાય છે, અને જડખા ખીડાય ત્યારે એ નીચોવાઈને ડાંખમાં પડે છે.

પ્ર૦ સાપનું ઝેર ઉતારવાના શા ઉપાય છે ?

ઉ૦ ડાંખને ઉપલે પાસે દોરી તાણી આંધવી, પછી ડાંખને ચીરી નીચેથી પાટા આંધવો. એ ઉત્તમ ઉપાય છે. પછી બિલ્કચીંગ પાઉડર કે કોડીની દવા મળે તો ચોપડવી. હાલમાં આપણા દેશ

નાં સરકારી દવાખાનામાં નાગના ઝેરની દવા મળે છે તેને પણ વાપરવી.

પ્ર૦ ઝેર વગરના સાપનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ ઝેર વગરના અને ઝેરી સાપોનો ધાટ તો સરખોજ હોય છે. તેમને પેલા કાણાવાળા ઝેરી ઘાંત હોતો નથી. એમાંના ફટલાક બહુ જડા અને લાંબા હોય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મોટા અ-જગરો થાય છે, તે ઝેરી નથી, પણ ઘેટું કે બકડું આપું ગળી જાય છે. તે બહુ જબરા હોય છે, તેથી માણસ કે ગાયને શરીરે વીંટાઈ વળે તો તેનો દાખીને કચરધાણ કરી નાંખે છે.

પ્ર૦ આ સિવાય સાપની બીજી કયી જાતો હોય છે ?

ઉ૦ ચીતલ અને કોઠ એ બચંકર ઝેરી સાપ છે. તેમાં ચીતલ લીલા કાળા રંગની હોય છે, તે કરડે કે તેની માણસને લાળ અડે તો તેનું શરીર કોહી જાય છે. તે ધણી ઉપાય કર્યા છતાં મટતું નથી. કોઠ એ કાળા ભુરા રંગની હાથેક લાંબી હોય છે, તે પણ ઝેરી છે, તેનું ઝેર ઉતરવું મુશ્કેલ છે.

પ્ર૦ સાપને મળતાં બીજાં કયાં પ્રાણી છે ?

ઉ૦ કીડા અને પાણીમાં માછલાં હોય છે. તે પણ પેટે ચાલનારાં છે,

પ્ર૦ સાપ કયાં રહેતાં હશે ?

ઉ૦ તે જમીનમાં દરમા રહે છે. તે પોતે દર ખોદતા નથી પણ ઉંદરો પોતાને રહેવા માટે દર ખોદે છે તે દરમાં સાપ રહે છે. એટલે ઉંદરો નાશી જઈ બીજા ઠેકાણે દર ખોદી રહે છે. એને માટે કહેવત છે—“ ખોદે ઉંદર અને ભોગવે ભોરીંગ. ”

પાઠ ૧૪ મો. દેડકું.

પ્ર. દેડકાનું રહેઠાણ ક્યાં હશે ?

ઉ. તે પાણીમાં અને જમીનમાં રહે છે. જમીનપર રહેનારા તાપના વખતમાં ઝાડનાં પાંદડાંમાં ઊંડ નીચે અથવા ભીંની જગામાં ભરાઈ રહે છે, પાણીમાં રહેનારા તળાવ, કુવા અને કાદવવાળી જગામાં રહે છે. કાદવ સુકાઈ જાય ત્યારે જમીનની માંહે રહે છે. શિયાળામાં ટાઢ અને ઉનાળામાં તાપને લીધે દેડકાં જોવામાં આવતાં નથી, પણ ચોમાસામાં તો ધણુજ હોય છે.

પ્ર. દેડકાંની જીંદગીનાં રૂપાંતર કહો.

ઉ. પતંગીઆંની પેઠે દેડકાંની જીંદગીનાં રૂપાંતર ચાલુ છે. તેની જીંદગીની ત્રણ અવસ્થા છે. ૧ ઇંડાં, ૨ માછલીની પેઠે પુંછડીવાળી સ્થિતિ, ૩ દેડકું.

પ્ર. દેડકાની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે ?

ઉ. ગરમ ઋતુમાં દેડકા પાણીને તાળીએ કાળાં રંગનાં ચળકતાં ને પારદર્શક ઇંડાં મુકે છે. તે પાણી ઉપર તરતાં રહે છે. તેને એની માદા સેવવા બેસતી નથી, તેનું લોહી ઠંડું હોવાથી સુર્યના તાપથી સેવાય છે; તે આઠ દહાડામાં તો ઇંડામાંથી માછલીના ઘાટનું બચ્ચું નીકળે છે. તેને શ્વાસ લેવાને ઝાલર ને લાંબી પુછડી હોય છે. આ વેળા તે લાજપાલો ખાય છે. ચાર છ અઠવાડીઆમાં પાછલા પગ આવે છે. અને પુંછડી મુદ્દા રહેતી નથી; આ વેળા આંખ અને ફેફસાં બને છે. અને આગલા પગ ચામડીમાંથી બહાર નીકળે છે, તેથી દેડકાં જોવો દેડકા થઈ રહે છે. દેડકું બન્યા પછી સાપ જેમ કાચળી ઉતારે છે, તેમ તે પણ ચામડા ઉતારે છે, અને પોતાના પંજ વડે ચામડી ચીરીને ફાડી નાંખી તેને ફરેક કકડો ગળી જાય છે.

પ્ર. દેડકાના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ. તેનું માથું શરીરના પ્રમાણમાં ઘણું મોટું, પહોળું અને ત્રિકોણાકાર છે, તેને ડોક નથી, આંખો મોટી અને બહુ ચંચળ છે, તેની આભુઆભુ પીળા રંગની ફાર છે; આંખનું રક્ષણ કરવાને પોપચાં છે. તેના મોઢાના ઉપરના જડામાં ઝીણા અણીવાળા દાંત છે. પણ નીચેના જડામાં નથી. આ દાંતથી માખી કે બીજા એવા જંતુઓ ગળી શકે છે. એની જીભનું મુળ આગલા ભાગમાં અને ટેરવું ગળા તરફ છે, તેથી તે પોતાની જીભને પાછી વાળીને મોઢાથી ધણે છેટે બહાર કાઢી શકે છે. જીભપર ચારેઆભુ ચીકાશવાળો પદાર્થ લાગેલો હોય છે, તેનું પેટ ચપટું, પહોળું અને બેડોળ છે. તેને પાંસળીઓ હોતી નથી, પણ કરોડની બંને આભુ થોડાં થોડાં હાડકાં છે, તેનું પેટ જમીનને અડકતું રહે છે, તેથી તે પેટ ચાલનારૂં પ્રાણી કહેવાય છે. તેને ચાર પગ છે. આ ગલા પગે ચાર ચાર અને પાછલા પગે પાંચ પાંચ આંગળાં છે, પણ પાછલા પગની આંગળીઓ પાતળા પડ જેવી સંધાએલી હોય છે, તેથી તેને તરતાં કાવે છે અને ચેકડો મારી ચાલે છે. તે પોતાના શરીરથી ૩૦-૪૦ ગણું કુદી શકે છે. તેની ચામડી ચીકાશવાળી હોવાથી પાણીમાં રહી શકે છે. તેની ચામડી પર વાળ કે બીંગડાં હોતાં નથી પણ તપખીરીયાં ને ઝાંખા રંગના તલકાં હોય છે, તેથી બીંગડાં જેવું લાગે છે. ચામડી ઘણું કરીને લીલા ભુરા રંગની હોય છે, અને નીચેના ભાગ પીળા હોય છે.

પ્ર. દેડકાના રંગ શી રીતે બદલાય છે ?

ઉ. તેની ચામડી ચળકતી અને લીસી હોવાથી જ્યારે લીલા ધાસમાં

હોય ત્યારે લીલો, પાણીમાં હોય ત્યારે આસમાની અને જમીનમાં હોય ત્યારે માટી જેવો જણાય છે અને એ પ્રમાણે રંગ બદલાવાનું કારણ ખીન્નં પ્રાણીથી રક્ષણ થવા માટે જણાય છે.

પ્ર. દેડકાં શું ખાતાં હશે ?

ઉ. તે પ્રથમ રિથર થઇને બેસી રહે છે, જેવો શિકાર તેની લાંબી જીભ પહોંચી વળે એટલે છેટે આવ્યો કે તરતજ ઘણી ઝડપથી જીભ બહાર કાઢી શિકાર પકડી મોંમાં લઇ ગળી જાય છે, તે જીવતાં ઝીણાં જીવડાં, ગોકળગાય, માખીઓ અને કીડા ખાય છે, નાનાં દેડકાં પાણીની શેવાળ અને છોડની કુમળાં દીશીઓ પણ ખાય છે.

પ્ર. દેડકાં શ્વાસ શી રીતે લે છે ?

ઉ. તે નસકોરાં અને મોં વાટે શ્વાસ લે છે, હવાના ધુટડા નસકોરાં વાટે પાણીની પેઠે ઉતારે છે, પણ થાકી જવાથી વધારે હવા લેવાતી નથી, તેથી એની કાણાવાળા અને ભીંની ચામડી શ્વાસ લેવાને કામ આવે છે. આ રીતે થોડી હવા તેના લોહીને ગરમ કરવાને પુરતી ન હોવાથી તેનું લોહી ઠંડું રહે છે.

પ્ર. દેડકાં શા ઉપયોગનાં છે ?

ઉ. તે પાણીની માંહેનો મેલ તથા ઝીણાં જીવડાં ખાઇ જઈ પાણી ચોક્કસ કરે છે. વળી સાપ વગેરેનો તે ભક્ષ છે.

પાઠ ૧૫ મો. તીડ.

પ્ર. તીડના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ. એ કીડાના વર્ણનું પ્રાણી છે. તે ધણું કરીને તીતીધોડાને મળતું છે, કીડાની પેઠે તેને બે શીંગડાં, છ પગ અને ચાર

પાંખો હોય છે. તેના પાછલા પગ લાંબા, જડા, અને જોરાવર હોય છે, અને તેનાપર કરવતના દાંતા જેવી કાંચરી હોય છે. તેની આગલી પાંખો જરા લાંબી અને પાછલી ધણી પહોળી હોય છે, એ પાંખો કાગળના પંખાની પેઠે બિડાય છે. તીડનું મોં મોટું ને જખરૂં હોય છે.

૩૦ તીડની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે ?

ઉં જ્યારે આપણા દેશમાં વરસાદ ખંધ થવાનો થાય છે, ત્યારે તીડ રેતી કે ગોરાડુ જમીનમાં ઇંડાં મુકે છે. માદાના શરીરને છેડે શીંગડાં જેવી કઠણુ અણી હોય છે. તે વડે તે જમીનમાં એકાદ તસુ ઉંડું દર પાડે છે, અને તેમાં ઇંડાં મુકે છે. એ ઇંડાં મેલાં પીળા રંગનાં અને આકારે લંબગોળ પણુ આબુએથી જરા વધારે પહોળાં હોય છે. માદા દરેક દરમાં શુમારે ૫૦ થી ૭૫ ઇંડાં મુકે છે, તે ઇંડાં ઉપર માદા શીણુ જેવો પદાર્થ પાથરી દે છે. તેથી તેઓ એક બીજાને વળગી જાય છે, જ્યારે તે સુકાય છે ત્યારે દરનું મોં બિડાય છે. ઇંડાં ત્રણેક અડવાડીઆ સુધી બોંયમાં રહે છે. પછી દરેકમાંથી લીલા રંગનો કાડો નીકળે છે તે શરીર-પરની લીલી ચામડી કાઢી નાંખી ખરપડીની પેઠે ઠેકવા માંડે છે, ને કુમળી ટીશીઓ અને પાલો ખાઇ ઉગતા પાકને નુકશાન કરે છે. એ કાડો પોતાની ચામડી વારે વારે ઉતારી નાંખે છે. પછી તેને ઝીણી પાંખો આવે છે, છેડીવારની ચામડી કાઢી નાંખ્યા પછી તે રાતા તપખીરીઆ રંગનું તીડ બને છે.

૩૦ તીડનો ખોરાક શું હશે ?

ઉં તીડ બહુ ખાઉધરાં હોય છે. જે કંઈ લીલોતરી મળે તેને ખાઈને સાફ કરી મુકે છે. કપાસ, ગળી, તલ, જુવાર, ખાજરી, ધઉં,

કડોળ અને ખીજ બધી જાતના દાણા તેમજ જાડની તાજી દીશીઓ અને ધાસ ખાય છે.

પ્ર૦ તીડની વસ્તી ક્યાં અને કેટલી હશે ?

ઉ૦ આપણા દેશમાં રજપુતસ્થાન અને સંભારિ પર્વતમાં ઘણું કરીને તીડનું રહેઠાણ છે. તે ઘણું કરીને ભોંયમાંજ રહે છે, તે જ્યારે બહાર નીકળે છે ત્યારે તેનાં ટોળાં ટોળાં ખોરાકની શોધમાં ઉડતાં દેખાય છે. એ ટોળાં કાઠવાર તો એટલાં ખીચોખીચ અને ગાઢના ગાઢ સુધી લાંબાં પહેળા હોય છે, કે સૂર્યને પણ વાદળાંની પેઠે ઢાંકી દે છે. તે જે જાડ પર બેસે છે તેનો ધાણુ વાળી દે છે. તેવાં જાડ ફરીને ફળવાની આશા રહેતી નથી. તે મનોહર વાડીઓને પણ વેરાન કરી દે છે. પાકને લણતાં પહેલાં જો તીડનાં ટોળાં આવી પહેંચ્યાં, તો ત્યાંની વસ્તીને દુકાળ અને ભૂખમરો ચોટે છે, આવી રીતે તે અગણિત નુકસાન કરે છે.

પ્ર૦ તીડથી થતું નુકસાન અટકાવવાના શા ઉપાય છે ?

ઉ૦ તીડનાં ઇંડાં ખોળી કાઢીને તેનો નાશ કરવો. તેમ કરવાથી લાખો તીડ પેદા થતાં અટકશે, અને કરોડો ખાંડી ધાન્ય નાશ પામતું બચશે; જો એમ ન બને તો બચ્ચાને પાખો આવતાં પહેલાં તેમને જાડનાં ડાંખળાં અને સાવરણીઓ વડે ઝુડી ઝુડીને પૂરાં કરવાં, પછી તેનાં ખોખાં ખાઇઓમાં નાંખી ઉપર માટી પુરવી. તીડ ઉડતાં થયા પછી તેમનો નાશ કરવો એ કઠણ છે, પણ આગ ને ધુમાડો કરવાથી તેમને મરાશે તો નહિ, પણ અટકાવી શકાશે.

પાઠ ૧૬ મો મચ્છર.

પ્ર૦ મચ્છરના શરીરની રચનાનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ મચ્છર કીડીના વર્ગનું પ્રાણી છે. માથું, છાતી અને જઠર એવા એના ત્રણ ભાગ પડે છે, એત છાતી આગળ છ પગ હોય છે. તે માખીની જાતના છે, તેથી તેને બે પાંખો હોય છે. સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રવડે મચ્છરનું શરીર તપાસીએ, તો તેના માથાનો ભાગ વિવિધ પાસાદાર આંખોથી ઢંકાયેલો હોય છે. તેને તોણી અણીવાળી ને પોલી સુંઢ હોય છે, તે સોય જેવી દેખાય છે, મચ્છરને બે શીંગડાં હોય છે, નરનાં શીંગડાંને ફાંટા હોય છે, તેવા માદાને હોતા નથી, માદા સ્થિર પાણીપર ઈડાં મુકે છે, ને પછી મરી જાય છે. એ ઈડાંમાંથી ધ્રુવળ જેવા જંતુ નીકળે છે, તે થોડીવાર ઉંઘમાં પડે છે અને પછી મચ્છર બની જાય છે.

પ્ર૦ મચ્છર કયી કયી જાતનાં થાય છે ?

ઉ૦ મચ્છર ઘણી જાતના છે, પણ મુખ્ય બે વર્ગ પડી શકે છે. ૧ ઝેરી ને ૨ સાધારણ. ઝેરી જાતના ડંખેથી તાવ લાગુ પડે છે. સાધારણ મચ્છરો મોટા હોય છે, ને બીજે બેસે છે ત્યારે ખુંધા દેખાય છે. ઝેરી મચ્છર બીંતમાં ઢળકતાં બેસે છે. તેની પાંખે ત્રણ ચાર તપખિરીઆ રંગનાં ટપકાં હોય છે, સાધારણ મચ્છરનો રંગ કાળાશ્વર હોય છે, તેઓ ગણગણાટ કરે છે. ઝેરી મચ્છર ડખે તેની ખબર પડતી નથી પણ સાધારણ મચ્છરનો ચટકો તો ચમ ચમે છે.

પ્ર૦ ઝેરી મચ્છરો તાવ શી રીતે ફેલાવે છે ?

ઉ૦ ઝેરી મચ્છર તાવવાળા માણસને કરડે, ત્યારે તાવના જંતુ મચ્છરના જઠરમાં લેણી બેગા જાય છે, ત્યાં ઉછરીને તેઓ સુંઢ પાછળ લાળની ગાંઠો હોય છે, તેમાં પેસે છે. ઝેરી મચ્છર તંદુર-

સ્ત માણસને ડાંખે છે, ત્યારે તેની લાળ અને તે તાવના જંતુઓ માણસના લોહીમાં પેસે છે, અને ફેલાય છે એટલે તેને તાવ આવવા માંડે છે.

પ્ર૦ મચ્છરો તાવવાળા માણસના શરીરમાંથી તાવના જંતુ ન લઇ જાય તેને માટે શું કરવું ?

ઉ૦ તાવવાળા માણસના બિછાનાપર મચ્છરદાની બાંધી રાખવી.

પ્ર૦ મચ્છરનો નાશ કરવાનો શો ઉપાય છે ?

ઉ૦ મચ્છર બાંધિઆર પાણીમાં ઇંડા મુકે છે, માટે આસપાસનાં ખાખોચીયાં પુરી નાંખી ગંદવાડ થતા દેવો નહિ. મચ્છરની લીખો શ્વાસ લેવાને પાણીપર તરી આવે, તેજ વખતે ખાખોચીયા વગેરેમાં દર દશ ચોરસ પુટે અઘોળ ફેરોસીન તેલ રેડવું; તેથી લીખો ઉપર આવી શકશે નહિ, અને અંદર રહી રૂંધાઇ મરશે. આ કામમાં ડામર પણ ઉપયોગી છે. જો મચ્છર ઉછરી આવે તો ડામર, ગધક, લોખાન, અને લાકડાના ધુમાડાથી તેનો નાશ થઇ શકશે.

પાઠ ૧૭ મો. હાથી.

પ્ર૦ હાથીના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ સમ્રાજાં પ્રાણીઓમાં હાથી મોટામાં મોટું પ્રાણી છે. એની ચામડી જાડી ને કાળા રંગની છે. તેના પર જાડા ને આછા વાળ છે તેને નાકને બદલે સુંઢ છે તે વડે તે શ્વાસ લે છે. ખાવાનો ખોરાક, પાણી વગેરે સુંઢ રડે લઇ મોંમાં મૂકે છે. કાંઇ પદાર્થ જાલવો હોય તોપણ સુંઢ રડેજ જાલે છે. ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુ પણ તેની સુંઢના છેડે આગળીના ટેરવા જેવું ટેરવું હોય છે તેના વડે પકડી શકે. એના મોં આગળથી સુંઢ ઉપર બે દાંત નીકળે.

ગેલા હોય છે, તેને દંતુશળ કહે છે; એને થાંભલા જેવા ચાર પગ છે. સુપડા જેવા બે કાન છે. તેના શરીરના પ્રમાણમાં તેની આંખો નાની છે, તેને એક પૂંછડી છે. તેનામાં અત્યંત બળ હોય છે.

પ્ર૦ હાથીનો શો ઉપયોગ છે ?

ઉ૦ મોટા રાજ્યો શાહાને માટે હાથી પાળે છે, તેઓ હાથી ઉપર અંખાડી મુકીને તેમાં બેસીને કાર્ષ કાષ્ઠવાર ફરવા નીકળે છે. તે બારે બોળે ઉપાડવા અને તાણવામાં વપરાય છે. લાંબી મુસાફરીમાં હાથીની સવારી ઘણી ઉપયોગી છે. તે દહાડાના ૬૦-૭૦ માઇલ ચાલી શકે છે. પહેલાંના વખતમાં તોપો નહતી, ત્યારે દુશ્મનનું લશ્કર ચગદી નાંખવાના કામમાં હાથી વાપરતા. એ જનાવર ઘણું શાંત, કબ્બાગરું, સમજવાળું અને માયાળુ હોય છે.

પ્ર૦ હાથીની વસ્તી કયા દેશોમાં છે ?

ઉ૦ લંકા અથવા સિંહલદ્વીપમાં તથા આફ્રિકાના જંગલોમાં હાથી ની વસ્તી વધારે છે. એ જંગલી હાથીઓને પકડી શકતા નથી. માણસોથી તેમની પાસે પણ જીવ શકાતું નથી. તેમને પકડવા માટે લાકડાનો મોટો કોટ કરી હાથીનાં ટોળાં જંગલમાંથી હાંકી લાવી પુરે છે, ને તેમાં તેમને ઘણા દહાડા જુએ મારે છે, તેથી નરમ પડે છે, ત્યારે પાળેલા હાથી જોડે રાખી તેમને ઢેળવે છે.

પ્ર૦ હાથીને શો ખોરાક જોઈએ છીએ ?

ઉ૦ તે ઘાસ, રોટલા, અનાજ સર્વ ખાય છે.

પ્ર૦ દંતુશળ અને હાથીનાં હાડકાનો શો ઉપયોગ છે ?

ઉ૦ દંતુશળના ચુડા બનાવે છે, તે ઘણા કિંમતી ગણાય છે, તેને ગૃહસ્થ લોકોજ વાપરે છે. ગરીબોને તો હાડકાના ચુડા વાપરવા

પડે છે, તે સિવાય અપુના હાથા, ધડીઆળના અછોડા, કાંસ-
કીઓ લાકડીઓ વગેરે થાય છે.

પાઠ ૧૮ મો. પ્રાણી અને વનસ્પતિના રંગ.

પ્ર૦ પ્રાણીઓ, તેમનો રંગ, અને રહેઠાણની આસપાસના પદાર્થોના રંગની વચ્ચે શા સંબંધ છે ?

ઉ૦ ઉત્તરના બરફના મુલકમાં રીંછના વાળ સફેદ હોય છે. અરબ-સ્તાન જેવા રેતાળ મુલકમાં ઉટનો રંગ રેતી જેવો પીળાચટો બદામી રંગ હોય છે. આફ્રિકાના સિંહો ભુંખરા તપખીરીઆ રંગના હોય છે. ઝાડીમાં રહેનારા વાઘ મુકાં લીલાં ઝાંખરાં અને ભોથાંને લીધે તેની કાળા પીળા પદ્માવાળી ચામડી ઓળખવી મુશ્કેલી પડે છે; અંધારે ફરનારા ઉંદર, કોળ. અને વન વાગલાં મેલા રંગનાં હોય છે. ધુઅડ પશુ રાત્રે ઉડે છે, તેનાં પીંછાં રંગે ઝાંખાં હોય છે.

પ્ર૦ પ્રાણીઓનો રંગ અને તેની આસપાસના પદાર્થોનો રંગ મળતો આવવાનાં કારણ શાં ?

ઉ૦ તેનાં બે કારણ છે. વાઘ જેવા પ્રાણીની બાબતમાં એક એક શિકારને તેના આવ્યાની ખબર પડે નહિ, તેથી નજીકમાં અજાણ-પણે આવી જવાથી તલપ મારી શિકાર ઝડપી શકે છે. બીજું રંગને લીધે પ્રાણી ઓળખાય નહિ, એટલે દુશ્મન જઈ તેના પર છાનોમાંનો ફાળ મારી શકે નહિ. નાનાં પ્રાણી અને તેની આસ-પાસના પદાર્થોનો રંગ મળતો હોવાનું કારણ એજ છે. પોપટ બળ-વાન પ્રાણી નથી માટે તેનો રંગ લીલો છે. એથી ઝાડ ઉપર તેનો માળો હોય, તેનાં પાંદડાંની વચ્ચેથી દુશ્મન ઝટ દેખી કે ઓળખી શકતો નથી. પાંદડાંપર રહેનારાં જીવડાં પણ લીલાંજ તેનું કારણ પણ એજ છે.

પ્ર૦ એકજ વર્ગનાં જંગલી પ્રાણીઓના રંગમાં ફેર હોતો નથી, પણ પાળેલાંના રંગમાં ઘણો ફેર હોય છે તેનું શું કારણ ?

ઉ૦ જંગલી પ્રાણીઓના રંગનો ખપ હોય છે, તેથી તેઓ તે બદલાતાં નથી. પાળેલાં પ્રાણીઓને રંગનો ખપ નથી માટે તેનો રંગ બદલાય છે. જેમકે બધાં વરનો રંગ લગભગ સરખો હોય છે, પણ કુતરાં જુદા જુદા રંગનાં હોય છે. વગડાઉ ઢોર અને પાળેલાં ઢોરનો, સિંહ અને બિલાડીનો, રંગમાં ભેદ એજ કારણથી છે.

પ્ર૦ ફેટલાંક પ્રાણીઓનો રંગ ભભકદાર હોવાનું શું કારણ ?

ઉ૦ ભભકદાર રંગ તેમને શોભા આપે છે, અને તે વડે તેઓ પારકું ચિત્ત લોભાવે છે.

પ્ર૦ ફેટલાંક કુલનો રંગ ભભકદાર હોય છે તેનું શું કારણ ?

ઉ૦ તે પણ શોભા આપે છે એટલુંજ નહિ, પણ પારકું ચિત્ત લોભાવે છે. જાંતુઓ કુલનાં ભભકદાર રંગથી લોભામને તે પર જઈ ખેસે છે ને મધ ચૂસે છે, ત્યારે પુકેસરવાળા કુલમાંથી સ્ત્રી કેસરવાળા કુલમાં પરાગ લધ જાય છે, ને તેથી બીજ તૈયાર થઈ તેમાંથી નવા છોડો ઉત્પન્ન થાય એવા બનાવે છે. એ જોતાં ફલના રંગનો હેતુ બીને પકવવાનો, અને તેમાંથી નવા છોડ ઉત્પન્ન થાય એવા બનાવવાનો પણ હોય, એમ લાગે છે. રંગ સિવાય ફુલોની સુગંધી પારકું ચિત્ત લોભાવે છે. ફેટલાંક ફુલો રાત્રેજ ખીલે છે. તે અંધારે સહેલથી જણાઈ આવે માટે તેનો રંગ ફીકકો ઘોળો હોય છે.

પ્ર૦ ફેટલાંક ફળનો રંગ ચક્રચકિત હોવાનું શું કારણ ?

ઉ૦ ફળના તેજદાર રંગથી પક્ષીઓ ખેંચાઈ તે તરફ જાય છે. તેઓ

પણનો ગર ખાય છે. અને બી અથવા ઠળાઆ જમીનપર પડવા
કે છે. એ બી જમીનમાં દટાય અને ત્યાં ઉગે ત્યારે નવું ઝાડ
થાય છે. એ પ્રમાણે રંગની મદદ વડે ફળો નવું ઝાડ ઉત્પન્ન
કરવાનું પોતાનું કાર્ય કરે છે.

પાઠ ૧૯ મો, હૃદય અને લોહીનું કાર્ય.

પ્ર० હૃદય કાને કહે છે.

ઉ० શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં લોહી પહોંચાડવાને જાતીના ભાગમાં
લોહીની ટાંકી હોય છે તેને તે માંસનું બનેલું છે, ને અંદરથી
પોલું છે.

પ્ર० હૃદયનું વર્ણન કરો.

ઉ० આપણા શરીરમાં જાતીની અંદર સહેજ ડાબે પાસે હૃદય આ-
વેલું છે, તેમાં એક ડાબું ને બીજું જમણું એમ બે ખાનાં છે.
હૃદય માંસના લોચાનું બનેલું છે. તેનો આકાર શંકુ જેવો છે;
તે આગલી મેર ગોળ ને પાછલી મેર ચપટું છે. દરેક માણસના
હૃદયનું કદ લગભગ તેની મુઠી જેવડું છે, તેના ડાબા ખાનામાં
સ્વચ્છ લોહી ભેરું થાય છે. તેની ટોચેથી એક મોટા નળ નીક-
ળે છે, એ નળમાંથી નાની નળીઓ ફેલાયેલી છે. એ નાની ન-
ળીઓમાંથી તેનાથી નાની, અને વળી તેમાંથી છેક નાની વાળ
જેવી નળીઓ નીકળેલી હોય છે. હૃદયના ડાબા ખાનામાંથી લોહી
મોટા નળમાં વહે છે, અને ત્યાંથી આખા શરીરમાં નાની નળી-
ઓ વાટે જાય છે, જે નળીઓમાં થઇને લોહી વહે છે, તેઓને
ધોરી નસ કે નાડી કહે છે.

પ્ર० શરીરમાંનું બગડેલું લોહી શી રીતે સ્વચ્છ થાય છે ?

ઉં આપણા શરીરને ધાતુ અથવા શક્તિ આપનારું તત્ત્વ હમેશાં ક્ષીણ થાય છે, અને પાછું તાજું થાય છે. ક્ષીણ થયેલું તત્ત્વ લોહીને બગાડે છે. એ બગડેલું લોહી ઝીણી વાળ જેવી નળીઓમાં થઈને બીજી નળીઓમાં પેસે છે. પછી એ નળીઓમાં થઈ તે વધારે મોટી નળીઓમાં જાય છે. આખરે અસ્વચ્છ લોહી મોટા નળીમાં વહેતું વહેતું હૃદયના જમણા ખાનામાં પેસે છે. અસ્વચ્છ લોહી લઈ જનારી નળીઓને શિરા કહે છે. અસ્વચ્છ લોહીનો રંગ આસમાની હોય છે, તેથી શિરાઓ પણ આસમાની દેખાય છે. હૃદયના જમણા ખાનામાંથી એ લોહી ફેફસાંમાં જાય છે. ત્યાં આપણે શ્વાસ વાટે લીધેલી હવા તેને સ્વચ્છ કરે છે તેમાંના મેલ આપણે શ્વાસ પાછો કાઢીએ છીએ તેની સાથે બહાર નીકળી જાય છે.

પ્ર૦ લોહીના ફરવાને શેની ઉપમાં આપી શકાય ?

ઉં રેંટમાળની. કેમકે સ્વચ્છ થયેલું લોહી ફરીથી ફેફસાંમાંથી શિરાઓમાં થઈને હૃદયના ડાબા ખાનામાં દાખલ થાય છે. ત્યાંથી તે પાછું શરીરમાં ફરવા નીકળે છે, એમ નિરંતર ફર્યાજ કરે છે.

પ્ર૦ હૃદયને શેની ઉપમાં આપી શકાય ?

ઉં બંબાની. કારણકે બંબાની પેઠે હૃદયનું ડાબું ખાનું સંકોચાઈ લોહીને ધોરી નસોમાં હસેલે છે; તે સંકોચાઈને પાછું પુલે છે, અને ફરી સંકોચાય છે એમ બંબાની પેઠે નિરંતર ચાલ્યા-કરવાથી લોહી આખા શરીરમાં ફરી વળે છે.

પ્ર૦ આપણે છાતીપર હાથ મુકીએ છીએ ને ધમકારો થાય છે, તે થવાનું શું કારણ ?

ઉં હૃદય સંકોચાય છે અને પુલે છે, તેથી ટકારો થાય છે, અને

તેને લીધે ધબકારો થાય છે, ધોરી નસોમાં પણ તેવાજ ટકારા થાય છે. આપણા કાંડા આગળ અને બીજે કેટલેક ઠેકાણે આપણે નાડી જોષ શકીએ છીએ; ધોરી નસનો ધબકારો માલમ પડે છે. તંદુરસ્ત માણસની નાડીના દરમિનિટે શું મારે ૭૦ થી ૮૦ સુધી ધબકારા થાય છે. નાનાં છોકરાંમાં એથી વધારે થાય છે, અને બાળકોની નાડીમાં દરમિનિટે ૧૨૫ સુધી ટકારા ગણાય છે.

પ્ર૦ લોહી શરીરમાં ફરે છે. એવી શોષકાણું કરી ?

ઉ૦ હારવી નામના અંગ્રેજ ડાક્ટરે ૪૦ સં ૧૬૨૮ માં શરીરમાં લોહી કેવી રીતે ફરે છે તેની શોધ કરી હતી.

પાઠ ૨૦ મો. જરૂર અને પાચનક્રિયા.

પ્ર૦ પાચનક્રિયા એટલે શું ?

ઉ૦ જે ક્રિયાએ કરીને આપણું ખાધેલું બદલાઈને લોહી થાય છે, તેને પાચનક્રિયા કહે છે.

પ્ર૦ માણસને શા માટે ખોરાકની જરૂર છે ?

ઉ૦ જેમ વરાળચંત્રમાં કાલસા નાખવા પડે છે, તેમ માણસને ખોરાકની પણ જરૂર છે. ચંત્રમાં જેમ કાલસા ન હોય તો ગરમી પેદા થઈ સાંચો ચાલે નહિ; તેમજ ખોરાકનું સમજવું. જે ખોરાક આપણે ખાઈએ છીએ, તે શરીરમાં છેક ધીમે ધીમે બળે છે; એ કારણથી તેમાં ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી શરીરમાં ગરમાળો રહે છે. તે ગરમીને લીધેજ આપણે કામ કરીએ છીએ.

પ્ર૦ ખોરાકનો મુખ્ય ઉપયોગ શા છે ?

ઉ૦ ૧. શરીરમાં ગરમી પેદા કરવાનો; ૨. શરીરનો ધસારો સમારવાનો; ૩. શરીરને પુષ્ટિ આપવાનો.

જેમ જેમ આપણે કામ કરીએ, તેમ શરીર ધસાય છે, તે

ધસારાથી શ્વાસ પરસેવો, મૂત્ર વગેરેની વાટે કેટલાક પદાર્થો નીકળી જાય છે. એ ઘટ ખાઇપીને પુરી પાડવી જોઇએ. આજકાલે એ ઘટ પુરી પાડવાને ખાવું જોઇએ એમ નથી, પણ પુષ્ટિ અને જોરાવર થવાને વધારે ખાવું પડે છે.

પ્ર૦ સાધારણ રીતે ખોરાકના વર્ગ કયા છે ?

ઉ૦ ૧ લોટ અથવા પેજવાળા એટલે લોહી જેવા અને સાકરીઆ એમાં ખાંડ, ગોળ, સાકર, ગુંદ, કંદમુળ, ચોખ્ખાનું સત્વ વગેરે પદાર્થો છે.

૨ ચરબીવાળા અથવા તેલી; એમાં ધી, તેલ જેવા તેલી પદાર્થો ખાવાથી શરીરમાં ચરબીનો વધારો થઇ ગરમી પેદા થઇ સારી તાકાદ આવે છે.

૩ માંસ ઉત્પન્ન કરનારા, એમાં બધી જાતનાં કઢોળ તથા દાણા છે તેમાં માંસ પેદા કરનારાં પદાર્થો છે. આ જાતના ખોરાકથી શરીરનું પોષણ તથા વૃદ્ધિ થાય છે.

૪ હાડકાં બનાવનારા. એમાં વનસ્પતિના ખાર એટલે લીંબુ, આમલી, દ્રાક્ષ, શેરડીનો રસ, તાળાં ફળ, શાક બાજુ વગેરેમાં જે ખાર હોય છે તે હાડકાં મજબુત કરી લોહી સાફ કરે છે. પોટાશ, સિંધવ, મીઠું એ પદાર્થો પણ શરીરના બધા ભાગો સાફ કરવાનાં તથા વધારવામાં કામ આવે છે.

પ્ર૦ ખોરાક જરૂરમાં શી રીતે જાય છે ?

ઉ૦ મોંમાં મૂકેલો કાળાઓ દાદો વડે ચવાય છે, અને ચાવતી વખત થુંક સાથે મજવાથી તેનો નરમ લોદો તૈયાર થાય છે. ગળામાં બે નળીઓ છે. આગલી નળી શ્વાસ જવાને અને પાછલી નળી અન્ન જવા માટે છે. શ્વાસ નળી આગળ હોવાથી તેમાં અન્નનો

લોહિા પેશી ન જય માટે તેના પર એક ઢાંકણું છે. જ્યારે ખોરાક ગળામાં ઉતરવા જય છે, ત્યારે શ્વાસ નળી પર ઢાંકણું એતી મેળે દેવાય જય છે. ખોરાક તે માર્ગે થઇ અન્ન નળીમાં થઇ જઠરમાં જય છે, કાંઇ વેળા ખાધેલું કે પાણીને સહેજ ભાજ શ્વાસ નળીમાં જય, તેા અકળામણુ આવે છે. તે ઉધરસ ખાધને જ્યારે તેમાંથી કાઢીએ, ત્યારે જીવને નિરાંત વળે છે. આવું થાય તેને અંતરસ ગયું કહે છે, એટલા માટે ખાતી વેળા બહુ સંભાળ રાખવી.

૫૦ જઠરતી રચનાનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ એ માંસના લોચાનું બનેલું છે, એનો આકાર ચામડાના મસક જેવો ને સ્થિતિસ્થાપક છે. તે પેટની ડાબી બાજુએ આડું પડેલું છે, તેને ઉપર ને નીચે એવાં બે કાણાં છે. તે ઉપલા કાણાનો સંબંધ આંતરડાં સાથે છે. નીચલું કાણું ખોરાક ગયા પહેલાં બંધ હોય છે. ખાધેલો ખોરાક અહીં પાચન થાય છે. જઠરમાંથી એક જાતનો ખાટો રસ નીકળે છે, તે વડે ખોરાકના માંસ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો પીગળીને તેમાં મળી જય છે, તે લોહીની શિરાઓ ચુસી લે છે. જઠરમાં પાચન થયા સિવાયનો જે ભાગ હોય છે, તે નીચલા કાણા વાટે આંતરડાંમાં જય છે.

૫૦ કાળજની રચનાનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ એ જઠરતી જમણી બાજુ છે. તેનાથી જઠરતી એક બાજુ જરા ઢંકાએલી છે, તે રતારા પડતા બદામી રંગ જેવું છે. આખા શરીરમાં બધાથી મોટામાં મોટો માંસનો લોચો એ છે. એ લોહીમાંથી પિત્ત નામનો લીલાશ પડતો પ્રવાહી પદાર્થ નોખો પાડે છે. કાળજમાંથી આંતરડાં સુધી એક નળી છે; ખોરાક નાના આંત-

રડામાં આવે છે, ત્યારે પિત્ત એ નળી વાટે ત્યાં જાય છે. તેની મદદથી ચરબીવાળા પદાર્થોનું પાચન થાય છે.

પ્ર૦ જઠરમાં પાચન થયેલા પદાર્થોનું શું થાય છે ?

ઉ૦ જઠરની નીચેના અંગમાંથી આંતરડાં સુધી એક નળી છે, તે નળી વડે ઉપલા અંગમાં થયેલો રસ આંતરડાંમાં જાય છે. તે રસમાં એક એવો ગુણ છે, કે હાડકાં બનાવનારા, સાકરીયા અને ચરબીવાળા પદાર્થોનો બધો નહિ પચેલો ભાગ એક રસ થઈ જઈ આંતરડાંમાંનાં કીણાં છીદ્રો વાટે લોહીમાં મળી જાય છે. ખોરાકનો બાકી રહેલો ભાગ મોટા આંતરડામાં જઈ ત્યાં આગળ પાચન થઈ લોહીમાં મળે છે, અને બાકી રહેલો કુચો જે મળ કહેવાય છે, તે મોટા આંતરડામાં થઈ પુંડ વાટે બહાર નીકળી જાય છે.

પ્ર૦ ખોરાકમાં શી સંભાળ રાખવી જોઈએ ?

ઉ૦ ભારે પદાર્થો ઊંટ પચી શકતા નથી, માટે તે વધારે ખાવા નહિ. પચે તેટલું ને બરાબર ભૂખ લાગે ત્યારેજ રૂચી પ્રમાણે ખીમેથી ચાવીને ખાવું, અકરાંતીયું ખાવું નહિ. ખાવાપીવામાં સંભાળ ન રાખવાથીજ રોગ થાય છે; મંદવાડમાં તો ખુબ સંભાળ રાખવી. સૌથી મોટું સુખ શરીરની આરોગ્યતાનું છે.

પાઠ ૨૧ મો. ઉનનાં અને સુતરાઉ વસ્ત્રો.

પ્ર૦ માણસને વસ્ત્રોની શા માટે જરૂર છે ?

ઉ૦ માણસ માત્રમાં શરીરની ગરમીનું માપ સરખું હોય છે. ગમે તો તે નીરોગી હોઈ ગમે તેવા ઠંડા કે ગરમ મુઝકમાં વસતા હોય, તવંગર હોય કે બિખારો હોય, તો પણ તેઓનાં શરીરની ગરમી

એક સંરખી હોય છે. એ ગરમી સાચવી રાખવાને વસ્ત્રોની જરૂર છે. વસ્ત્ર વિના એકલા ખોરાકથી ગરમી સાચવવી કઠણ પડે, એજ કારણથી વસ્ત્રો માણસની અગત્યની વસ્તુ ગણાય છે.

પ્ર૦ ઉનનાં લુગડાં પહેરવાનું કારણ શું ?

ઉ૦ ઉન જાતે ગરમ નથી, પણ તે શરીરમાંની ગરમીને ઊતાવળે નીકળી જતી અટકાવે છે, અથવા તેમાંથી ગરમી ધીમે ધીમે વહે છે. જેમ એક માટીના વાસણમાં થોડું ગરમ પાણી રેડીને ખુલ્લી હવામાં રાખીએ, તો તે પાણી ઠંડુ થઈ જાય છે, પણ વાસણ પર ઉનનું લુગડું વીટાળ્યું હોય, તો તેમાંનું પાણી ઝટ ઠંડુ થતું નથી. વળી એક લોઢાનો સળીઓ એક છેડેથી દેવતામાં મૂકીશું તો તેનો બીજો છેડો ઝલાશે પણ નહિ, પણ લાકડું એક છેડે બળતું હોય તો તેનો બીજો છેડો ઝાલી શકાશે. એટલે લોઢું ગરમીને ધણી ઝડપથી અને લાકડું ધીમેથી વહેવા દે છે; લાકડાની પેઠે ઉન પણ પોતાનામાં ગરમી ધીમે ધીમે વહેવા દે છે, તેથી તે મંદવાહક છે, તે શરીરમાંથી ગરમી ઊતાવળે નીકળી જવા દેતું નથી, પણ સુતરાઉ વસ્ત્રો લોઢાની પેઠે ગરમીને ઝડપથી વહી જવા દે છે. માટે તે વડે ટાઢમાં ઉનના જેટલું સુતરાઉ લુગડાંથી શરીરની ગરમીનું રક્ષણ થતું નથી.

પ્ર૦ શરીરના કયા ભાગોની વધારે સંભાળ રાખવાની જરૂર છે ?

ઉ૦ શરીરમાં છાતી ને પેટ એ બે ભાગો ધણા અગત્યના છે; કેમકે તેમાં હૃદય, ફેફસાં, જઠર, આંતરડાં વગેરે મુખ્ય અંગો રહેલાં છે. માટે ટાઢમાં એ અંગોને સાચવવાની ખાસ જરૂર છે. એજ કારણથી શિયાળામાં ફલાનલનું બદન પહેરવું; અને તેના ઉપર ગમે તો, સુતરાઉ લુગડાં પહેરવાં.

પ્ર૦ ઉનનાં લુગડાં શરીરને બીજો શા ફાયદો કરે છે; ને સુતરાઉથી શું નુકસાન થાય છે ?

ઉ૦ આપણી ચામડી વાટે પરસેવો વરાળ રૂપે બહાર નીકળે છે, તેથી શરીરની ગરમી ઓછી થઈ આપણને ઠાઠ વાય છે. પણ જો ઉનનાં લુગડાં પહેર્યા હોય તો પરસેવો થતાંજ તે ચુલી લે છે. ઉન ઝીણા તાંતણાનું બનેલું છે, તેની રચના સુદર જાળોદાર હોય છે. જાળીપર પરસેવો ફેલાઈ જાય છે, અને તેની વરાળ ધણી ધીમે ધીમે થાય છે. આ ઉનનો બીજો ફાયદો છે. ઉનને બદલે સુતરાઉ વસ્ત્રો પહેર્યાં હોય અને ધણો પરસેવો થતો હોય, તો આપણને શરદી કે બીજો મંદવાડ થવાની ધારતી રહે છે. કારણ કે સુતરાઉ લુગડાં પરસેવો ચુસી શકતાં નથી. સુતર કરતાં ઉન પોચું ને વધારે ઊંદાળું છે. એ ઊંદોમાંથી તાજી હવા ચામડીપર વાય છે. આ હવા મંદવાહક છે. તે ઉનની જાળીઓમાં ભરાઈ રહી ગરમીને બહાર નીકળી જવા દેતી નથી. આ પ્રમાણે ઉન અને હવાના મેળાપથી શરીરનો ગરમી વધારે સચવાય છે.

પ્ર૦ ઉનાળામાં સુતરાઉ લુગડાં શા માટે પહેરવાં જોઈએ ?

ઉ૦ ઉનનાં લુગડાં પહેરવાથી બહુ તાપ લાગે છે. એ ઋતુનાં મધ્યમલનાં કે બીજી જાતનાં સફેદ સુતરાઉ લુગડાં વધારે અનુકૂળ પડે છે. સફેદ લુગડાં સૂર્યની ગરમીનું શોષણ ન કરતાં તેને પાછી ફેકે છે. તેથી ગરમીનો જમાવ થતો નથી.

— — —

પાઠ ૨૨ મો. સુતરનો વણાટ.

પ્ર૦ કપાસ શી રીતે લોઢાય છે એટલે કપાસીઆ ને રૂ શી રીતે જીદાં પડે છે ?

ઉં કપાસ ધણુંકરીને જીનમાં લોઢાય છે. આપણા દેશમાં પહેલાં ચરખા વડે હાથથી કપાસ પીલતા હતા. એ ચરખાને નીચે એક લાંબી પાટલી હોય છે, તેના બે છેડેથી બે ચાંબલીઓ હોય છે, ચાંબલીઓના ઉપલા છેડે બે લાટો એક લોઢાની ને બીજી લાકડાની હોય છે, લાકડાની લાટનો એક છેડો ચાંબલી બહાર રાખેલો હોય છે. તેને ફેરવવા માટે બીજી લાકડું જોડેલું હોય છે, તેનાથી એક હાથે ફેરવતા જાય અને બીજો હાથે લાટો વચ્ચે કપાસ પુરતા જાય છે, જેથી કપાસીઆ નીચે પડે છે, ને ૩ પછવાડે જાય છે. જીનમાં પણ એવા ધણા ચરખા હોય છે તે વતી કપાસ પીલાય છે. એવાં જીન આપણા ગુજરાતમાં સુરત, સાયણ, ભરૂચ, પાલેજ, ઈટોલા, ડભોઈ, અમદાવાદ, વીરમગામ, આણંદ, ઉમરેઠ, પેટલાદ, નડીઆદ, મોરબી, ધોલેરા, વગેરે ઠેકાણે છે,

પ્ર૦ રૂને શી રીતે સાફ કરે છે ?

ઉં રૂને ઝૂડીને ઢગલા કરે છે, અને પીંજવાને પીંજણપર ચઢાવે છે. લાકડાના જાડા કામઠાને દોરી કે તાત ખેંચીને બાંધેલી હોય છે, તેને પીંજણ કહે છે. પિંજરો એક હાથે કામઠું પકડે છે, અને બીજો હાથે જોડીઓ મારી તાંતને ઝડપથી હલાવે છે. જેમ તાત હાલે છે, તેમ ૩ પીંજાઇને પોચું ભાગલા જેવું બને છે. અને ધુળ, કસ્તર વગેરે રૂમાંથી નીકળી ઢગલા હેઠે ભેગું થાય છે; પછી સાફ થયેલું ૩ ઉપાડી લે છે.

પ્ર૦ સાફ કરેલા રૂની પુણીઓ શી રીતે બનાવે છે ?

ઉં એક માટલું ઉધું પાડી તેના ઉપર સાફ કરેલા રૂના પોલને મુકે છે, અને વાંસની સળોઓ વતી પુણીઓ વણે છે. એ પુણીઓને રેટીઆવતી કાંતવાથી સુતર થાય છે.

૫૦ રેંટીઆની રચના કહો.

ઉ૦ એમાં એક લાંબા લાકડાને એક છેડે મોટા અને બીજે છેડે નાનો એમ આડા કકડા જડેલા હોય છે. તેમાં મોટા કકડા ઉપર બે મોટા ઉભા કકડા રોપેલા છે, નાના કકડા ઉપર બે નાના કકડા ઉભા રોપેલા છે. મોટા કકડાની ખાંચમાં એક ધરી ધાલેલી હોય છે. એ ધરીને વચે પાંખડા પાંખડાવાળું; ચકકર હોય છે. તે ચકકરની ધરી સાથે લાકડાનો હાથો જડેલો હોય છે, અને પાંખડાઓની ટોચે પાતળી દોરી વીંટાએલી હોય છે. બીજે છેડે નાનાં ખોસેલાં લાકડાંની ખાંચમાં બે ચામડાનાં ચમરીઆં ખોસે છે. તેમાં ઉંદરડીની પુંછડીના ધાટીની લોઢાની તરાક નાંખે છે. એક સુતરની દોરી જને માળ કહે છે, તેનો એક આટો ચકકર અને તરાક ઉપર આવે તેમ બાંધે છે, તેથી હાથો ફેરવતાં ચકકર ફરે છે, તેને લીધે માળ ફરવાથી પેલી તરાક ધણી ઝડપથી ફરે છે. બૈરાં એક હાથે રેંટીઓ ફેરવે છે, ને બીજે હાથે ચપટીમાં પુણી લઈ તરાકને થોડી વળગાડીને પ્રથમ હળવે હળવે ખેંચે છે, તેથી પુણીમાંથી વળ છડેલો રૂનો ઝીણો તાર નીકળે છે, તેને સુતર કહે છે, ઝીણી ચપટી હોય તો ઝીણો તાર નીકળે છે, ને જરા પોલી ચપટી રાખે તો જડો તાર નીકળે છે.

૫૦ રૂને હાથવડે શી રીતે કાંતતા હશે ?

ઉ૦ એક હાથની ચપટીમાં ૩ રાખે છે, અને એક લાકડાનો ચકરડી-પર જરા રૂને વળગાડે છે, તેથી તે ચકરડીને વળ દઈ બીજે હાથે ફેરવે છે, એટલે તેમાંથી ઝીણો તાર ખેંચાઈને આવે છે, તે તારને ચકરડીમાં ખોસેલી સળી ઉપર વીંટાળે છે, આ પ્રમાણે હાથ વડે આલણો જનોઈઓ બનાવવાને કાંતે છે.

તથા રખારી, બરવાડ વગેરે લોકો અકરાના વાગ ને ઘેટાની ઉ-
નને એ પ્રમાણે હાથવડે કાંતે છે.

પ્ર૦ નખના સારથી રતું સુતર શી રીતે કરે છે ?

ઉ૦ અંગાળા તરફના કારીગરો પોતાના હાથનો નખ વધારી તેમાં
ઝીણો સાર પાડે છે, અને એ સારથી સુતરના ખુબ ઝીણા તાર
કાઢી તેનો એવો તો ખારીક તાર બનાવે છે કે તે જોયો હોય તો
તેની અદ્ભુત કારીગરી જણાઇ આવે છે. એ દેશમાં આવા સુતરનું
ઝીણામાં ઝીણું મલમ બનાવવામાં આવે છે.

પ્ર૦ કયી રીતે સુતર વણવાથી ફાયદો થાય છે ?

ઉ૦ હાલમાં વરાળચંદ્રથી સુતર વણવાના સંખ્યા થયેલા છે. કેટલાક
તો એવા છે કે તેમાં એક આબુએ કપાસ નાખવામાં આવે છે,
તે પીલાઇ રૂ અને કપાસીઆ જુદા પડે છે, તે રૂની પુણીઓ વ-
ણાઇ, ઝીણું સુતર કંતાઇ કોકડીઓ અને ફાળસ તૈયાર થઇ તેનાં
લુગડાં વણાઇને બહાર નીકળે છે. મુઆઈ, સુરત, અમદાવાદ,
વડોદરા, ભાવનગર, મોરબી, વઢવાણ વગેરે જગાએ સુતર કાંત-
વાના તથા લુગડાં વણવાના સંખ્યા છે, તેને મીલો કહે છે. એમાં
થોડી મહેનતે ઘણું કામ થાય છે. તેથી હાથ કરતાં તેમાં
ફાયદો છે.

પ્ર૦ સુતરનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ સુતર બે જાતનું છે. દેશી ને વીલાયતી. રંડીઆથી કાતેલું તે
દેશી, ને સંખ્યાથી કાતેલું તે વિલાયતી. દેશી સુતર ટકાઉ છે, પણ
વિલાયતીની કુમાશ સારી હોવાથી છે આંખને ગમે તે. સુતરનાં
લુગડાં વણાય છે, શીવવાના દોરા, દડીઓ ને પાટીઓ પણ થાય છે.

પાઠ ૨૩ મો. રેશમ અને રેશમનો વણાટ.

પ્ર.૦ રેશમ શી રીતે બનતું હશે ?

ઉ.૦ રેશમ એક જાતના નાનાં જીવડાંમાંથી નીકળે છે. એ જીવડાં પતંગીઉ બનાવે ઉડી જનારા કીડાના વર્ગનાં છે. એના રૂપમાં અમુક ફેરફાર થાય છે. એ જાતનું જીવડું પ્રથમ કીડા જેવું હોય છે, પછી થોડો વખત મુસ્ત પડી રહે છે, અને અંતે પતંગીઆ જેવું પાખલાળું જીવડું બને છે. તે શેતુરનાં પાંદડાં ખાધને જીવે છે. ઉંઘમાં પડનાં પહેલાં તેને સહીમલામત રહેવાને અને નિરાંતે ઉંઘવાને ઘર બનાવતું પડે છે. તે પોતાના મોંમાંની તાર કાઢી પોતાની આસપાસ વીંટાળીને રોવાનું ઘર કરે છે. તેને કોશેટા કહે છે. જે તારનું ઘર કરે છે તેનેજ આપણે રેશમ કહીએ છીએ.

પ્ર.૦ કોશેટામાંથી રેશમ શી રીતે કઢવામાં આવે છે ?

ઉ.૦ તેનું ઉપલું પડ જીવડું પાડ્યા માટે કોશેટાને ઉના પાણીમાં ઘોળા રાખે છે, તે પછી અંદરની ગોટી ઉકલીને તેની ગોટી કે ગુંજળી વાળે છે, આવા રેશમને કાચું રેશમ કહે છે. આપણે કાચું રેશમ બેઠાએ છીએ તે ગદારગામથી આવે છે.

પ્ર.૦ કાચા રેશમને મજબુત વણવા લાયક શી રીતે બનાવે છે ?

ઉ.૦ એને વણવા લાયક કરવાને જાત જાતનાં ઝોળરા વાપરે છે. તે વડે રેશમનો તાર એક પરથી બીજા પર વારાફરતી વીંટે છે એટલે વણવા લાયક થાય છે.

પ્ર.૦ રેશમ મજબુત બનાવ્યા પછી એમનું એમજ કાપડ વણે છે કે કાંઈ બીજી કારીગરી કરવી પડે છે ?

ઉ.૦ તેને વીંટાશ અને મેલ કાઢી નાખવા સાફ ધોઈને સાફ કરવું

પડે છે. પછી જો રંગીન રેશમનો અપ હોય તો તેને રંગે છે. લાલ, કીરમજી કે પીળો રંગ કરવામાં દેશી રંગ વાપરે છે. હાલમાં બીજા તરેહવાર રંગ કરવામાં વિદાયતી રંગ વપરાય છે, તે સોંધા છે, અને સહેલથી ચઢે છે, પણ દેશી રંગ જેવા સારા અને ટકાઉ નથી.

પ્ર૦ રેશમનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ તેનું તરેહ તરેહવાર કાપડ બનાવે છે. આપણા દેશમાં રેશમી કાપડ લાકડાની સાળ પર વણે છે. પણ સુરોપ ખંડમાં છે વરાળથી ચાલતા લોખંડ કે પોલાદના સંચામાં વણાય છે, એવા ઘણા સંચા વિદાયતમાં આવે છે, કેટલુંક રેશમી કાપડ એકલા રેશમનું વખણાય છે; કેટલુંક એક તરફ રેશમ અને એક તરફ સુતર એમ સેળભેળ વણે છે, કેટલુંક કાપડ રેશમ સાથે કસમ ભેળીને વણે છે, તે ઘણું સુંદર અને કીમતી ગણાય છે. તવંગર લોકો રેશમની પાઘડીઓ અને બીજો પોશાક પણ કરાવે છે. રેશમી લુગડાં હાલમાં, નરમ ને રૂપાળાં હોઈ મરમ, સુત્રાળાં ને ટકાઉ છે.

પ્ર૦ રેશમ કયા દેશમાં નીપજે છે ?

ઉ૦ ચીન દેશમાં રેશમ થાય છે, તે સારું ગણાય છે. દરિયા દેશમાં થાય છે, તે ચીનદેશ કરતાં ઉતરતું ગણાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ રેશમની નીપજ થવા માંડી છે.

પાઠ ૨૪ મો. ખાંડ અને ગોળ.

પ્ર૦ ખાંડ અને ગોળ શેનાં થાય છે ?

ઉ૦ શેરડીનાં થાય છે. શેરડી બે જાતની થાય છે, રાતી અને ઘોળી

રાતી શેરડી, ઘોળા રતાશ પડતા રંગની થાય છે, ને ઘોળી શેરડી રાતી કરતાં પોચી, બડી, વધારે રસદાર રે પીળાશ પડતા રંગની હોય છે.

પ્ર૦ કેવી જમીનમાં શેરડીને પાક સારો થઈ શકે છે ?

ઉ૦ ચીકણી, ગોરાડુ, ઝટ પાણી ચુસે તેવી, વળી, જે જમીન ચૂનાના ભાગવાળી હોય તેમાં શેરડી ઘણી સારી થાય છે.

પ્ર૦ શેરડીનું વાવેતર ક્યારે અને શી રીતે કરે છે ?

ઉ૦ વૈશાખ માસમાં અખાત્રીજ પછી ઘણું કરીને શેરડી રોપે છે. જે જમીનમાં શેરડી રોપવાની હોય છે, તેને બે ત્રણ વાર ખેડી જમીન પોચી કરે છે, ને તેમાં પુરતું ખાતર ભરે છે. પછી તેમાં શરીઆં કાઢી ક્યારા કરી ખુબ પાણી ફેરવના જાય છે, ને તેનાં બી રોપતા જાય છે. ત્રણ ત્રણ ગાંઠોના શેરડીના કકડા કરેલા હોય છે, તે વેંતને છોટે જમીનમાં (શરી માની નીકમાં) ગારામાં દબાવતા જાય છે. તેને દાખતાં એટલું જ્યાંનમાં રાખવું જોઈએ કે તેના ઉગવા જેવી આંખો તે દબાઈ જાય નહિ.

પ્ર૦ શેરડી વાવ્યા પછી તેની શી માવજત કરવી પડે છે ?

ઉ૦ શેરડી વાવતી વખતે તેમાં ગવાર અને આજરીનાં બી વેરે છે, કારણ કે શેરડીના ફણુગા ઘણા કામળ છે, તે ઉગતાં તે ફણુગા સસલાં વધારે ખાય છે, તે ન ખાય તથા તેને તાપ વધારે લાગે નહિ, તેટલા માટે ગવાર અને આજરીના છોડ જલદી મોટા થાય છે, તેથી તેની છાયા શેરડીને મળે છે. તેમજ ગવાર અને આજરીના છોડની યુક્તિમાં સસલાંને ખાવાનું ફાવી શકે નહિ. શેરડી જરા મોટી થાય છે ત્યારે ગવાર ને આજરીના છોડ ઉપાડી લેછે. શેરડી વાવ્યા પછી ત્રણ ચાર દહાડે ફરીથી પાણી પાવું

પડે છે. ને પછી દર અકવાડીએ પાણી મુકવું પડે છે. એને પાણી ખૂબ જોઈએ છીએ. શેરડી અંદક હાથ ઉંચી થાય છે, એટલે તેને થડ આગળ દીવેલીને જોળ એ ત્રણ વખત મૂકે છે; એ જોળનું ખાતર શેરડીને ઉત્તમ ગણાય છે. લગભગ ચારેક માસની શેરડી થાય છે એટલે સાંકા થવા માંડે છે, પણ તે વખતે ગળપણ થોડું હોય છે. એ શેરડી મહા મહીનામાં પીણવા જેવી થાય છે. સાંકા ઉધડે છે ત્યારે શિયાળ તથા લુડો બણો ખિગાડ કરે છે ને સાંકા કાપી નાંખે છે. તે ખિગાડ ન કરે તેટલા સાંકે શેરડીની વાડ ઘણીજ મજબુત કરવી પડે છે.

પ્ર૦ શેરડીને શી રીત પીણવામાં આવે છે ?

ઉ૦ શેરડી ત્યાર થઈ એટલે તે પીણવા માટે આવળના લાકડાને કાલુ તૈયાર કરાવે છે. ઘણી શેરડીને મૂળ સુદ્ધાંત ઉખેડી પાદડાં ઉખેડી લેછે, ને મૂળ તથા આંખો કોલી નાંખી સાંકાના બંને હાથના કકડા [કાતળાં] પાડે છે, કાતળાં પાડવામાં કાળજી રાખી તેના છોડે જીભો રાખવી પડે છે. જેમ ધાંચી લોકો ઘાણી ફેરવેછે. તેમ કેલુને બળદ જોડી ફેરવવામાં આવે છે. એ કાલુમાં એક મોટું ને બે નાનાં એમ લાટીયાં હોય છે, તેના પર રક્તની ચેડે વળવાળા અવળા સવળા આમળા હોય છે, તેથી વચલું લીટીયું ફરે છે. ત્યારે બાણુ પરનાં બેઉ ફરે છે, તેની નીચેના ભાગમાં સાંકા પૂરવામાં આવે છે. તે બે લાટિયા વચ્ચે દબાય છે. એટલે તેનો રસ થાળામાં પડે છે. તેની બાણુપર નીકે હોય છે, તે નીકમાં થઈ તેને છોડે એક નાળયું હોય છે, તેમાં થઈ લોહાની કે માટીની પાત્રમાં તે રસ પડે છે. રસ નીકળે ત્યાં સુ

એ કાતળાને બે ત્રણવાર પીંડે છે; એટલે પાઠાં થાય છે તેને બહાર કાઢી નાંખે છે.

પ્ર૦ ગોળ શી રીતે બનાવે છે ?

ઉ૦ કુંડીમાં બેગો થયેલો રસ ગાળીને લોહાની કઢાઈમાં રેડે છે. પછી તે રસને ખૂબ ઉકાળે છે. ઉકાળતાં તેનો મેલ કાપવા સારૂ તેમાં રાખ નાંખે છે, તથા ગોળનો રંગ સારો થવા માટે દુધ રેડે છે. જે મેલ ઉપર તરી આવે છે, તે કાઢી નાંખે છે, મેલ કાપવા રાખ સિવાય ચુનો અને ખારો પણ નાંખે છે, રસ ખુબ ઉકળેને ઘાડો થવા આવે, ને જોઈએ તેવી ચાસણી થાય એટલે કઢાઈને નીચે ઉતારે છે. તે ડુંડા પડવા આવે છે એટલે ટાંપણમાં ભરે છે, બગર તો માટલામાં ભરે છે, એટલે ગોળ તૈયાર થયો કહેવાય.

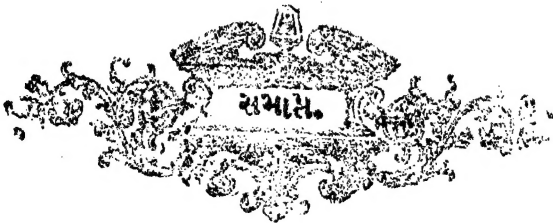
પ્ર૦ ખાંડ શી રીતે તૈયાર કરે છે ?

ઉ૦ ગોળની માફક રસને ઉકાળતા મેલ કાપવા માટે ખૂબ સંભાળથી રસને ચોકખો કરે છે. પછી દાણો ભંધાય ત્યારે કઢાઈને ઉતારે છે. આવેલા ગોળના જેવો તેનો રંગ થાય છે. તેમાં ચીકણો શીરો મળેલો હોવાથી તે નોખો પાડવા માટે કાણાં કાણાં વાળાં પીપમાં અથવા ઝીણાં કાણાંવાળી શણની કાથળીઓમાં ભરે છે, આ કાણાં વાટે ચીકણો રસ નીચે ટપકીને નીકળી જાય છે, એટલે દાણાદાર કણીઓ બને છે. આ પીળાશ પડતી કણીઓનો રંગ ઘોળા કરવા સારૂ ખીજવાર ઉકાળે છે. પછી પીળા રંગને ચૂસી લેનાર હાડકાના, કાયલાના થરવાળી મોટી ચાળણીમાં ઉકાળેલો રસ રેડે છે, તેથી સફેદ રંગ બને છે. આ રીતે તૈયાર થયેલી ખાંડના કાથળા અને પેટીઓ ભરે છે. વિલાયતી

પરદેશી ખાંડ સાફ કરવામાં જનવરાનું લોહી વાપરે છે, મારે તે ન વાપરતાં દેશી ખાંડ વાપરવી.

પ્ર૦ શેરડીનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ શેરડીનો કાષ્ઠપણુ ભાગ નકામો નથી તેના સાંકા ગળ્યા હોવાથી લોકો તેને ચૂસે છે. તેના પાંદડાં, તોગા, ને રસ કાનતાં રહેલા કુચા દોરોને ખવરાવવાના કામમાં આવે છે. તેના રસમાંથી ગોળ અને ખાંડ બને છે. તે ખાવાના ઉપનોગમાં આવે છે. ખાંડનાં પતાસાં, સાકર, અને તરેહની મીઠાઇઓ બને છે. ચામાં પણ ખાંડ વપરાય છે, વળી તે દવાના કામમાં પણ આવે છે.

સૂચના.

અમારે ત્યાંથી આ રાજ્યની શાળાઓમાં ચાલતાં ગુજરાતી વિગેરે તમામ પુસ્તકો તથા સ્ટેશનરી સામાન મળે જથ્થાબંધ લેનારને સાફ કમીશન આપવામાં આવશે. બહારના ઓર્ડર પર પુરતું ખર્ચ આપવામાં આવશે.

અમારા તરફથી પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો.

કિંમત. રૂ. આ.

૧. ગુ. બીજા ધોરણની નોટ. (આ રાજ્યના નવા ધોરણ પ્રમાણે તમામ વિષયો સાથે),	૦—
૨. ગુ. ત્રીજા ધોરણની નોટ.	૦—૬—
૩. ગુ. ચોથા ધોરણની નોટ.	૦—૬—
૪. ગુ. પાંચમા ધોરણની નોટ.	૦—૧૦—૧
૫. ગુ. છઠ્ઠા " "	૦—૧૨—૦
૬. હિન્દી ગ્રામ્યર તથા શિક્ષાવર્ગી ભાગ ૧ જ્ઞાના અર્થે તરજુમા સહિત.	૦—૩—૧
૭. હિન્દી શિક્ષાવર્ગી ભાગ ૨ જ્ઞાના અર્થે તરજુમા સહિત	૦—૪—૦
૮. પ્રત્નોત્તરરૂપે સહિતના ધો. ૧ હું. આવૃત્તિ ૩ ડી	૦—૧—૬
૯. " " " ૨ હું. " ૫ મી	૦—૨—૦
૧૦. " " " ૩ હું. " ૫ મી	૦—૨—૦
૧૧. " " " ૪ હું. " ૫ મી	૦—૨—૦
૧૨. " " " ૫ હું. " ૪ થી	૦—૨—૬
૧૩. " " " ૬ હું. " ૩ ડી	૦—૨—૬
૧૪. " " " ૭ હું. " ૧ લી	૦—૪—૬
૧૫. પ્રત્નોત્તરરૂપે વડોદરા રાજ્યના સરળ ઇતિહાસ.	૦—૩—૦
૧૬. ભરતખંડનો પ્રત્નોત્તરરૂપે સરળ ઇતિહાસ ધો. ૫ માટે	૦—૨—૫
૧૭. " " " " " ધો. ૬ માટે	૦—૩—૦
૧૮. પ્રત્નોત્તરરૂપે નાગરિકના ધર્મ તથા આરોગ્યવિજ્ઞા.	૦—૩—૦

પત્રવ્યવહાર નીચેના સિરનામે કરવો:—

મણીલાલ મૂળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

શુક્રસેકર એન્ડ પબ્લીશર.

મુ. પેરલાદ-વાયા આણંદ.

